

مۇھۇل

أوج

Talat Tekin

Türk Dillerinde
Birincil Uzun Ünlüler

Дүшпій

اشتى

чул

gice

ГАВАТТА

szűr

КАВАК

vāa.

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI
SİMURG

ISBN 975-7444-13-8



9 789757 444138

10,000,000

1

Həsən Bay
TABRIZ

Həsən Bay
TABRIZ

Türk Dillerinde
Birincil Uzun Ünlüler

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 13

Yayımlayan:
Mehmet Ölmez

Talat Tekin

Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

Ankara 1995

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 13

Talat Tekin

Həsən Bay
TABRIZ

Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

Ankara 1995

Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler

Talat Tekin

TDÄ Dizisi içinde 1. baskı

Kitabın ilk baskısı

Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler

adiyla 1975 yılında Hacettepe Üniversitesi yayınları arasında çıkmıştır.

Bu kitabın yayımı

T.C. Kültür Bakanlığı, Yayımlar Dairesi'nin
katkılarıyla gerçekleştirılmıştır.

Dağıtım:

Simurg Kitapçılık ve

Yayincılık Limited Şirketi

İstiklâl Cad.

Hasnun Galip Sok. Nr. 2 A

80060 Beyoğlu-İSTANBUL

Tel: (212) 243 63 77

Fax: (212) 243 38 48

© Mehmet Ölmez

Talat Tekin

Ankara 1995

ISBN 975-7444-13-8

Baskı, cilt:

Şafak Matbaacılık

Tel: 229 57 84

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	9

I. BÖLÜM

Modern Dil ve Lehçelerdeki Birincil Uzunluklar	38
Yakutçada Uzunluklar	39
Yakutçada Türkmençe ile Karşılaşan Uzunluklar	40
Yakutçadaki Öbür Uzunluklar	44
Nijniy Novgorod Tatar Ağzında Birincil Uzun Ünlüler	46
Koybalca ve Karagışada Birincil Uzun Ünlüler	47
Özbekçede Birincil Uzunluklar	50
Yeni Uygurcada Birincil Uzunluklar	54
Kırgızcada Birincil Uzunluklar	55
Balkarcada Birincil Uzunluklar	56
Azerî Türkçesinde Birincil Uzunluklar	57
Türkiye Türkçesinde Birincil Uzunluklar	61
Gagauzcada Birincil Uzunluklar	62
Türkmencede Birincil Uzunluklar	64
Halaççada Birincil Uzunluklar	79

II. BÖLÜM

Tarihî Lehçelerdeki Uzun Ünlüler	86
Orhon Yazılarında ve "Runik" Harfli Belgelerde Birincil Uzunluklar	90
Uygurca Metinlerde Birincil Uzunluklar	91
Brahmi Yazılı Metinlerdeki Uzunluklar	94
Orta Türkçede Birincil Uzunluklar	97
Anonim Tefsirde	114
Bahcatu'l-hadâ'ik'te	115
Tarcumân, Kitâbu'l-idrâk ve İbn-i Muhammâ'da	116
İkinci Hece Uzunlukları	119
Codex Cumanicus'ta Birincil Uzunluklar	119
Eski Bulgar Türkçesinde Uzun Ünlüler	120
Volga Bulgarcasında Uzun Ünlüler	122

III. BÖLÜM

Seslik Değişme ve Gelişmeler	123
Ünlü İkizleşmesi	123
Ana Çuvaşçada	123

Volga Bulgarcasında	125
Eski ve Orta Türkçede	125
Modern Dil ve Lehçelerde	126
Ünsüz Ötümlüleşmesi	128
Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde	129
Karagışçada	136
Başta y- ve v- Türemesi	138
y- Türemesi	138
Çuvaşçada	138
Orhon Türkçesinde	141
Uygurcada ve Orta Türkçede y- Türemesi	142
Modern Dil ve Lehçelerde	144
v- Türemesi	145
Tuna ve Volga Bulgarcasında	145
Çuvaşçada	146
Orta Türkçede	147
Ünsüz İkizleşmesi	148
Ön Damaksılaşma	153
Ünlü Türemesi	155
Çuvaşçada	156
Doğu Türkçesinde	157
Hotan Lehçesinde	157
Azeri Lehçesinde	158
Kırgızcada	158
Tatarcada	158
Tuvacada	158
Ünsüz Türemesi	159
r-, l-, n- Türemesi	159
ş- Türemesi	159
h- Türemesi	159

IV. BÖLÜM

Birincil Uzun Ünlülerin Çıkışı	160
Bützülme Kuramı	162
r, l Düşmesi	164
Ünlem, Yansıma Ünlüleri	165
Açık Kök Hece Ünlüleri	165

EK

Ana Mongolgada Uzun Ünlüler	167
ANA TÜRKÇE UZUN ÜNLÜLÜ KÖK VE GÖVDELERİ	171
KAYNAKLAR VE KISALTMALAR	187

Hasan Bay
TABRIZ

ÖNSÖZ

Bu kitabın başlangıcı Berkeley'deki güzel California yıllarına (1965-70) kadar gider. Indiana Üniversitesi'nde Doktora tezimi yazarken (1963-65) ilgilenmeye başladığım uzun ünlüler sorunu üzerine bir araştırma yapmak gerektiğini daha o yıllarda duymuş, fakat Berkeley'deki California Üniversitesi'ne gelinceye kadar bu konuda çalışmaya başlayamamıştım.

Berkeley'de hazırlamaya başladığım bu araştırmayı doçentlik tezi olarak İstanbul Üniversitesi sunmayı düşünüyordum. O yıllarda bir ara Berkeley'e uğrayan aile dostumuz Prof. Fahir İz'e konuyu açtığında onun "Aman bu konuya değiştir; bizim ulema böyle şeylerden anlamaz!" diye beni uyardığını çok iyi anımsıyorum. Sayın İz'in uyarısına karşın bu araştırmayı 1970 yılında İstanbul Üniversitesi'ne doçentlik tezi olarak sundum. Kasım ayında toplanan juri, hocalarım Ahmet Caferoğlu ve Sadettin Buluç ile Saadet Çağatay, Faruk Timurtaş ve Zeynep Korkmaz'dan oluşuyordu. Savunma sırasında beni en çok şaşırtan şey juri üyelerinin 'Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler' bulunduğu yolundaki tezime inanmadıklarını öğrenmem oldu. Evet, sayın Fahir İz'in dedikleri doğru olmuş, Batıda aslı uzun ünlüler konusunda yüz yılı aşkın bir süreden beri yapılmış bunca yayına ve bu uzun ünlülerin bugün bile iki Türk dilinde, Yakutça ve Türkmencede, sistemli olarak korunmaka olmasına karşın juri tezime inanmamıştı. Bununla birlikte aynı juri bana oy birliğiyle 'Türk dili doçenti' ünvanını vermemi de kabul etti! O an bu ünvanı reddetmem düşündümse de az sonra vazgeçtim. Çünkü benim bu ünvanı reddetmem juri üyelerinin inancını değiştirmeyecekti.

Türk dillerinde ve Ana Türkçede aslı uzun ünlüler bulunduğu görüşü ilk kez Otto Böhtlingk'in 1851'de St. Petersburg'da yayımlanan *Über die Sprache der Jakuten* adlı yapıtında ileri sürülmüştü. Böhtlingk'ten aşağı yukarı otuz yıl sonra konuya değinen Radloff Ana Türkçede aslı uzun ünlülerin bulunmadığını, modern Türk dillerindeki uzun ünlülerin türlü ses gruplarının bützülmesi ile ortaya çıkan ikincil uzunluklar olduğunu ileri sürmüştü (*Phonetik der nördlichen Turksprachen*, Leipzig 1882, ss. 77-83). Bu tarihten sonra Türkologlar Ana Türkçede aslı uzun ünlüler bulunduğuuna inananlar ve inanmayanlar olarak iki gruba ayrılmıştı. Bu durum 1929 yılında ilk Türkmençe sözlüğün (A. Aliyiv-K. Bööriyif, *Orıṣça-Türkmençe Sözlük*, Aşkabat 1929) çıkışına kadar sürmüştür

denilebilir. İlk Türkmençe sözlüğün yayımlanması ile Yakutçadan sonra ondan çok uzakta konuşulan bu Türk dilinde de aynı sözcüklerde uzun ünlülerin bulunduğu anlaşılmıştı. Daha sonra yapılan araştırmalar aslı ünlülerin başka bazı Türk dil ve lehçelerinde de dağınık olarak uzun ünlülerin ortaya koymuştu. Ana Türkçedeki uzun ünlüler konusu artık korunduğunu ortaya koymuştu. Böylece bir inanç olmaktan çıkış, bilimsel bir gerçek olmuştu.

Bu kitabın yazımı 1970'te tamamlanmış ve ilk olarak Hacettepe Üniversitesi'nce yayımlanmıştır: *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayıncılığı: B 15, Ankara 1975). Bu arada ünlü Alman Türkolog Gerhard Doerfer'in Orta İran'da konuşulan Halaçça üzerine yayımladığı araştırmalar ve özellikle 1980'de yayımlanan Halaçça sözlüğü (Gerhard Doerfer und Semih Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch*, Budapest 1980) Ana Türkçedeki aslı uzun ünlülerin sistemli olarak Yakutça ve Türkmençe'den başka Halaçada da korunmuş olduğunu ortaya koymuş bulunuyordu. Bu yayınları gözden geçirerek ilgili Halaçça dil malzemesini de kitabın yeni baskısına katmak yerinde olacaktı. Elinizdeki yeni baskında bu eksik giderilmiş ve Halaçça'da korunan aslı uzun ünlülü tüm sözcükler ayrı bir bölümük halinde kitabı eklenmiştir. Kitabın Türkçedeki alanının yanı sıra çalışan araştırmacılarla üniversitelerin Türkçedeki öğrencileri için yararlı bir kaynak olacağı kanısındayım.

Bu kitabın ilk baskısı, bunu üstlenen basımevi yazıçevrimi işaretleri ile dolu bu Türkçedeki yapılığını dizemeye alışık olmadığından, birçok dizgi yanlışlığı ile birlikte yayımlanmıştı. Aradan hemen hemen yirmi yıl geçtikten sonra yapılan bu ikinci baskının elden geldiğince az dizgi yanlışlığı ile yayılmasını en büyük isteğiimdi. Bu isteğimi yerine getirmek için Hacettepe Üniversitesi Türk dili asistanları Dr. Mehmet Ölmez ile Dr. Zuhail Ölmez çok çalıştırıldı. Özellikle Dr. Mehmet Ölmez, Göttingen Üniversitesi'ndeki işlerinin çokluğuna karşın, uzun ünlülü sözcüklerde uzunluk çizgileri bulunmayan (!) dizimevi disketini yeni baştan ele alarak tüm kitabı adeta yeniden yazdı. Bu zahmetleri için her iki Ölmez'e burada teşekkürlerimi be lirtmeyi bir görev sayıyorum.

Prof. Dr. Talat Tekin
Ankara, 15 Mart 1995

GİRİŞ

Türk dil ve lehçelerinde birincil uzun ünlülerin varlığı ilk olarak geçen yüzyılın ortalarında Otto Böhlingk tarafından yazılan Yakutça grameri ile belli olmuştur.¹ Gerçekten, Böhlingk'in pek doğru olarak tespit ettiği gibi, Yakut ünlü sisteminin en önemli özelliklerinden biri bu dilde uzun ve ikiz ünlülerle kısa ünlüler arasında fonemik bir zıtlık bulunmasıdır: *āt* "ad" : *at* "at", *ās* "aç; açlık" : *as* "aş", *uot* "od, ates" : *ot* "ot" vb. gibi.

Böhlingk, Yakutçadaki uzun ve ikiz ünlüler Nijniy Novgorod (bugünkü Gorkiy) Tatar (Mişer) ağzına ait dil malzemesi ile karşılaştırılmıştır. Böhlingk'in Yakutça ile Nijniy Novgorod Tatar ağzı arasında uzun ünlüler bakımından yaptığı karşılaştırma başarılı olmuştur denilemez. Çünkü sonunda birbiriley çelişen üç ayrı denklik ortaya çıkmıştır. Bu denklikler şunlardır:

1) Yak. uzun = Nij. uzun:

- āt* = *āt* "ad" (s. 135)
- ħäl-* = *käl-* "kalmak"
- kulgāħ* = *kolāk* "kulak"
- irāħ* = *yırāk* "ırak"
- sān-* = *yān-* "tehdit etmek"
- ū* = *sū* "su"²
- ū/-ū/-ū/-ū* = *-ū/-ū*³

2) Yak. uzun = Nij. kısa:

- bār* = *bar* "var"
- kīs* = *kız* "kız"
- īl* = *el-* "ilmek, iliştirmek"
- kīr-* = *ker-* "girmek"
- tīs* = *teş* "diş"
- bīr* = *ber* "bir"

¹ Otto Böhlingk, *Über die Sprache der Jakuten I-II*, St. Petersburg 1848-1851 (Yeni baskı- Leiden 1967).

² Yak. *ū* = Nij. *sū* karşılaştırması amaca uygun değildir; çünkü bu uzunluk aslı değil, ikincildir.

³ Böhlingk burada eylem adı (Nomina actionis) ekinin Kazan Tatarcasında da uzun *ū/ū* olduğuna işaret etmiştir (bk. s. 135, not: 6). Tabiatıyla bu uzunluk da ikincildir.

tūs = *toz* “tuz”
būs = *boz* “buz”
kūt- = *köt-* “beklemek”
tūn = *tōn* “gece”

3) Yak. kısa = Nij. uzun:

baş = *bās* “baş”
kuñas “gün sıcakı” = *koyās* “güneş” (s. 136)
et = *īt* “et”
bisik = *bīṣik* “beşik”
min = *mīn* “ben”
sir = *yēr* “yer”
silim = *yīlim* “tutkal”⁴
ös = *sūz* “söz”⁵
-abın/-ebin/-obun/-öbüñ = *-āmin/-ēmin* (şimdiki zaman)

Böhtlingk uzun ünlüler konusunda yaptığı bu karşılaştırmadan kesin bir sonuç çıkaramamışsa da, Yakutçadaki ikiz ünlülerle Nijniy Novgorod ağzındaki ünlüler arasında yaptığı karşılaştırmadan olumlu bir sonuç alabilmiş ve Yakutçadaki uzun ünlülerle bu Tatar ağzında uzun ünlülerin denk geldiğini tesbit etmiştir. Böhtlingk'in bu karşılaştırmada kullandığı malzeme şudur:

bies “beş” = *bīṣ* (s. 143)
siel “yele” = *yāl*
kiej “geniş” = *kīj*
uot “od, ateş” = *ōt*
uon “on” = *ōn*
tuol- “dolmak” = *tōl-*
suoh “yok” = *yōk*
suol “yol” = *yōl*

⁴ Eski Türkçedeki *e* ünlüsü Tatarcada kurallı olarak uzun *ī* ye gelişmiş olduğundan ve Tatarcada kisa *i* bulunmadığından *īt*, *mīn*, *yīlim* gibi sözlerin böyle bir karşılaştırmada kullanılmayacağı açıklır.

⁵ Yak. *ös* = Nij. *sūz* eşitmesine de aynı şekilde itiraz edilebilir. ET *ō* > Tat. *ū*dür ve Tatarcada kisa *ü* yoktur.

suorgan “yorgan” = *yōrgan*⁶
buol- “olmak” = *bōl-*
üös “öz, ağaç özü” = *ūzek*
tüord “4” = *dōrt*
küööh “gök, mavi” = *kūk*
küöl “göl” = *kūl*
üöḥ- “sövmek” = *sūk-*
kiese “akşam” = *kīç*
die- “demek” = *ti-*
bie “kısırak” = *bīye*⁷ (s. 144)

Böhtlingk böylece sorunun doğru bir şekilde çözümüne herkesten çok yaklaşmış oluyordu. İhtiyatı elden bırakmayan Böhtlingk, Yakutçadaki bütün ünliliklerin birincil olmadığını görmüş (s. 136, 142), bununla birlikte Yakutçada birincil uzun ünlü bulunmadığı yolunda kesin bir yargıya varmaktan da kaçınmıştır.

Yakutçadaki ikiz ünlülerle Nijniy Novgorod Tatar ağzındaki ünlü ünliliklerinden hangisinin birincil olduğu sorusuna gelince, Böhtlingk burada da ihtiyatlı davranışmış, bununla birlikte Finededeki *uo* ve *üö* ikiz ünlülerinin Estçede kurallı olarak uzun *ō* ve *ō'*ye denk geldiğine, bundan başka, İtalyanca *uo*'nun Latince *ō*'dan, Fransızca ve İspanyolca *ie*'nin de Latince *ē*'den geliştiğine işaret etmiş (s. 144), böylece, açıkça söylememekle birlikte, Yakutça *uo*, *üö* ve *ie* ikiz ünlülerinin uzun *ō*, *ō'* ve *ē* ünlülerinden geliştiği kanısında olduğunu sezdirmiştir.

Yakutça ile Nijniy Novgorod Tatarcasından başka üçüncü bir Tatar (Türk) lehçesinde daha birincil uzun ünlülerin bulunduğu Macar bilginlerinden Budenz'in Hive Özbekçesilarındaki araştırmasıyla anlaşılmıştır.⁸ Budenz bu araştırmasında şöyle der: “Dikkate değer ki Özbekçede, hem de öz Türkçe sözcüklerde, uzun ünlüler de bulunur.

⁶ Yak. *suorgan* = Nij. *yōrgan* örneği, bu sözdeki ünlü uzunluğunun aslı olmayıp ikincil olması sebebiyle yerinde ve uygun değildir: *yōrgan* < *yogurkan*.

⁷ Böhtlingk bu örneklerle, şüpheli kaydı ile, şu iki sözü de katmıştır: Yak. *üöḥ-* “sinsice ilerlemek” = Tobol *كۈلەم*, Yak. *tüös* “döş, göğüs” Nij. *tüviş* “gögüsün üst kısmı”. Bunlardan sonucusu uzun *ō* ünlüsünün bazan Nijniy Novgorod ağzında da ikizliğini göstermesi bakımından önemlidir.

⁸ J. Budenz, Khivai Tatárság, Nyelvtud. Közl. IV (1865), s. 316.

Halbuki Osmanlıcada böyle ünlüler yalnız Arapça ve Farsça alıntılarında vardır.”⁹

Budenz'in verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

ā: *kān* “kan”, āt “ad” fakat *at* “beygir, at” (Bu iki söz Yakutçada da aynı tarzda birbirinden ayırt edilir; Çuvaşçada ise birincisi *yat*, ikincisi *ut’tur*);

ī : *kīz* “kız”;

ō : *bōr* “tebesir” = Yak. *buor*;

ō̄ : *bōri* “kurt”;

ū : *tūz* “tuz” = Yak. *tūs*;

ū̄ : *tūş* “uyku, rüya”.

Böhtlingk'ten aşağı yukarı otuz yıl sonra Türkçedeki uzun ünlüler sorununa değinen Radloff, Böhtlingk'in görüşüne katılmamıştır.¹⁰ Radloff'a göre Ana Türkçe (*Urtürkisch*)'de birincil uzun ünlüler yoktu. Onca bütün uzun ünlüler, iki ünlüün aralarındaki ünsüzün kaybolması sonucu birleşip kaynaşması ile meydana gelmiştir.¹¹ Radloff bu görüşünü desteklemek için bazı kök bilgisi denemelerine girişmiş ve örnekle Yakutça āt “ad” sözünün ayt- “söylemek” söyüne, ūs “soy, nesil, aile” sözünün *ulus (= Mo.) “halk” söyüne, būt “kalça” sözünün de *bult (krş. Mo. bulçin “adale, kas”) söyleme yakını olduğunu ileri sürmüştür.¹² Radloff'un uzun ünlüler konusundaki bu görüşü, sonraları Poppe'nin de işaret ettiği gibi,¹³ kandırıcı olmaktan uzaktır. Çünkü iddiasını kanıtlamak için getirdiği örnekler ve yaptığı kök bilgisi araştırmaları sağlam değildir. Bir kere Türkçede *ayt* > āt tarzında bir ses gelişmesi için zor örnek bulunur. Sonra āt sözü bir ad, ayt- ise bir edimdir. Ad ve edim köklerinin kesin şekilde ayrıldığı Türkçede bu türlü bir türemenin meydana gelebilmesi çok şüphelidir. Yak. ūs sözündeki ünlüye gelince, bu gerçekten ikincildir. Ne var ki Yak. ūs sözü ulus'a değil, Eski Türkçe *uğuş*'a gider! Radloff'un burada anılan kök bilgisi açıklamalarından

⁹ Aynı yer, s. 316

¹⁰ *Phonetik der nördlichen Turksprachen*, Leipzig 1882, ss. 77-83.

¹¹ Aynı eser, s. 77.

¹² Aynı eser, ss. 78, 79.

¹³ N. Poppe, “Çuvaşskiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazıkam,” *IRAN* 1925, s. 406.

sadece sonucusu, yani Yak. *büt* “kalça” < **bult* (krş. Mo. *bulçin* “kas, adale”) açıklaması yerinde ve kandırıcı sayılabilir.

Radloff *Phonetik*'te āt sözünün *ada*-tan, ās “aç” sözünün de *açış*'tan geldiği yolunda başka türeme bilgisi açıklamalarında da bulunmuştur.¹⁴ Bunlardan Yak. ās < **açış* açıklamasına, Karl Foy, edim kökünün de Yakutçada uzun ünlülü olduğuna (ās- “acıkmak”) işaretle, haklı olarak itiraz etmiştir.¹⁵ Yak. āt “ad” < *ada*- açıklaması da, hiç şüphesiz, doğru değildir; āt sözü *ada*-dan değil, *ada*- sözü āt'tan türemiştir!

Birincil uzun ünlüler sorununa değinen dördüncü bilgin Karl Foy olmuştur.¹⁶ Foy, Orhon yazitlarında *at* “ad” ve *aç* “aç; acımak” sözcüklerinin yazılışında, *t*¹ “at” ve Tunyukuk 29, 2'de geçen ç- “acmak”tan farklı olarak, ünlü işaretinin kullanılmış olmasına ilk defa dikkat etmiş ve bu yazılış farkının söz konusu sözcüklerin ünlülerindeki nicelik (*quantität*) farkından ileri geldiği görüşünü savunmuştur. Bu görüşünü desteklemek için de Yakutça'daki durumu (āt “ad”, fakat *at*; ās “aç”, ās- “acıkmak”, fakat *as*- “açmak”) hatırlatmıştır.¹⁷ Karl Foy, böylece Yakutçadaki uzun ünlülere en eski bir Türk lehçesinden, VIII. yüzyıl Orhon Türkcesinden tanık getirmiş ve bu uzunlukların eskiliği, dolayısıyla birincilliği tezini ortaya atmıştır.

Karl Foy, Orhon Türkcesinde āt “ad”, āç “aç” ve āç- “acıkmak” sözlerindeki uzun a ünlüsünü tespit için kullandığı yöntemi, yani yazım yöntemini, daha sonraki devirlere ait Arap harflili metinlere de uygulamıştır. M.T. Houtsma tarafından yayımlanan Türkçe-Arapça sözlükte söz içindeki ünlülerin mutat olduğu üzere hareke ile gösterildiğine, fakat sık sık *elif, vav, ye* ile de yazıldığına işaret eden Karl Foy, yazısında da görülen bu ikiliğin bir sebebi olmak gerektiğini ileri sürmüşt ve bunun için de ancak bir ihtimal bulduğunu belirtmiştir: Sözlüğü hazırlayan Arap yazarın uzunlukları işittiği veya işittiğini sandığı yerlerde bu harfleri kullanmış olması ihtimali. Bu varsayımdan hareketle Karl Foy, sözlükte ünlü işaretini ile yazılan sözlerin çok kere Yakutçadaki

¹⁴ *Phonetik*, s. 79.

¹⁵ Karl Foy, “Türkische Vocalstudien”, *MSOS* II, Abteilung 2, Westasiatische Studien, Berlin 1900. s. 193, not 2.

¹⁶ Aynı eser, ss. 180-215.

¹⁷ Aynı eser, ss. 192, 193.

uzunluklara denk geldiğini şu örneklerle dayanarak göstermeye çalışmıştır:

“zengin”deki بار = Yak. *bār* “var”, fakat بـ *bar-* = Yak. *bar-* “varmak”

فاز = Yak. *ħās* “kaz”, fakat قـ *kaz-* = Yak. *ħas-* “kazmak”

قـان = Yak. *ħān* “kan”

طـاش = Yak. *tās* “taş”

بـير = Yak. *bīr* “bir”

بـيل = Yak. *bīl* “bel, vadi”¹⁸

چـيـكـات = Yak. *sīk*, *sīkey* “çığ, nem; nemli”¹⁹

Karl Foy'un bu yedi sözcüklük listesi, sonraki araştırmaların verilerine dayanılarak, biraz daha uzatılabilirse de²⁰, *Tarcumān turki wa 'arabi'* de aslında kısa olan ünlülerin de uzatma harfleri denilen *elif*, *vav*, *ye* ile gösterildiği yok değildir. Örneğin:

بـاقـر *bākīr*; krş. Türk. *bakır*

سـاطـ *sat-*; krş. Türk. *sat-*, Yak. *atī* “satım” < **satig*

صـاجـ *saç*; krş. Türk. *saç*, Yak. *as* < **saç*

صـاجـ *saç-*; krş. Türk. *saç-*, Yak. *is-* < **saç-*

صـابـ *sap*; krş. Türk. *sap*

¹⁸ Karl Foy burada *bil-* sözcüğünün بل tarzında (*Tarc.*, 33, Houts. 63), *biliş* sözcüğünün de بش شـeklinde (*Tarc.* 32) sadece hareke ile yazıldığını da kaydedebilirdi.

¹⁹ Aynı eser, s. 214.

²⁰ Örneğin:

بــش *bīš* “beş”, fak. بش *bīš-* “pişmek”

بــز *bīz* “bez, kumaş” (krş. Türk. *bīz* aynı), fak. بـ *bīz* (zamir)

بــز *bīz* “biz, çuvaldzı” (krş. Türk. *bīz* aynı)

فــاش *kāš* “kaş”, fak. فــش *kašī*

صــارـو *sāru* “sarı”, fak. صــر *sar-*

طــورـو *tōru* “doru” (krş. Türk. *dōr* aynı), fak. طـ *tur-*

طــارـ *tār* “dar”, fak. طــرتـ *tart-* “çekmek”

طــامـ *tām* “dam, çatı”, fak. طــماـقـ *tamak*, طــماـرـ *tamar*

بــوتــاـقـ *būtak* “budak, dal”, fak. بــتــنـ *bütün*

كــولـ *kōl* “göl”, fak. كــلـ *kīl*, كــلـكــلــكـ *kīkkāl* ve كــلــكــلــكـ *kōlge* “gölge”

كــوــســاـ *kōse*, fak. كــسـ *küs-*

كــوــســاـ *küse-* “arzu etmek”, fak. كــسـ *küs-* vb. gibi

كــوزـ *kōz*; krş. Türk. göz, Yak. kös (*ħarāħ kōs gīn-* “nazار اتــفــتــمــكـ” vb. gibi deyimlerde)

قوـشـ *kuş*; krş. Türk. *guş*, Yak. *kus* “ördek” vb. gibi.

Karl Foy, adı geçen yazısında yine Yakutçadaki duruma ve Arap harflili Türkçe metinlerdeki yazım kurallarına dayanarak *kīr-* “girmek”, *tīs* = “diş”, *īl-* “ilmek, iliştirmek”, *mīn-* “binmek” = بــنــمــكـ, *īn* “çukur, mahzen, mezar” = بــنــ يــنــ sözcüklerindeki *i* ünlüsünün de aslında uzun olması gerektiğini ileri sürmüştür.²¹ Uzun ünlüler konusunda daha sonra yapılan çalışma ve araştırmalar Karl Foy'un bu varsayımda haklı olduğunu göstermiştir. Örneğin: Yak. *kīr* = Türk. *gīr-*, Yak. *tīs* = Türk. *dīs*, Yak. *īl-* = Türk. *īl-*, Yak. *īn* = Türk. *hīn* “in” vb. gibi.

İşte Karl Foy bu çok önemli yazısı ile Eski Türkçede birincil uzun ünlü bulunduğu yolundaki kuramını ortaya atmış, böylece de Ana Türkçede birincil uzun ünlü bulunabileceğini kabul etmeyen Radloff'a karşı çıkmış oluyordu.

Radloff Karl Foy'a cevap vermekte gecikmedi. Bir yıl sonra Rus Kraliyet Bilmiler Akademisi bülteninde çıkan uzunca bir makalesinde²² Karl Foy'u yazı ve yazımı fazla önem vermekle itham etmiş (s. 439) ve Foy'un en eski Türkçe ile Orhon Türkçesinde birincil uzun ünlüler bulunduğu yolundaki kuramını şiddetle reddetmiştir (s. 458). Radloff şöyle fikir yürütmüştür: “Eğer Türkler āt söyleşini ↗ işaretile göstermiş olsalardı, bu yazım kuralına her zaman uymaları gerekiirdi. Halbuki durum böyle değildir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *at* “ad” sözcüğü dört kere ↗ at tarzında, yani ünlü işaretli, yedi kere de ↗ olarak, yani ünlü işaretsiz, geçmektedir. Aynı sözcük öbür yazıtlarda da iki defa ↗, on üç defa da ↗ şeklinde yazılmıştır.” Radloff'a göre yazıtların kâtipi Yollug Tigin ↗ ünlü işaretini, bu sözcüğün yazımında, ancak bir anlam karışıklığı olabilecek yerlerde (örn. түрк begler түрк atin itti), yani olası bir karışıklığı önlemek için kullanmıştır (s. 459).

↖ aç sözcüğündeki ↗ ünlü işaretine gelince, Radloff bunun da, ↘ (ç) harfi hem ön hem de art ünlülerle okunabilecek harflerden olduğu için,

²¹ Aynı eser, s. 209.

²² W. Radloff, “Zur Geschichte der türkischen Vokalsystems”, *Izvestiya imperatorskoy akademii nauk- Bulletin de l'Académie impériale des Sciences*, XIV (St. Petersburg 1901), ss. 425-462 (=No. 4)

sözcüğün doğru, yani *a* ile okunmasını sağlamak amacıyla kullanıldığı kanısında olmuştur.

Radloff, Arap harfli Türkçe metinlerde de uzatma harflerinin ünlü uzunluğuna delâlet etmediği, bunların ancak eş ve benzer sesli sözcükleri yazda ayırt etmek için kullanıldığı görüşünü savunmuştur (s. 460).

1902'de Kopenhag'da yayımlanan "Türkçenin ses tarihi hakkında"²³ adlı doktorluk tezinin yarısından çوغunu ünlü niceliğine (*vokalkvantitet*) hasreden Danimarkalı Türkolog Vilh. Grønbech bu eserinde Türkçedeki uzun ünlülerle ilgili çok önemli bir gözleme bulunmuştur. Grønbech'in gözlemi şudur: Osmanlıcada *p*, *t*, *k* ve *ç* ünsüzleri kök hecede kısa bir ünlüden sonra ötümsüzlüklerini korudukları halde, Yakutçadaki karşılıkları uzun veya ikiz ünlülü olan sözcüklerde ötümlüleşerek sırasıyla *b*, *d*, *g*, (*g̃*) ve *c'*ye değişirler.

Bu ötümlüleşme, daha çok, sözcük ünlü ile başlayan bir ek aldığından belirir. Grønbech'in bu çok önemli gözlemi için getirdiği örnekler şunlardır:

Osm. *ad* = Yak. *āt* (fak. Osm. *at* = Yak. *at*)

Osm. *ac* = Yak. *ās* (fak. Osm. *aç-*, *açar* = Yak. *as-*)

Osm. *od* = Yak. *uot* (fak. Osm. *ot* = Yak. *ōt*)

Osm. *bud* = Yak. *būt* "kalça"

Osm. *süd* = Yak. *ūt*

Osm. *gūd-* = Yak. *kūt-* "beklemek"

Osm. *kucak* = Yak. *kūs-* "kucaklamak"

Osm. *giic* = Yak. *kūs*

Osm. *gece* = Yak. *kiese* "akşam; akşamleyin"

Osm. *gibi* = Yak. *kiep* "şekil, biçim"

Osm. *yok*, fak. *yo'udu* "yok idi" = Yak. *suoh*

Osm. *gök* "sema", fakat çekimde *göyü*, *göye* vb. = Yak. *küöh*

Osm. *did-* = Yak. *tūt-*²⁴

Grønbech'in ikinci bir gözlemi de Yakutçadaki uzun veya ikiz ünlünün Çuvaşçada iç seste bazan *īva* tarzında bir ses grubuna denk gelmesidir. Bu denklik için Grønbech şu örnekleri vermiştir:

Çuv. *tīvar* "tuz" = Yak. *tūs*

²³ Vilh. Grønbech, *Forstudier til turkisk lydhistorie*, Kopenhag 1902.

²⁴ *Forstudier* ..., s. 61, KSz. IV, s. 230.

Çuv. *kīvak* "mavi" = Yak. *küöh*

Çuv. *tīvattī* "4" = Yak. *tūört*²⁵

İşte Grønbech bunlara ve bunlar gibi olan Çuv. *kīvar* "kor" = Osm. *köz*, Koyb. *kös*²⁶ ve Çuv. *kīvaBa* "göbek" = Osm. *göbek*²⁷ örneklerine bakarak Osmanlıcada son sesteki ünsüzü ötümlüleşen *ac*, *ad*, *od* gibi tek heceli sözcüklerin aslında iki heceli şekiller oldukları ve son sesteki ünsüzlerinin Osmanlıcada iki ve daha çok heceli sözcüklerin sonlarındaki ünsüzlerin ötümlüleşmesi kuralına uyarak değişikleri kuramını ileri sürmüştür. Yani Grønbech'e göre Osmanlıca *dört* sözcüğü geçmişte iki heceli olup **tōbert* veya **tögert* gibi söyle尼yordu.²⁸ Bunun gibi, *göbek* sözcüğü de **kōgebek* veya **kōbebek* gibi bir şekilde gelişmiş olmalıdır.²⁹

Böylece, Grønbech uzun ünlülerle ilgili çok önemli iki gözleme bulunmuş olmakla birlikte, Yakutçadaki karşılıkları uzun veya ikiz ünlülü olan *ad*, *od*, *dört* gibi tek heceli sözcüklerin aslında iki heceli oldukları ve bir çeşit büzülme (contraction) ile sonradan tek heceli duruma geldikleri görüşünü savunmakla Ana Türkçede birincil uzun ünlü bulunmadığını iddia eden Radloff'la birleşmiştir.

Grønbech'ten sonra N. Pedersen³⁰ onun Yak. *tūört* < **tōbertte* etimolojisine karşı çıkmış ve haklı olarak ünlü uzunluklarının yalnız büzülme sonunda meydana gelmiş olamayacağını iddia etmiştir. Fakat Pedersen sonunda Yakutçadaki nicelik değişmesi (*Quantitätswechsel*) olayından hiçbir sonuç elde edemediğini itiraf etmek suretiyle de kendi kendisini haksız bırakmıştır.

Türkçedeki birincil uzun ünlüler sorununa bundan sonra değinen bilgin, ünlü Macar Türkologu Zoltan Gombocz olmuştur. Gombocz Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntıları inceleyen ünlü araştırmasında³¹ tek heceli sözcüklerdeki Türkçe *e* ünlüsünün Macarcada *é* (= ē) ile temsil edildiğini örneklerle belirttiğten ve kök ünlüsünün Macarcada uzadığını

²⁵ *Forstudier* ..., s. 63, KSz. IV, s. 231.

²⁶ *Forstudier* ..., s. 69.

²⁷ *Forstudier* ..., s. 71.

²⁸ Aynı eser, s. 88.

²⁹ Aynı eser, s. 71.

³⁰ N. Pedersen, "Türkische Lautgesetze", *ZDMG*, cilt 57, (Leipzig 1903), s. 558.

³¹ Zoltan Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (= *MSFOu XXX*), Helsinki 1912.

kaydettikten sonra (s. 154), Macarca *kép* ve *bér* için başka bir izah da bulunabileceğini söylemiş ve bu sözcüklerin Yakutçadaki karşılıklarına bakılırsa bunların Ana Türkçede uzun ünlülü olduklarını tasarlamak gerektiğini ileri sürmüştür (s. 154, 155):

Osm. *ver-*, Tat. *bir-* = Yak. *bier-* < Ana Türk. **bēr-*

Uyg., Alt. *kep* = Yak. *kieb* “şekil, biçim” < Ana Türk. * *kēp*.

Gombocz adı geçen araştırmasında Macarca *kék* /*kēk*keyk) “mavi” (~ Osm. *gök*, Tat. *küük*, Çuv. *kivak*, Yak. *küööh*, Nij. *kük*) ve *dél* “ögle, güney” (~ Uyg., Alt. *tüs*, Tat. *tös*, Mo. *düli*) sözcüklerinde de büyük bir ihtimalle birincil ünlü uzunluğunun korunduğu görüşünde olduğunu belirtmiş ve bu iki sözcüğün Eski Bulgarca şekillerini **kök* ve **dül* tarzında uzun veya ikiz ünlülü olarak tasarlampiştir (s. 159).

W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türk-Sprachen* (Leipzig 1882)'den tam 20 yıl sonra yayımladığı “Yakut dili ve Türk dilleri ile olan ilişkileri” adlı makalesinde³² Yakutçadaki uzun ünlülerle yükselen ikiz ünlüler hakkındaki eski görüşünü, yani bunların bir ünsüzün bir ünlü ile veya iki ünlünün birbiri ile kaynaşıp büzülmesi suretiyle meydana geldikleri görüşünü, tekrarlamıştır (s. 6). Radloff'un bu görüşü Yakutça ve öbür Türk dillerindeki ikincil uzun ünlüler için doğrudur ve öteden beri bilinen bir gerçekdir. Örn. Uyg. *oğrı* = Yak. *uoru* = Alt. *ürü* “hırsız”, Çağ. *ağız* = Kaz. *awız* = Yak. *uos* = Kırg. *ōz* = Alt. *ūs*, vb. gibi. Ancak Radloff öbür Türk dil ve lehçelerinde kısa bir ünlü ile karşılanan Yakutça uzun ve ikiz ünlüleri de bu şekilde izah etmemiştir ki bu davranışını haklı itirazlara yol açmıştır.

Radloff'un muhakeme tarzi şudur: “Türkçede büzülme sonunda meydana gelen uzun ünlülere Yakutçada bazan kısa ünlüler tekabül eder, Örn. Alt. *kān* (< Eski Türk. *kağan*)'a karşılık Yak. *kan* “önemli, ulu” sözcüğünü, bütün Türk lehçelerinde kısa ünlülü olan *kan*'a karşı da Yak.

³² W. Radloff, “Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Turksprachen”, *Zapiski imperatorskoy akademii nauk*, VIII, No. 7 (St.-Petersburg 1908)

hān sözcüğünü buluyoruz.³³ Şimdi eğer eski uzunlukların bütün Türk dil ve lehçelerinde kaybolduğu ve yalnız Yakutçada korunduğu görüşü savunuluyorsa, daha eski bir **kān* sözcüğünün Yakutçada kısaltılmış olduğu varsayımları kabul edilemez. Her iki sözcüğün uzunluklarını kaybettikleri ve daha sonra eş sesli iki kökü birbirinden ayırt etmek için *hān* “kan” sözcüğündeki *a*'nın uzatılmış olacağı düşünülemez mi? İç-seste *s*, *g*, *c*'den *s*'ye geçiş ve ön-seste *s* düşmesi gibi fonetik değişimlerle meydana gelen ve birbirile kolayca karıştırılabilen bir sürü eş sesli sözcüğün ünlü uzatılması yolu ile ayırt edilmesi bir zaruret haline gelmiş olmalıdır. Böhtlingk'in çevriyatısını bilmeyen ve uzunluk işaretlerine dikkat etmeyen Malygin ile Uwarowski'nin hayat hikâyesini okurken onun metni ilk okuyasta çok kere anlamadığını, fakat dikkatini uzun ünlü işaretlerine çektiğim zaman metni derhal kavradığını gözlemledim.”

Göründüğü gibi Radloff bu sefer uzun ünlülerin Yakutçada *ät* “ad” ve *at* “at” gibi eş sesli sözcükleri ayırt etme ihtiyacından çıktıığı görüşünü benimsemiştir. Dilcilik bakımından sağlam olmayan bu görüş ilerde Poppe tarafından şiddetle eleştirilecektir.

Bu yazısında Radloff Yakutça *uot* “od”, *uon* “10” ve *tüört* “4” gibi sözlerdeki ikiz ünlülerin birincil olmadığını da ileri sürmüştür, iddiasına kanıt olarak bunlardan türemiş kısa ünlülü *otun-* “ateş tutuşturmak”, *onus* “onuncu” ve *tördüs* “dördüncü” gibi sözleri göstermişse de bu örnekler tam aksi bir görüşü de destekleyebilir. Yani *uot*, *uon* ve *tüört*'teki ikiz ünlüler ikincil olmayıp bunlardan türemiş olan *otun-*, *onus* ve *tördüs*'teki kısa ünlüler ikincildir, tek hecelilerde vurgu etkisiyle ünlü niceliği korunabilmiş, çok hecelilerde ise vurgu son hecye kaydığını uzun ünlü kısaltmıştır diye de düşünülebilir.³⁴

Yakutçadaki uzun ünlüler meselesini Radloff'tan sonra Macar Türkologlarından J. Németh ele almış³⁵ ve bu konuda Radloff ve

³³ Radloff 8. sayfadaki dip notunda Yak. *han* söyleşisinin yalnız Böhtlingk'te bulduğunu, Pekarskiy'e göre ise sözcüğün *hān* tarzında uzun ünlülü söylendiğini, Malygin'in de sözcüğü daima *hān* olarak telâffuz ettiğini kaydetmiştir.

³⁴ Ünlü uzaması veya ikizleşmesinde vurgunun rolü olduğunu Radloff kendisi belirlemiştir. Radloff'un belirlediği şudur: Rusçadan alınmış ve vurgulu hecesinde bir *o* bulunan bütün ödünc sözcüklerde bu *o* ünlüsü *uo* olur, örn. *ostuol* “masa” < Rus. *стол*, *kuorat* “şehir” < Rus. *город*.

³⁵ J. Németh, “Die langen Vokale im Jakutischen”, *KSz. XV*, No. 1-3 (Budapest 1914/15), 150-164.

Grönbech tarafından ileri sürülen teori ve izah tarzlarını kabul etmeyerek kendisi yeni bir kuram ortaya atmıştır.

Németh, Radloff'un "mekanik büzülme" (*mechanische Verschmelzung*) kuramını Ana Türkçe *VgV, *VyV, vb. > Yak. Ī tarzında formüleştirdikten sonra buna şu itirazlarda bulunmuştur:

1) Yakutçadaki uzun ünlüler mekanik büzülme ile meydana gelmişlerse şu sözlerdeki ünlüler niçin uzun değil de kısadır:

samir "yağmur" < Ana Türk. *yağmur*

sarin "omuz" < **yagrin*

2) Yakutçada -k, -y-, -b- sesleri birçok halde kendilerini korumuştur. Başka lehçelerde büzülmüş şekillerine rastlanan *ağa* "baba", *ogus* "öküz", *kuba* "kuğu", *tabishan* "tavşan", *aba* "ağu" gibi sözler Yakutçada niçin büzülmemiştir?³⁶

3) İlgili örneklerden ancak pek azını izah edebilen bir kuram sağlam sayılabilir mi?

4) Ana Türkçe *ag, *eg, *ogo, *ögö vb. Yakutçada uzun ünlü ile temsil ediliyorsa, Ana Türkçe *ag Yakutçada niçin kurallı olarak *ia* ikiz ünlüsüne tekabül etmektedir?

5) Niçin Yakutçada uzun *o* ve *e* bulunmuyor?

6) Yakutçadaki uzun ünlüler büzülme ile meydana gelmişlerse, tek heceli sözcüklerin uzun ünlüleri, bu sözcükler ekle genişleyince, uzunluklarını niçin kaybetmekteyler (örn. *uon* "10", fakat *onus* "onuncu" < **onunç*; *tüört* "4" fakat *tördüs* "dördüncü" < **törtünç* vb.)?

7) İkinci veya üçüncü hecelerdeki uzun ünlüleri büzülme (*Zusammenziehung*) ile izah etmek imkânsızdır.

Bundan sonra Grönbech'in Osmanlıca *ad*, *ac*, *od* gibi tek heceli sözcüklerin iki heceli şekillerinden geliştiği yolundaki kuramını ele alan Németh'e göre söz konusu sözcüklerin Ana Osmanlıca şekilleri iki heceli olamaz. Németh, Grönbech'in Yakutçada uzun veya ikiz ünlülü olan sözcüklerin Osmanlıca karşılıklarında sözcük veya hece sonunda öتümlü ünsüz bulunduğu yolundaki gözlemini pek dikkate değer bulmakla beraber,

³⁶ Németh'in verdiği örneklerden ikisi, *aga* ve *ogus*, onun itirazını destekler nitelikte değildir; çünkü bunlar, bilindiği gibi, **aka* ve *öküz* şekillerine gider. Eski Türk. -k- > Yak. -g- olduğundan bu sözlerde büzülme beklenemeyeceği açıklıktır.

bu kuramın yine de şüphe ile karşılanması gerektiğini, çünkü *çocuk* ve *ocak* gibi pek çok aykırı örnek gösterilebileceğini ileri sürmüştür.³⁷

Németh'e göre Grönbech birincil uzun ünlülerin Yakutçada yalnız tek heceli sözcüklerde bulunduğu gerçeğini gözden kaçırılmış ve *asī* "aci", *osoh* "ocak" gibi sözleri boş yere izah etmeye çalışmıştır. Yine Grönbech Yakutçadaki uzun ünlüler ile çözmülebilecek birçok soruna da yabancı kalmıştır. Örn. Çuv. *v-* protezi (Türkçe *a-*'ya karşı), Çuv. *ş-* (Türkçe *t-* ve *d'*ye karşı), Çuv. *y-* protezi (Yak. *i-*'ya karşı), Ana Türkçe **e*, Çuv. *ç-* (Türkçe *t-*'ye karşı), Çuv. *y-* (Türkçe *k-*'ya karşı) gibi (s. 159, 160).

Németh'in Yakutçadaki uzun ünlülerle ilgili kendi kuramına gelince bu "vurgunun etkisi ile ikizleşme" olarak olarak özetlenebilir, Németh'e göre Ana Türkçede son hecede güçlü bir yükselen vurgu (*steigender Akzent*) vardı. (Bu dinamik vurgunun melodik bir vurgudan gelişmiş olması muhtemeldir). Böhtlingk'e göre de Yakutçada son hece vurguludur. Çuvaşçada da vurguya ünlüsü mükemmel olan son hece taşıır. Diğer lehçelerde de -bazi vurgusuz ek ve edatlar hariç tutulursa- son hecede güçlü bir nefes vurgusu vardır.

İşte bu vurgu, ünlüsü aslında (?) uzun olan tek heceli sözlerde farklı bir gelişme gösterdi. Böylece, örnekle Osmanlıcada uzun ünlülerden sonra gelen ötümzsüz patlayıcılar ötümüleştii. Bu değişme en iyi şekilde nefes vurgusunun etkisi ile açıklanabilir. (Şu nokta gözden irak tutulmamalıdır ki, Osmanlıcadaki bu vurgu değişmesi ünsüz ötümüleşmesinden önce vuku bulmuştur).

Yakutçada ise bu gibi sözlerde çift doruklu heceler meydana gelmiştir. Tabiatıyla baş doruk ikincisini yaratmıştır. Sözcük bir ekin ilâve edilmesiyle iki veya daha çok heceli olunca, vurgu ikinci veya son heceye kaymış, böylece de ilk hece vurguyu kaybetmiş ve kısalmıştır. Örnekle *tüört* "4", fakat *tördüs* "dördüncü", *bier-* "vermek", fakat *beris-* "verişmek" vb. gibi..

Németh'in kuramı şu yolda eleştirilebilir:

1) Bu kuram yalnız vurgulu tek hecedeki ikiz ünlünün, vurgunun son heceye kayması ile, kaybolup normal uzunlukta bir ünlüye dönüşmesini

³⁷ Németh'in bu itirazında haklı olmadığı daha sonraki araştırma ve tartışmalarla anlaşılmıştır. *ocak* sözcüğü, hiç şüphe yok ki, daha eski bir **öguk*'a gider (krş. Türk. *ögak*); *çocuk* sözcüğünün de **çöguk*'tan geliştiği (krş. Türk. *cöguk* "domuz yavrusu") belli olmuştur.

izah etmektedir. Halbuki soru vurgusuz hecede ikiz ünlünün bulunup bulunmaması değil, Yakutçada birincil uzun ünlü bulunup bulunmadığıdır. Gerçekten Németh uzun ünlülerin birincil olup olmadığı sorusunu kesin olarak cevaplandırmıyor. Bir yandan “ünlüsü aslında (?) uzun olan...” gibi bir ifade ile birincil uzunluğu kabul etmiş görünürken, öte yandan “asında” (*ursprünglich*) sözcüğünden sonra bir soru işaretini kullanmak suretiyle de bu konudaki şüphesini açığa vurmuş oluyor.

2) İkiz ünlülerin vurgu etkisiyle meydana geldiği iddia ediliyorsa, aynı şekilde vurgulu olması gereken ve olan diğer yüzlerce sözcükte niçin ikiz ünlü değil de sadece kısa bir ünlü bulunmaktadır?

3) Németh'in kendi koyduğu ve dayandığı esaslardan biri şudur: Aslında tek heceli ve uzun ünlülü olan bir sözcük iki heceli olunca uzunluğunu kaybeder. Halbuki bu kuralın pek çok istisnaları vardır. İşte birkaç örnek:

āḥ- “saymak, addetmek” < *sāk-, āğin- “kendisini birşey saymak, vb.” < *sākin-, āḡis- “hesaplaşmak” < *sākış-, āğıtalā- “birçok şeyler saymak”, vb.

āl “gemi” < *sāl, ālcit “gemici”

bia “bağ, ip”, bialā- < *bāgla-, bialik < *bāglık, biatiy- “ip gibi olmak, sertleşmek” < *bāgsi-

buol- “olmak”, buolus- < *bōluṣ-, buollar- < *bōldur-

ās “aç; açlık”, āsart- “açılığa mecbur etmek” < *āçurt-

ās “ak”, āsty- “ağarmak” < *āzsi-

ās- “aşmak”, āsigan “gelip geçici” < *āşgan

āt “ad”, ātir- “adlanmak, tesmiye edilmek, tanınmak”, ātirt-, āturdul- vb.

4) Nihayet, Németh kuramını kurarken birincil uzun ünlülerin Çuvaşcadaki fonetik izlerini (bunlar Budenz'den beri biliniyordu) hesaba katmamıştır: Yak. *küöḥ+er-* > köögör- ama Çuvaşada *kīvak+-ar-* > *kīvakar-* (O zaman bilinmeyen Türkmencede de durum aynıdır: *gōk + -er-* > *gōğer-*). Bu nasıl izah edilecektir? Németh Çuvaşcadaki izleri Yakutçanın etkisine atfetmek istemiştir (s. 161, 162) ama bu düşüncesi Poppe tarafından haklı olarak eleştirlenmiştir (bkz. IRAN 1925, s. 407).

Ana Çuvaşcadaki uzunlukları vurgulanma ile ilgili bulanlardan biri de G.J. Ramstedt'tir. Ramstedt de Türk ünlülerinin Çuvaşcadaki çifte

karşılıklarının bununla izah edilebileceğini ve bugün nitelik bakımından farklı ünlü çiftlerinin geçmişte farklı şekilde vurgulanan ünlülerden çıkışmış olabileceğini ileri sürmüştür.³⁸

Uzun ünlüler sorununu Ramstedt'ten sonra ele alan Rus Türkologlarından N.N. Poppe olmuştur.³⁹ Poppe, Grönbech'in kuramını söyle eleştirmiştir: “Türkçe, Altayca, Osmanlıca vb. *ot* “ateş” sözcüğün daha eski şekli *ōt olabilir (krş. Uyg. *oot*, Yak. *uot*, Çuv. *vut*); çünkü kısa o'lu şekiller daha eski uzun ünlülü şekillere gidebilir (Uyg. *oot*). Bu *ōt şeklinin de, daha eski bir şeilden, örnekle *owot veya *oğot gibi bir şeilden çıkışmış olması pek âlâ mümkündür. Ancak, böyle bir şekil hiçbir yerde tesbit edilmiş olmadığından, uzunluğun büzülme sonucu meydana geldiğini bildiğimiz benzer Yak. *tūs* “tuz”, Çuv. *tīvar* ay., Mo. *dabusun* ay. örneğine rağmen, *ōt'un daha eski bir şecline gitmek imkânsızdır. Aynı şekilde, Yak. *tiüört*, Çuv. *tīvaDī* ve Osm. *dört* şekillerinin de, çok eski bir dildeki, Moğolcadaki karşılığı göz önünde tutulursa, *töbertte şecline götürülemeyeceği açıklır; çünkü Moğolcada *dör-* kökünden çıkışmış *dörben* şekeini bulmaktayız. Bu sebeple daha eski Yakutça bir şekil düşünmek, Yakutça uzunlukların daha ötesine gitmek, çok kere imkânsızdır. Sonuç olarak diyebiliriz ki bu uzunluklar birincildir ve ana dile aittir.”⁴⁰

Poppe birincil uzun ünlülerin çıkışı sorusu üzerinde durmamakla birlikte, bunların, Radloff'un sandığı gibi yalnız Yakutçaya özgü ve münhasır olmayıp ana dile, yani Ana Türkçe (*proturetskiy*) ve İlk Türkçe (*do-turetskiy*)ye ait olduklarını ısrarla belirtmiştir. Poppe, Radloff'un evvelce ortaya attığı “büzülme” kuramının yerine sonradan ileri sürdüğü ve uzun ünlülerin Yakutçada āt “ad” ve at gibi eş sesli sözcükleri sesçe ayırt etme eğiliminden çıktıgı yolundaki yeni kuramını da şiddetle eleştirmiştir. Poppe'ye göre bu kuram dilcilik bakımından hiç de sağlam değildir ve Radloff'u eleştirenlerin de tartışıkları gibi, Yakutçadaki uzun ve kısa ünlüler, Çuvaşcadaki farklı ilk şekillerden çıkışmış farklı nitelikteki ünlülerle denk gelmektedir.

³⁸ G.J. Ramstedt, “Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen”, JSFOu XXXVIII, s. 7 ve devamı.

³⁹ N.N. Poppe, “Çuvaşkiy yazık i yego otnoşeniye k mongol'skomu i turetskim yazikam”, IRAN 1925, 405-424.

⁴⁰ Aynı yer, s. 407, 408; Poppe daha sonra Türkçe *tūz* = Mo. *dabusun* eşitlemesini bırakmış ve *tūz* sözcüğünü Tunguzca *turu* ile birleştirmiştir (Poppe 1961), ayrıca krş. 63. dipnot.

Poppe bu konudaki tartışmasını şöyle özetlemiştir: "Böylece İlk Türkçe devresinde ve daha sonraki Ana Türkçe devresinde, pek büyük bir ihtimalle, uzun ünlüler mevcuttu. Bunlar Çuvaş dilinde çok belirli izler bırakmış ve Yakutçada da bugüne kadar saklanmıştır. Bu uzun ünlülerin izlerini Orhon Türkçesi ve Nijniy Novgorod Tatarcası gibi başka Türk lehçelerinde de bulmak mümkündür."⁴¹

Bundan sonra örneklerle geçen Poppe, Yakutça, Çuvaşça ve öbür Türk lehçelerine ait örnekleri karşılaştırmak ve daha çok Yakutça verilere dayanmak suretiyle Ana- ve İlk Türkçe için kısa *a, e, i, i, o, u, ö* ve *ü* ünlülerile birlikte uzun *ā, ē, ī, ī, ō, ū, ō* ve *ū* ünlülerini de var saymıştır.

Birincil uzun ünlülerin Genel Türkçe (Ana Türkçe)'de var olduğunu Türkmençe verilere dayanmak suretiyle ilk defa öne süren Rus Türkologlarından Ye. D. Polivanov olmuştur. Polivanov daha 1924'te yayımladığı kısa bir yazında⁴² şöyle diyor: "Radloff Yakutçadaki uzun ünlülerin ilk hecenin büzülmesi sonucu meydana geldiğini söylemekle (*Phonetik*, ss. 77,78) Genel Türkçede (Ana Türkçe) uzun ünlülerin bulunduğu açıkça reddetmiş oluyodu. Radloff'un dayandığı esas, Yakutçadaki uzunluklara öbür Türk dil ve lehçelerinde hep kısa ünlülerin karşılık gelmesiydi. Fakat bu şüphesiz ki Radloff'un Türkmençedeki gerçekleri bilmemesinden ileri gelmiştir. Gerçekten, Yakutça ve Türkmençe uzunluklar arasındaki uygunluk bizi derhal Genel Türkçede (öbür Türk dillerinde sonradan kısaltılmış) birincil uzun ünlülerin bulunduğu kabule sevkeder."⁴³ Polivanov bu kısa yazısında şu örnekleri vermiştir:

Yak. *tās* "taş" - Türk. *dāş* (*daş* "dış" sözünden ünlü uzunluğu ile ayırt edilir);

Yak. *sās* (< **yāz*) "bahar" - Türk. *yāz* (yaz- fiilinden uzunlukla ayırt edilir);

Yak. *bār* "var" - Türk. *bār* (*bar-* fiilinden uzunlukla ayırt edilir).

⁴¹ Aynı yer, s. 408

⁴² Ye. D. Polivanov, "K voprosu ob obşče-turetskoy dolgotye glasnosti", *Byulleten'*, 1-go sredne-aziatskogo gosudarstvennogo universiteta, No.6 (Nisan 1924, Taşkent), s. 157.

⁴³ Polivanov, aynı yer, s. 157.

Böylece Yakutçadaki uzunlukların apayı ve uzak bir bölgede konuşulan başka bir Türk dilindeki, Türkmençedeki, uzunluklara tekabül ettiği ilk olarak iddia edilip kanıtlanıyor ve uzun ünlülerin Ana Türkçede bulunduğu görüşü güç kazanıyordu. Polivanov üç yıl sonra yayımlanan "Genel Türk ana dilinde uzun ünlüler" adlı bildirisinde⁴⁴ Türkmençeden daha çok örnek getirmek suretiyle uzun ünlülerin Ana Türk dilinde bulunduğu görüşünü kesin olarak kanıtlamıştır. Eski (birincil) uzun ünlülerin, eski dil anıtları dışında, bugün yalnız Yakutça ile Nijniy Novgorod Tatarcasında bulunduğu sanan Poppe'ye karşı Polivanov uzun ünlülerin şu Türk lehçe ve ağızlarında da var olduğunu bildirmiştir:

- 1) Türkmençe (bütün ağızlarıyla);
- 2) Karaçay ağızlarından biri;
- 3) Kuzey Özbek (deniz kıyısında) ağızlarından biri- Çimkent bölgesindeki Kara-Bulak köyü (K.K. Yudahin tarafından araştırılmış);
- 4) Uzunlukları yakıştırmalı olarak saklamış olması muhtemel Karagasça (örneğin *kās* "kaz", Yak. *kās*, Türk. *gāz*, Özb. Kara-Bulak *gāz*, Çuv. *hur*).

Polivanov bunlara ünlüler arasındaki nicelik farkının nitelik farkına dönüştüğü şu dil ve lehçelerin de katılabileceğini belirtiyor:

Çuvaşça (Yak., Türk., Karaçay, Özb. Kara -Bulak *ā* Çuvaşçada *u* ile temsil edilir; Genel Türkçe kısa *a* ise Çuvaşçada *i* olmuştur).

Kuzey Kumuk lehçesi (Genel Türkçe uzun **ō* ve **ō* ünlülerini burada *u* ve *ü* olur; kısa *o* ve *ö* ise değişmeden kalır).⁴⁵

Polivanov'un karşılaştırma yöntemi ile Ana Türkçe için tesbit ettiği uzunluklar şunlardır:

- **bār* "var" - Yak. *bār*, Çuv. *pur*; krş. **bar-* "varmak" -Türk. *bar-*, Çuv. *pir-*;
- **bāş* "yara, çibarı" - Yak. *bās*, Türk. *bāş*; krş. **baş* "baş", Yak. *bas*, Türk. *baş*;
- **kān* "kan" - Yak. *kān*, Türk. *gān*, Çuv. *yun*;
- **kār* "kar" - Yak. *kār*, Türk. *kār*, Çuv. *yur*;

⁴⁴ Ye. D. Polivanov, "K voprosu o dolgiy glasnosti v obşče-turetskom prayazike", *Dokladi AN SSSR* 1927, 141-153.

⁴⁵ Polivanov, aynı yer, s. 152.

*yāz “bahar” - Yak. *sās*, Türk. *yaz* “yaz”, Özb. Kara-Bulak *yāz*; krş. *yaz-, Türk. *yaz-*, Özb. Kara-Bulak *yaz-*;

*tāṣ “taş” - Yak. *tāṣ*, Türk. *dāṣ* (*daṣ* “uzak” sözünden ancak ünlüsünün uzunluğu ile farklı);

*bēṣ “5” - Yak. *bies*, Türk. *bēṣ*;⁴⁶

*tūz “tuz” - Yak. *tūs*, Türk. *dūz*;

*yōl “yol” - Yak. *suol*, Türk. *yōl*, Kum. (Kuzey lehçesi) *yul*;

*kīz “kız” - Yak. *kīs*, Türk. *gīz* (daha ince bir yazılıyla *gīyz*. Çünkü Türkmencede uzun ī akustik bakımından Rusça iy gibi ikiz ünlü karakterindedir), Özb. Kara-Bulak *kīz*;

*ād “ad” - Yak. *āt*, Türk. *ād*, Özb. Kara-Bulak *ād*; krş. *at - Yak., Türk. Özb. Kara Bulak *āt*;

*ōd “od” - Uyg. *oot*, Yak. *uot* (< *ōt), Türk. *ōd*, Özb. Kara-Bulak *ōd*, Kum. (Kuz.) *ut* (Güney diyalekti *ot*), Nij. Mişceresi *ōd*, Çuv. *vut*; krş. *ot - Türk. Özb. Kara-Bulak *ot*, Kum. (Kuz.) *ot* (Güney dial. *ot*), Çuv. *uDī*;

*bōṛü - Türk. *bōṛü*, Kum. (Kuz.) *bürü*;

*tōl- - Türk. *dōl-*, Kum. (Kuz.) *tul-*.⁴⁷

Uzun ünlüler konusunda bundan sonra yapılmış bir araştırma olarak yine Polivanov'un İrancalaşmamış (yani ünlü uyumunu koruyan) Özbek ağızlarından İkan kışlağı ağzı hakkında araştırması anılabılır.⁴⁸

Ünlü uzunluğunun İkan ağzında fonemik olduğunu, yani anlam farkı yaptığını örneklerle belirtlen Polivanov (örn. āṣ “aç”: aṣ- “açmak”, sōr- “sormak, emmek”: sora- “sormak, sual etmek” vb.) İkan ağzındaki uzun ünlüler için şu örnekleri vermiştir:

ī: tīrik “diri, canlı” (Mankent ve Kara-Bulak ağızlarında da böyle);

ī: kīz “kız”;

ū: tūṣ “düş” (fakat tiṣ - “düşmek” * tūṣ-);

⁴⁶ Polivanov burada geniş e ünlüsü hakkında şu açıklamayı yapmıştır: Türkmencede dar e ünlüsü hiçbir zaman uzun değildir; buna karşılık geniş e daima uzundur. Dolayısıyla Genel Türkçe *ē = Türk. ē'dir. Türk. bēṣ sözünde e ise aslında dar (*ē) idi. Bunun böyle olduğu sözcüğün Azerî ve Çuvaşcadaki karşılıklarından anlaşıılır. Bu sözcük Azerî'de e değil ē ile, Çuvaşçada da a değil, i iledir.

⁴⁷ Polivanov burada Yak. *tuol-* < *tōl-, Nij. *tōl-* örneklerini de verebilirdi (bkz. Poppe, IRAN 1925, s. 418).

⁴⁸ Ye. D. Polivanov, “Obraztsi ne-iranizovannih (singarmonističeskikh) govorov uzbekskogo yazika: I. Govor goroda turkestana, II. Fonetičeskaya sistema govora kışlaka İkan”, Izvestiya AN SSSR, Seri VII, Otdeleniye gumanitarnih nauk, No. 7 (Leningrad 1929), 511-537.

ō: tōt “4” (Taşkent *tort*, Türkistan *tört*), kōk “mavi”, kōm kōk “masmavi”, kōg-ot “yeşil ot”);

ā: ād “ad”; ārik “ark”; āk “ak”, aḡ-it “ak it”; āṣ “aç”; āy “ay”; bār/bā “var”; bāla “çocuk”; bāy “zengin”; gāz “kaz” (Hive, Kara-Bulak *gāz*, Türk. *gāz*, Yak. *kās*); kāgün “kavun”; kān “kan”; kār “kar”; tāṣ “taş” (bkz. DAN-B, 1927, No. 7, s. 151);

ū: tūz “tuz” (Türk. *dūz*, Yak. *tūs*), ūç “uç”, ūn “un”, ūs “su” (öbür grupparda *suw*).⁴⁹

ō: yōl “yol” (Yak. *suol*, Kuzey Kum. *yul*), yōk “yok”, ūn “10”, ūt/ōd “od”, ūdun “odun”, ūçak “ocak”, ūn “don, elbise”, ūr- “sormak, emmek” (fakat *sora-* “sormak, sual etmek”).

Fin Türkologlarından Martti Räsänen, Polivanov'un yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinin yayımlanmasından sekiz yıl sonra fakat bundan habersiz olarak yayımladığı bir araştırmada⁵⁰ 1929'da çıkmış olan yeni bir Rusça-Türkmençe sözlükten⁵¹ faydalanan Yakutçadaki ve Macarcaya girmiş Türkçe sözlerdeki uzun ünlülerini incelemiştir. Bu uzunlukları Türkmencedeki uzunlularla karşılaştırın Räsänen bunların birbirlerine tekabül ettiğini görmüş ve bu gözlemden Ana Türkçede ilk hecede kısa ve uzun ünlülerin ayırt edilmiş olduğu sonucunu çıkarmıştır.⁵² Räsänen Yakutça ile Türkmençe arasında yaptığı karşılaştırmadan Ana Türkçede yedi ünlünün kısa ve uzun çeşitleri bulunduğu tasarlampostur. Bu yedi ünlü şunlardır: a, ā; ī, ī; o, ū; u, ū; ö, ū; ū, ū; i, ī. Sekizinci ünlü e (ā)'ye gelince, Räsänen Yakutçada kısa e ile uzun ie ikiz ünlü bulunduğu işaretle, bunlardan birincisine Türkmencede daha çok e, seyrek olarak da ā, ikincisine de ī ve seyrek olarak da e veya ā ünlülerinin tekabül ettiğini kaydettikten sonra, Ana Türkçede (Çuvaşça, Azerî lehçesi ve Yenisey yazıtlarındaki durumu da göz önünde tutarak) biri daha geniş (ā), öbürü daha dar (e) olmak üzere iki çeşit e ünlü bulunduğu sonucuna varmıştır.⁵³ Bununla birlikte Räsänen, Ana Türkçede var saydığı bu ā ve e ünlülerinin uzun çeşitlerinin de bulunup bulunmadığı hususunda herhangi bir görüş beyanından kaçınmıştır.

⁴⁹ Bu sözcükteki uzunluk aslı olmayıp ikincildir: ūs < suw.

⁵⁰ Martti Räsänen, “Über die langen Vokale der türkischen Lenhwörter im Ungarischen”, FUF XXIV, Heft 1-3 (Helsinki 1937), 246-255.

⁵¹ A. Aliyiv-K. Bööriyif, Ortaça-Türkmençe sözlük, Aşkabat 1929.

⁵² Räsänen, aynı yer, s. 251.

⁵³ Räsänen, aynı yer, s. 250

Räsänen, Macareadaki Türkçe alıntılarından uzun ünlülü olanları Türkmençe ve Yakutçadaki karşılıkları ile karşılaştırmış, böylece Ana Türkçede bulunduğu sanılan uzun ünlüler için yeni bir tanık getirmiştir. Räsänen'in karşılaştırdığı örnekler şunlardır:

- Mac. *ál* (*äl*) "sahte" = Türk. *älde-* "aldatmak" (s.251)
 Mac. *báj* (*báy*) "gözbağı" = Türk. *bāğ* "bağ", *köz bāğçı* "göz bağıçı"
 ~ Yak. *bāy-* "bağlamak"
 Mac. *gyász* (*d'ás*) "yas, matem" = Türk. *yās* ay.
 Mac. *sár* (*şār*) "sarı" = Türk. *sāri* ay.
 Mac. *sár* (*şār*) "çamur, batak" = Türk. *sāz-lik* "batak, bataklık"
 Mac. *szál* (*sál*) "sal" = Türk. *sāl* "gemi"⁵⁴
 Mac. *szám* (*sām*) "sayı" = Türk. *sān* ay.
 Mac. *szán-* (*sān*) "düşünmek" = Türk. *sān-a-* "saymak, addetmek" ~
 ? Yak. *ā-h-* "saymak"⁵⁵
 Mac. *táj* (*tāy*) "civar, bölge" = Türk. *tāy* "yan, taraf"
 Mac. *sátor* (*ş átor*) "çadır" = Türk. *çādūr* ay. < Farsça (s. 252)
 é < *ā: Mac. *béka* (*bēka*) "kurbaga" = Türk. *kur-bāga* ay.
 Mac. *ér-* (*ēr*) "olgunlaşmak" = Kırım (Rad.) *ier-* "ermek, erişmek"
 Mac. *kék* (*kēk*) "mavi" = Türk. *gōk* "mavi, yeşil" Yak. *küöħ* ay. ~
 Çuv. *kīvak* ay.
 Mac. *kés-ik* (*kēşik*) "kalmak, gecikmek", *késö* (*kēşö*) "geç" = Türk. *giç* "geç", *giće* "gece" ~ Yak. *kiese* "akşam"
 Mac. *kín* (*kīn*) "azap, işkence" = Türk. *kīn* "ağır, zor"⁵⁶ (s. 253)
 Mac. *szűn-ik* (*sünik*) "durmak, dinmek, bitmek, sona ermek", *szün-ik*, *szön-ik* ay. = Türk. *sōn-* "sönmek", *sōn-dir-* "söndürmek"
 Mac. *tūr-* (*tūr*) "dürmek, katlamak" = Yak. *tūr-* ay.
 Mac. *térd* (*tērd*) "diz" = Türk. *dīz* ay.

Räsänen'in bu makalesini, Macar türkologlarından Ligeti'nin Türkçedeki birincil uzun ünlüler sorusunu o zamana kadar görülmemiş bir derinlik ve genişlikle ele alan ünlü yazısı izlemiştir.⁵⁷ Ligeti bu

arastırmasında kendisine kadarki çalışma ve incelemelerden de faydalananarak, Ana Türkçede kısa ünlüler yanında uzun ünlüler de bulunduğu yolunda daha önce Polivanov tarafından kurulmuş kuramı⁵⁸ dillik kanıtlarla ispatlamıştır. Ligeti'nin getirdiği kanıtlar şunlardır:

1) Uzun ünlülerin sistemli olarak Yakutça ve Türkmencede, dağınık şekilde de Karagashçada, Soyotçada, Koybalcada, Salbin, Kandov ve Nijegorod (Nijniy Novgorod) Tatarcasında, Tobol, Tura, Kurdak ve Tümen lehçelerinde, Kırgızçada, Kıpçak tipi Özbekçede (Özbek I), Hive lehçesinde (Özbek III), Doğu Türkçesinde (Kâşgar, Turfan vb. gibi ağızlar) bugüne kadar saklanmış olması;

a) Oğuz lehçelerinde (Osmanlı, Azerî, Kırım Osmanlıcası) *t* ve *ç* ünsüzlerinin kök hecesinde birincil uzun ünlüden sonra ötümülüşerek *d* ve *c* olması; örn. *od* "ateş" < *ōt (krş. *ot*); *ac* "aç" (krş. *aç-*) vb. gibi;

b) Çuvaşçadaki seslik izler: sözcük başındaki birincil uzun ünlüden önce bir *y-* veya *v-* protezi, örn. *yat* "ad" < *āt (krş. *ut* "at" < *at), *vis-* "acıklamak" < *āç- (krş. *uš-* "açmak" < *aç); içinde iki hecelileşme, örn. *kīvak* "mavi" < *kōk (= Türk. *gōk*, Yak. *küöħ* ay); genel ses denkliklerine aykırı gelişmeler, örn. *surī* "sarı" < *sīarīg < *sārig (genel olarak Ana Türkçe *i*, *ī*'den başka bir ünlü önünde *s-* = Çuv. *s-*);

2) Arap harfli ilk metinlerde, özellikle *Divānu Lugāt-it-türk*'te kısa ünlülerin sadece harekelerle gösterilmesine karşılık uzun ünlülerin uzatma harfleri (*hurūf-u med*) denilen *ş*, *ğ*, *ı* işaretleri ile yazılması.⁵⁹

Kuramını bu sağlam temeller üzerine kuran Ligeti getirdiği kandırıcı örneklerle görüşünü açıklamış ve hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde uzun ünlülerin Ana Türkçede var olduğunu kesin olarak kanıtlamıştır.

Ligeti'nin bu araştırmasının en önemli yanlarından biri, hiç şüphesiz, uzun ünlüler sorusunu yalnız Türkçe içinde ele almakla yetinmeyip genişletmesi, konuyu Altay dilleri çerçevesi içinde incelemeğe kalkışmasıdır. Ligeti'ye göre Türkçe ses tarihinin ve karşılaşmalıdır Altay dil biliminin bazı sorunları uzun ünlüler vasıtasiyle çözümlenebilir. Ramstedt Türkçe *taş* (Çuv. *çul*, Mo. *çila'un*) sözünün Altayca ilkel şeklini

⁵⁴ Räsänen burada Yak. *äl* "gemi" (< *sāl) örneğini de verebilirdi.

⁵⁵ Räsänen'in Yak. *āh-* (< *sāk-) için gösterdiği şüphe ve tereddüt yersizdir.

⁵⁶ Bu sözcükteki uzunluğun aslı olmayıp ikincil olduğunu biliyoruz: *kīn* < *kīyūn*.

⁵⁷ L. Ligeti, "Les voyelles longues en turc," JA 1938, 177-204.

⁵⁸ Ye. D. Polivanov, "K voprosu o dolgikh glasnykh v obše-turetskom prayazike," *Dokladi AN SSSR* 1927, 151-153.

⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde kısa ve uzun ünlüleri ayırd ettiğini ilk olarak söyleyen Polivanov olmuştur. (bkz. *Dokladi AN SSSR* 1927, s. 151).

**tal'* olarak tasarlamıştı. Ligeti buna itiraz etmiş, bu sözün Çuvaşçası *çul*'daki *ç*'nin *l*'nin ön damaksıllaştıracı etkisi ile açıklanamayacağını, çünkü bu sözün eş-sesli *taş* “dış” sözcüğün Çuvaşça karşılığının *tul* olduğunu belirtmiştir. Ligeti'ye göre bu ve bunun gibi sorular en iyi uzun ünlüler ve onların gelişme ve etkileri ile açıklanabilir.⁶⁰

Gerçekten Ligeti, Çuvaşça ile Türkçe arasındaki genel ses denkliklerine aykırı olan ve o zamana kadar kandırıcı bir şekilde açıklanamayan pek çok Çuvaşça şekli uzun ünlülerin yardımcı ile açıklayabilmiştir:

MK *as* “kakım” = **jas* > Çuv. *yus*;

MK *at* “ad” = **iat* > Çuv. *yat* (fakat: *at* = Çuv. *ut*);

taş “taş”; * *täl* ~ **tjal* > Çuv. **çal* > *çul* (fakat *taş* “dış” = Çuv. *tul*);

sarıg = **şarı(g)* > Çuv. **şari* > *şuri*;

kān “kan” = **hān* ~ **hian* > Çuv. **yan* > *yun*;

kök “mavi” = **köjk* > **köyük* > Çuv. *kıvak* vb. gibi. (s.195, 196).

P. Pelliot daha 1925'te Moğolca *öber*, *togusun* ve *dabusun* gibi geniş şekillere bakarak Türkçe *öz*, *toz* ve *tuz* sözlerinin daha eski iki heceli şekillerin büzülmesi ve meydana gelen uzun ünlülerin zamanla kısalması sonucu ortaya çıkan olabileceği görüşünü savunmuştur:

öz < **ōz* < **ōwādz*;

toz < **tōz* < **towuz*;

tuz < **tūz* < **tawuz* ya da **dawuz*.⁶¹

Ligeti de *ōz* için < **öyz* < **öyüz* < **övüz* = Mo. *öbes-un* < **öþes-un*, *tūz* için de < **tuyz* < **tuyuz* < **tuvuz* = Mo. *dabus-un* < **daþus-un* tarzında bir gelişme tasarlayarak⁶² Pelliot'nun bu görüşünü benimsemiştir.⁶³

Ligeti bu araştırmasında Türkçedeki uzun ünlülerle Çuvaşça şekillerden faydalanan suretiyle Türkçe uzun *ā*'nın *i* ünlüsü ile karşılandığı bazı Moğolca şekilleri de kandırıcı olarak açıklamıştır. Bu örnekler şunlardır:

⁶⁰ Ligeti, aynı yer, s. 193, 194.

⁶¹ P. Pelliot, JA 1925, cilt I, s. 231.

⁶² Ligeti, aynı yer, s. 196.

⁶³ Bu Altayca etimoloji daha sonra bırakılmış, Türkçe *tuz* Tunguzca *turu* ile birleştirilmiştir, bkz. R II, s. 231.

Mo. *çilağun*, *çila'un* “taş” < **tila'un* = Türk. *tāş* < **tāl*, Çuv. *çul* < **tjal*;

Mo. *sira* “sarı” = Türk. *sarığ*, Çuv. *şuri* < **şiarig*;

Mo. *siruğa*, *siru'a* “batak, bataklık” = Türk. *sāz*, **sār*, Çuv. *şur* < **şiar*.

Ligeti'ye göre Çuv. *çul* “taş”, *şuri* “beyaz” ve *şur* “batak” sözleri **tjal*, **şiarig* ve **şiar* şekillerinden gelişmiş olduğu gibi bunların Moğolca denktaşları da **tjala'un*, **şjara* ve **şjaru'a* gibi ikiz ünlülü şekillerden çıkmış olmalıdır. Ligeti böylece uzun ünlülerin yalnız Ana Türkçede değil, Ana Altaycada da mevcut olduğu görüşünü benimsemiş ve savunmuş oluyordu.

Ligeti ile aynı yılda fakat ondan habersiz olarak Türkçedeki uzun ünlüler sorusuna değinen Karl Menges⁶⁴ uzun ünlülerin Ana Türkçede bulunup Ana Altaycada, yani Türkçe ile Moğolcanın ortak temel dilinde, bulunmadığı kanısına varmıştır. Menges'e göre Ana Altayca şekiller iki heceli idi. Bu iki heceli şekiller Ana Türkçede tek heceli şekillere dönüşürken birinci hecede giderme uzunluğu ortaya çıkmıştır.⁶⁵ Menges'i böyle düşünmeye sevk eden Türkçe tek heceli ve uzun ünlülü sözlere Moğolcada hep iki heceli şekillerin denk gelmesi olmuştur. Örnekle Ana Türk. **āb* “av” = Mo. *aba*, Ana Türk. **taş* = Mo. *çilağun* < **tila-ğun*, Ana Türk. **kūç* = Mo. *küçü(n)*, Ana Türk. **kök* = Mo. *köke* vb. gibi.

Menges'in kuramı şöyle eleştirilebilir: **aba*, **küçü(n)* gibi iki heceli şekiller son ünlülerini kaybederek tek heceli sözler haline gelirken ilk hecedeki ünlüler niçin uzasın? Sözün sonundaki ünlünün düşmesi sözde herhangi bir giderme uzamasını gerektirir mi? Sonra ve daha önemli olarak, kısa ünlülü pek çok Türkçe sözün Moğolca denktaşları da iki hecelidir. Örnekle Türk. *bod* “boy” = Mo. *bodo* < **boda*, Türk. *boz* = Mo. *boro*, Orta Mo. *bora*, Türk. *ok* = Mo. *oki* “uç, tepe”, Türk. (Yak.) *hat-**boro*, *kurumak, katı olmak* = Mo. *kata-* ay., Türk. *koç* = Mo. *kuça*, Türk. *kırk-* = Mo. *kirga* < **kırka*- Türk. *tik* = Mo. *çike* “dik”, Türk. *tik-* = Mo. *çiki-*, Türk. *kert-* = Mo. *kerçi-* < **kerti-* vb. vb. Bu durumda Ana Altayca Türk. *kerçi-* = Mo. *kerçi-* < **kerti-* vb. vb.

⁶⁴ Karl Menges, “Einige Bemerkungen zur vergleichende Grammatik des Türkmenischen”, Archiv Orientální (Prag 1938) 7-34.

⁶⁵ Aynı yer, s. 19

şekilleri iki heceli ve ilk hecesi uzun ünlülü tasarlamarak gerçeğe daha yakın bir varsayımlı olur:

Ana Altayca *āba > Türk. *āb
 > Mo. aba

Ligeti'nin ünlü makalesinin Türkçeye çevrilmesinden sonra⁶⁶ birincil uzun ünlüler sorusuna Türkiye'de de ilgi duyulmağa başlanmıştır. Memleketimizde bu konuya ilk olarak değerinen A.Cevat Emre olmuştur.⁶⁷ Emre, Ligeti'nin yazısının yayımlanmasından sekiz yıl sonra ve hiçbir kaynak göstermeksızın Kâşgarlı Mahmud'un kısa ve uzun ünlüleri yazdı ayırt etmek için başvurduğu yazım sistemini bir kere daha açıklamış ve Divan'dan aldığı bazı örnekleri Yakutça denktaşları ile karşılaştırmıştır. Orijinal hiçbir yanı olmayan bu yazıya Divan'da uzatma harfleri ile yazılmış tek heceli sözlerin (ad ve sıfatlar) bir listesi eklenmiştir.

Türkiye'de birincil uzun ünlüler konusunda ilk ciddî araştırma Zeynep Korkmaz'ın Batı Anadolu ağızlarında da birincil uzunluklar bulunduğunu haber veren incelemesidir.⁶⁸ Korkmaz bu araştırmasında çeşitli Batı Anadolu ağızlarından derlediği uzun ünlülü sözlerin bir listesini vermiştir. Ancak, kendisinin de itiraf ettiği gibi,⁶⁹ elinde bu bakımdan kılavuzluk edecek zengin sözlükler bulunmaması yüzünden, elli sözcüklük listesindeki örneklerin ancak bir kısmını Yakutça, Türkmençe ve Özbekçe malzeme ile karşılaştırılmıştır. Bugünkü bilgilerimize dayanarak bu listedeki sözcüklerden en çok on yedisinde birincil uzun ünlü bulunduğunu söyleyebiliriz (bkz. *Modern Dil ve Lehçelerdeki Birincil Uzunluklar*). Listedeki öbür uzunluklar, Korkmaz'ın da belirttiği gibi,⁷⁰ vurgunun etkisi ile vücuda gelmiş olmalıdır.

1955'te Sovyet Rusya'da yayımlanan bir kitapta⁷¹ F.G. İshakov, N.K. Dmitriyev ve A.A. Pal'mbah gibi türkologların çeşitli Türk dil ve

⁶⁶ Ligeti Layos, "Türkçede uzun vokaller," *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), 82-94.

⁶⁷ A. Cevat Emre, "Türkçede uzun vokaller (ünsüller)," *Türk Dili-Belleten*, Seri III, sayı 10-11 (1946) 1-5; bkz. bir de *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap: Fonetik*, İstanbul 1949, 60-65 ve 370-373.

⁶⁸ Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu ağızlarında aslı vokal uzunlukları hakkında," *TDAY-B* 1953, 197-203.

⁶⁹ Aynı yer, s. 200.

⁷⁰ Aynı yer, s. 203, not: 11

⁷¹ *Issledovaniye po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazikah*, I: *Fonetika*, AN SSSR, Institut Yazıkoznanıya, Moskova 1955.

lehçelerindeki birincil ve ikincil ünlülerle ilgili araştırmaları yer almıştır. İshakov, "Türk dillerinde uzun ünlüler" adlı yazısında⁷² Orhon Türkçesi ile Orta Türkçede (Kâşgarlı'da) birincil uzun ünlülerin var olduğuna işaret ettiğten sonra Türkmençe ile Yakutçada birbirine denk gelen uzunlukları örneklerle belirtmiş ve Eski Türkçede şu uzun ünlülerin bulunduğu sonucuna varmıştır: ā, ī, ī, ū, ū, ō, ō ve ē.⁷³ Yazısının geri kalan kısmını Hakas ve Tuva dillerindeki ikincil uzunlukların incelenmesine ayıran İshakov'a göre bu iki dilde ancak şu sözlerdeki uzunluklar birincildir:

Hak. ōt "öd, safra";
 Hak., Tuv. pūr, pūrū "kurt";
 Hak. dūn "akşam"⁷⁴.

N.K. Dmitriyev, "Türkmencede uzun ünlüler" adlı yazısında⁷⁵ ünlü uzunluğunun Türkmençede fonemik olduğunu örneklerle bir kere daha gösterdikten sonra⁷⁶ Türkmençede ilk hece dışında çekimde ortaya çıkan uzunluklarla (*ata: atāni, atānu* vb. gibi), uzun ünlü bulunduran ekleri de (-rāk/-rēk, -dākī/-dēkī vb. gibi), menşe sorusuna deiginmeden, sıralamıştır.

Dmitriyev'in "Yakut dilinde uzun ünlüler" adlı yazısı⁷⁷ da Yakutçada kök hecesindeki birincil ve ikincil ünlülerle eklerdeki ünlü uzunluklarını açıklamasız ve karşılaştırmazsız olarak sıralayan ve hiçbir yenilik getirmeyen tasviri bir incelemedir.

Pal'mbah'ın Tuva dilindeki uzun ve yarı uzun ünlülerini inceleyen yazısı⁷⁸ bu dildeki ikincil uzunluklarla yarı uzun ya da yutaklanan (*faringalizovanny*) ünlülere ayrılmıştır. U.Ş. Bayçura'nın hassas aletlerle tesbit ettiğine göre Tuva dilinde ünlülerin yutaklanan (*a't* "at") ve yutaklanmayan (*at* "ad") olmak üzere iki çeşidi vardır.⁷⁹ Pal'mbah ünlü yutaklanmasıının Tuvacada fonemik olduğunu şu söz çiftleri ile belirtmiştir:

⁷² "Dolgiye glasniye v tyurkskih yazikah", *İssl. I*, 160-174.

⁷³ *İssl. I*, s. 164.

⁷⁴ *İssl. I*, s. 163.

⁷⁵ "Dolgiye glasniye v turkmenka yazike," *İssl. I*, 182-191.

⁷⁶ *İssl. I*, 182-185

⁷⁷ "Dolgiye glasniye v yakutskom yazike", *İssl. I* 192-197

⁷⁸ A.A. Pal'mbah, "Dolgiye i poludolgiye glasniye tuvinskogo yazika," *İssl. I*, 175-181.

⁷⁹ *İssl.*, s. 179

at “ad” - *a’ t* “at”
it- “göndermek” - *t’ t* “it, köpek”
ot “od, ateş” - *o’ t* “ot”
et- “etmek” - *e’ t* “et”
ças “bahar” - *ça’ s* “yağmur”⁸⁰
düş “uyku” - *dü’ş-* “düşmek”
aş “aç” - *a’ ş* “aş”⁸¹

Bu listenin dikkati çeken yanı Tuva dilinde yutaklanmayan ünlülerin Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerle denk gelmesidir:

Yak.,Türkm. *āt* “ad” = Tuva *at*
 Yak. *īt-* “göndermek” = Tuva *it-*
 Türk. *ōt*, Yak. *uot* = Tuva *ot*
 Türk., Az., Türk. *ed-* = Tuva *et-*
 Yak. *sās*, Türk. *yāz* = Tuva *ças*
 Yak. *tūl*, Türk. *düyş* = Tuva *düş*
 Yak. *ās*, Türk. *āç* = Tuva *aş*

Bu konuda kesin bir sonuca varabilmek için daha çok malzemeye ihtiyaç olduğu açıktır.

1960 yılında Martti Räsänen Türkmencede ilk hecedeki ünlü uzunluklarının oldukça uzun ve karşılaşmalı bir listesini yayımladı.⁸² Bu liste o zamana kadar yayılmış uzun ünlülü söz listelerinin en zengini olmakla birlikte yine de eksikti. Bunun sebeplerinden biri, hiç şüphesiz, ünlü uzunluklarının işaret edildiği büyük Türkmençe sözlüklerin o tarihte henüz yayımlanmamış, dolayısıyla Räsänen'in faydalananmasından uzak bulunmuş olmasıdır. Listenin bir başka eksik yanı da karşılaşmaların her zaman tam olmayıdır. Räsänen bazı sözlerdeki ünlüler için eski ya da yeni lehçelerden tanık getirebilecekken

⁸⁰ Tuva *ça’s* hiç şüphesiz ki *yagış*’a gider; başka deyişle buradaki yutaklanma sebeplidir.

⁸¹ *İssl.* I, s. 180

⁸² Martti Räsänen, “Türkische Miszellen, I: Die Vokallängen der ersten Silbe im Türkmenischen,” *JSFOu* 1960, 1-19.

getirmemiştir. Örnekle Türkmençe *āgna-* “(hayvan) yerde yuvarlanmak” ve *ār-* “yorulmak” gibi sözlerdeki ünlilikler Yak. *āgna-* ve MK I 172 *ār-* gibi örneklerle kolayca tanımlanabilir.

Aynı yıl uzun ünlüler konusu Türkiye'de de ele alınmıştır. O. Nedim Tuna “runik” harfli dil anıtları ile Uygurca metinlerdeki ünlü uzunluklarını tesbit etmeye çalışmış ve bunları Türk Dil ve lehçelerindeki yaşayan ünliliklerle karşılaştırmıştır.⁸³ Ne var ki, “runik” harfli metinlerdeki ünlilikleri tesbit etmek için dayandığı esasların sağlam ve pek güvendiği yazım kurallarının istisnasız olmayışı yüzünden, N. Tuna'nın ulaştığı sonuçlar her zaman başarılı ve kandırıcı olmamıştır. Örnekle, N. Tuna kök ya da gövde ile eki birbirine bağlayan, yani bağlayıcı olduğu açıkça bilinen, ünlüler de, sırı yazında gösterildikleri için, uzun saymıştır ki bu sonuç dil bilimi gerçekleri ile pek bağıdaşmaz; çünkü, bilindiği gibi, bağlayıcı ünlüler katma ünlülerdir ve kısa olmaları gereklidir. (N. Tuna'nın bu yazısının ayrıntılı eleştirisi için bkz: *Tarihî Lehçelerdeki Uzun ünlüler*).

Sovyet Türkologlarından A.M. Şcerbak 1963'te yayımlanan Türk ünlü sistemi hakkındaki bir yazısında⁸⁴ Ana Türkçede ünlüler arasındaki nicelik farkının Tuva dilinde nasıl nitelik farkına dönüştüğüne dikkati çekti: Birincil kısa ünlüler Tuva dilinde yutaklanarak söylendiği halde ikincil kısa ünlüler (Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler) yutaklanmadan boğumlanırlar: *a’t* “at” ve *at* “ad” < **āt* gibi.⁸⁵

Şcerbak 1966'da Türk dilindeki ünlülerin nicelik bakımından inceleyen bir araştırma daha yayımladı.⁸⁶ Bu önemli makalesinde, Şcerbak, Türk dillerinde uzun, kısa (normal) ve çok kısa olmak üzere nicelik bakımından üç çeşit ünlü bulunduğu belirtmekten⁸⁷ ve uzun ünlülerin de birincil ve ikincil diye ikiye ayırdıktan sonra⁸⁸ Türkmençe ile Yakutçada karşılaşan birincil ünlülerin 75 sözcüklük bir listesini vermiştir.⁸⁹ Şcerbak daha

⁸³ Osman Nedim Tuna, “Köktürk yazılı belgelerde ve Uygurcada uzun vokaller,” *TDAY* 1960, 213-282.

⁸⁴ A. M. Şcerbak, “O tyurkskom vokalizma”, *Tyurkologicheskije Issledovaniya*, Moskova-Leningrad 1963.

⁸⁵ Aynı yer, ss., 26-28.

⁸⁶ A.M. Şcerbak, “Tyurkkiye glasniye v koliestvennom otноsenii,” *Tyurkologicheskij Sbornik*, Moskova 1966, 146-162.

⁸⁷ Aynı yer, s. 146.

⁸⁸ Aynı yer, s. 147.

⁸⁹ Aynı yer, ss. 150-152.

sonra Ana Türkçedeki birincil uzunlukların düzensiz olarak korunduğu lehçelerden örnekler vermiş⁹⁰ ve birincil uzunlukların sebep olduğu bazı seslik değişme ve gelişmeleri söz konusu etmiştir. Yazar bu arada Çuvaşadaki *z* (δ) $> r$ ve *ş* $> l$ değişimlerinin de birincil uzun ünlülerin etkisi ile meydana geldiğini ileri sürmüştür.⁹¹ Oysa bu ses değişimlerinde⁹² uzun ünlülerin bir etkisi olduğu iddia edilemez; çünkü bu değişimler kısa ünlülü sözlerde de gerçekleşmiştir: GT *semiz* = Çuv. *samır*, GT *tokuz* = Çuv. *tıhır*, GT *kış* = Çuv. *hil*, GT *taş* “dış” = Çuv. *tul* vb. gibi.

Şcerbak'ın bu yazısında birincil uzun ünlülerle ilgili olarak ileri sürüdüğü bir başka görüş de şudur: Azerî *ē* AT *ē*'ye *e* ise AT *e*'ye gider; başka deyişle, AT uzun *ē* ünlüsi Azerî'de kapalı *ē* ile, kısa *e* ünlüsi ise yine *e* (*ä*) ile temsil edilmektedir: Az. *ēl* “memleket” < **ēl*, fakat *el* “el, dest” < **el*.⁹³ Bu kuralın bazı istisnaları olduğunu (örn.: Az. *er* = Türk. *ēr*, Az. *gemi* = Türk. *gēmi*) yazar kendisi de itiraf etmiştir. Şcerbak'a göre bu durum Azerî Türkçesinde çeşitli lehçe tiplerinin birbirine karışmış olmasından ileri gelmektedir.⁹⁴

Şcerbak bu araştırmasına Türkmençe ile Yakutçada birbirleriyle karşılaşmayan ünlü uzunluklarının ayrı listelerini de eklemiştir.⁹⁵ Yakutça listesinde Türkmençeye denk gelen şu sözler nasilsa yazarın gözünden kaçmıştır: Yak. *täl* “dalak” (= Türk. *dälak* ay.), Yak. *bır* “1” (= Türk. *bir*, fakat *on bır*, *bırısı*, *bırık-* vb.).

Bir yıl sonra Şcerbak “Türk dillerindeki birincil uzun ünlülerin çıkışı üzerine” adlı başka bir araştırma daha yayımlamıştır.⁹⁶ Bu makalesinde yazar birincil uzun ünlülerin çıkışı hakkında kendisine kadar ileri sürülen görüşleri eleştirdikten sonra kendi kuramını açıklamaktadır. Şcerbak'a göre Ana Türkçede biri ünlü doruklu, öbürü de ünsüz doruklu (!) olmak

⁹⁰ Aynı yer, ss. 152-154.

⁹¹ Aynı yer, s. 156.

⁹² Aslında bunun aksı doğrudur; yani İlk Türkçe **r* > Ana Çuvaşça *r* ve Ana Türkçe *z*, IT **l* > AÇ *l* ve AT *ş*'dir. Bkz. Talât Tekin, “Zetacism and sigmatism in Proto-Turkic”, *AOH*, XXII, Fasc. 1 (Budapest 1969), 51-80.

⁹³ Aynı yer, s. 157.

⁹⁴ Aynı yer, s. 158.

⁹⁵ Aynı yer, ss. 158-160.

⁹⁶ A.M. Şcerbak, “O proishojdeniye perviçnih dolgih glasnih v tyurkskih yazikah,” *VYa*, 1967, No. 6, 34-47.

üzere iki çeşit hece vardı. Ünlü doruklu hecelerde vurgu ünlü üzerine düşerek onu uzatmış ve sonraki ünsüzü kısaltmış, ünsüz doruklu hecelerde ise vurgu ünsüz üzerine düşüğünden (!) ünlü kısa kalmış, buna karşılık sonraki ünsüz uzun ve tam bir söyleniş kazanmıştır. Örnekle eş sesli iki *at* sözcüğü şu farklı gelişmeyi göstermiştir:

*át/at' > āt/āt > ād/at'*⁹⁷

Şcerbak'ın bu kuramının eleştirisi için bkz: *Birincil uzun ünlülerin Çıkışı*.

Birincil uzun ünlüler üzerine yapılan son yayınlar arasında bu satırların yazarının Orta Türkçedeki uzunlukları aruz ölçüsü yardımı ile tesbit ettiğinden araştırmaları da anılabılır.⁹⁸

Türk dil ve lehçelerindeki birincil uzun ünlüler konusunda bugüne kadar yapılan araştırma ve incelemelerin başlıklarını liste bunlardır. Bu konudaki çalışmaların yüz yılı aşkın bir tarihi olmakla birlikte, Türkçede birincil uzun ünlüler sorusu henüz kesin bir şekilde çözümlenebilmiş değildir. Türk dil ve lehçelerinde yaşayan ünlü uzunlukları bugüne kadar tam olarak tesbit edilemediği gibi (en bol örnek ihtiva eden Räsänen ve Şcerbak listelerinin bile çok eksikleri vardır) tarihî lehçelerdeki birincil uzun ünlülerin de tam ve doğru listeleri meydana getirilememiştir. Öte yandan birincil uzun ünlülerin çıkışı konusunda da Batıda ve Sovyetler Birliği'nde çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür: Bützülme (Radloff, Grønbech, Ligeti), Vurgu (Neméth), Giderme (telâfi) uzunluğu (Menges), İkiz ünlü (Biysiçev) ve Hece doruğu (Şcerbak) kuramları gibi. Bu kuramların esaslı bir eleştirisi yapılmadığı için en sağlam ve gerçeğe en yakın kuramın hangisi olduğu da anlaşılamamıştır.

İşte, elinizdeki çalışma bütün bu eksikleri gidermek ve Türkçede ilk hecedeki birincil uzun ünlüler sorusunu çözümlemek amacıyla ile vücuda getirilmiştir.

⁹⁷ Aynı eser, s. 46.

⁹⁸ Talât Tekin, “Determination of Middle Turkic Long Vowels through ‘arūd’, ‘AOH’, XX, Fasc. 2 (Budapest 1967), 151-170 ve “Long Vowels in ‘Atabatu’l Haqā’iq”, *JSFOU* 68:5, 1-20.

I. BÖLÜM

Modern Dil ve Lehçelerdeki Birincil Uzunluklar

1. Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler kendilerini düzenli bir şekilde ancak Yakutça ile Türkmencede korumuş, öbür Türk dil ve lehçelerinde genel olarak kısaltılmış ve kısa ünlülerle karışmışlardır. Bununla birlikte, birincil uzun ünlülerin kısalığı birçok dil, lehçe ve ağızda, düzensiz ve dağınık bir şekilde de olsa, birincil uzunlukların kalıntılarına rastlamaktayız. Bu dil, lehçe ve ağızlar şunlardır: Nijniy Novgorod Tatar (Mişer) ağızı; Koybal ve Karagasça (Koybal, Karagas, Soyon, Salbin ve Kandov Tatar ağızları); Tura, Kurdak, Tümen ve Tobol Tatar lehçeleri; Özbekçe (Hive, Buhara lehçeleri, Türkmençeleşmiş Harezm ağızları, Kongrat ve Kattagan lehçeleri); Doğu Türkçesi ya da Yeni Uygurca (Kâşgar, Turfan vb. ağızlar); Kirgızca; Balkarca; Azerî (Kaşkay, Aynallu vb. ağızlar); Gagauzca; Türkçe (Batı Anadolu ağızları).

2. Birincil uzun ünlüler kısaltıkları bazı dil ve lehçelerde seslik (fonetik) izler bırakmışlardır: Oğuz grubu lehçelerinde, birincil uzun ünlülerden sonraki ötümsüz patlayıcı *p*, *t*, *ç* ve *k* ünsüzlerinin ötümlüleşerek *b*, *d*, *c* ve *g* (*ğ*, *y*) olması Çuvaşçada, birincil uzun ünlülerden önce *ś* (< **y*-), *y*- ve *v*- türemesi, ünlü ve ünsüz ikizleşmeleri vb. gibi. Bu seslik izler Ana Türkçedeki birincil uzunlukların tesbitinde, yaşanan uzunluklar kadar işe yaramakta ve karşılaştırma malzemesi olarak kullanılmaktadır.

Bu bölümde modern Türk dil ve lehçelerinde yaşanan birincil ünlü uzunlukları ayrı ayrı incelenecak, sonunda ilk hecedeki birincil uzunlukların en çok ve en iyi şekilde korumuş olan Türkmençe esas alınarak oldukça eksiksiz bir listesi verilmeğe çalışılacaktır. Birçok sözün çeşitli listelerde geçmesi bir tekrar gibi görünebilirse de bu usûle, söz konusu dil ve lehçelerden herbirinin birincil uzunlukları ne ölçüde koruduğunu daha açık olarak göstermek amacıyla başvurulmuştur.

Yakutçada Uzunluklar

3. Yakutça tek heceli sözcüklerdeki birincil uzun ünlülerı oldukça düzenli bir şekilde korumuştur. Ana Türkçe *ā*, *ī*, *ū* ve *ū* ünlülerini değiştirmeden kaldıkları halde *ē*, *ō* ve *ō* ünlülerini *ie*, *uo* ve *üö* tarzında ikizleşmişlerdir.

4. Ana Türkçe *ā* ünlüsü bazı örneklerde *i*'ya değişmiştir:

Yak. *ir-*, *ir-* “yorulmak” = Türk. *är-* ay.

Yak. *sīr* “yar, uçurum” < **yīr* = Türk. (Räs.) *yār*

Yak. *sīs-* “hedefe isabet etmemek, yanılmak” < **yīz-* = Türk. *yāzik* “günah, kabahat” < **yāz-*

5. Bazı birincil uzunluklar Yakutçada kısaltılmıştır. Bazıları da kısalma eğilimindedir:

sah “çağ”, fak. *sägina* “zamanında” = Türk. *çāğ*
(Pek.) *ir-* ~ (D.P.) *ir-* “yorulmak” = Türk. *är-* ay.

Yak. *uya* ~ *üya* “yuva” = Türk. Az. *yuva* < **yuya* < **üya*

6. Tek heceli sözcüklerdeki *ie*, *uo* ve *üö* ikiz ünlülerini, eklenme sonucu açık hece ünlüsü durumuna gelince, vurgunun kalkması üzerine, teklesir yani kısalırlar:

bier- “vermek”, fak. *beris-* “verişmek”
bies “5”, fak. *behis* “beşinci”
uon “10”, fak. *onus* “onuncu”
tuol- “dolmak”, fak. *tolu*
küöh “gök, mavi”, fak. *kögör-* “gövermek”

Kapalı hecedeki ikiz ünlülerin teklesiği de olur:

tüört “4”, fak. *tördüs* “dördüncü”

7. İki ve daha çok heceli tabanların kök hecelerindeki birincil uzunluklar Yakutçada, genel olarak, kısaltılmıştır:

arī “yağ” = Türk. *sāri* “sarı” < **sārig*
ahī “acı” = Türk. *aci* < **ācīğ*
sala- “yalamak” = Türk. *yāla-* < **yālga-*
ohoḥ “ocak” = Türk. *ōcak* < **ōçak*
kīhiy- “kaşınmak” = Türk. *gīce-* < **kīçi-*
igī “ege” = Türk. *īge* < **ēkeg* vb.

*Yakutçada Türkmençe ile Karşılaşan Uzunluklar
ā*

8. Yak. *āh-* “saymak” < *sāk- < sā-k = Türk. *sān* “sayı” < sā-n.
 Yak. *āl* “gemi, mavuna” < *sāl = Türk. *sāl* “sal”.
 Yak. *ālay* “al” < *āl-ay = Türk. *āl*.
 Yak. *āyna-* “(hayvan) yerde yuvarlanmak” = Türk. *āgina-* ay.
 Yak. *āra* “ara, mesafe” = Türk. *āra*.
 Yak. *ārtik, āttik* “dar dağ geçidi, derbent; dik dağ yokuşu” < ārt-ik =
 Türk. *ārt* “ard, arka taraf, sırt”; krş. MK *art* “dağ beli”.
 Yak. *ās* “aç, açlık” < *āç, *ās-* “açlık çekmek” < *āç- = Türk. *āç* “aç”,
ācik- “acıkmak”.
 Yak. *ās-* “aşmak” < *āş- = Türk. *āş-*.
 Yak. *ās* “beyaz, boz, kır” (at hak.) < *āz = Türk. *ās* “kertenkele”;
 krş. MK *ās, āz* “kakım”.
 Yak. *āt* “ad, unvan, lâkap” = Türk. *āt*.
 Yak. *āyi* “her, herbir, beher” < *sāyu = Türk. *sāyın* ay.
 Yak. *bār* “var, var olan; varlık” = Türk. *bār* “var”.
 Yak. *bās* “yara, çiban; yaranın üstünde hasıl olan kabuk” < *bāş =
 Türk. *bāş* “yara, çiban”.
 Yak. *bāy* “zengin”, fakat *bay-* “zenginleşmek, servet sahibi olmak” <
**bāyu-* = Türk. *bāy* “zengin”, *bāya-* “zenginleşmek” < *bāyu-.
 Yak. *bāy-* “bağlamak, sarmak (yarayı), mecbur etmek” < *bā-y-, *bān-*
“bağlanmak, sarınmak, örtünmek; taahhüt altına girmek, deruhe etmek” <
bā-n-, bās- “birlikte bağlamak, beraberce bağlamak, bağlamakta yadım
etmek” < *bā-ş-, fakat *bia* “pamuk ip, kement” < *bāg = Türk. *bāğ*
“bağ, ip”.
 Yak. *ħa* “umumiyetle kap, zembil, torba; kap kacak” < *kā = Türk.
gāp “kap”; krş. MK III 211 *k ā* “kap”, III 146 *kāp* “tulum”.
 Yak. *ħāħ* “balgam çıkarırken çıkan ses” < *kāk = Türk. *gākulik* “bal-
gam, tükrük”, *gāġir-* “boğazını yüksek sesle temizlemek, balgam çıkarmak”.
 Yak. *ħāl-* “kalmak” < *kāl- = Türk. *gāl-* < *kāl-
 Yak. *ħān* “kan” < *kān = Türk. *gān* < *kān.
 Yak. *ħār* “kar” < *kār = Türk. *gār* < *kār.
 Yak. *ħārbah* “kazan, küçük kazan” < *kārmak = Türk. *gāzan*
“kazan” < *kāzgan.
 Yak. *ħās* “kaş” < *kāş = Türk. *gāş* < *kāş.
 Yak. *ħās* “kaz” < *kāz = Türk. *gāz* < *kāz.

- Yak. *sā* “yay” < *yā = Türk. *yāy* < *yā.
 Yak. *sāh* “çağ, vakit”, fakat *sāgina* “zamanında”, *sāga* “hemen,
derhal” < *çāk = Türk. *çāğ*, (Dm) *çāk* “çağ, zaman”.
 Yak. *sāl* “atın yelesinin altındaki yağ tabakası” < *yāl = Türk. *yāl*
“yele”.
 Yak. *sās* “yaş, sin” < *yāş = Türk. *yāş*.
 Yak. *sās* “ilkbahar” < *yāz = Türk. *yāz* ay.
 Yak. *tāl* “dalak” = Türk. *dālak* ay. < *tāl-ak (küçültme).
 Yak. *tār* “dar” = Türk. *dār* < *tār.
 Yak. *tās* “taş” < *tāş = Türk. *dāş* < *tāş.
 Yak. *tāy* “dayı, anne tarafından akraba” = Türk. *dāyi*.

ī

9. Yak. *īr-, īr-* “yorulmak” = Türk. *ār-* ay.
 Yak. *īs* “yakıcı ve isli duman” < *īş = Türk. *īs* “koku”; krş. Yak. *ī*
“misk kokulu ıtur, misk, keskin ve yakıcı koku”.
 Yak. *kīkir* “gıcırtı” = Türk. *gīgīr-* “bağırmak, haykırmak”.
 Yak. *kīn* “kın” = Türk. *gīn* < *kīn.
 Yak. *kīs* “kız” < *kīz = Türk. *gīz* < *kīz.
 Yak. *sīr* “dağ, tepe, yar, uçurum” < *yīr = Türk. (Räs.) *yār* “yar,
kanal”.
 Yak. *sīs-* “hedefe isabet etmemek, sapmak, yanılmak” < *yīz- ~ *yāz-
= Türk. *yāzık* “günah, kabahat” < *yāz-; krş. Türk. *āz-* “yoldan
çıkmak, sapmak”.
 Yak. *tīn-* “nefes almak”, *tīn* “teneffüs, soluma” = Türk. *dīn-*
“kurtulmak, serbestlemek; durmak, dinmek” < *tīn-, *dīnç* “dinlenme,
istirahat; sakin”.
 Yak. *tīt-, tīt-* “ditmek, parça parça etmek” = Türk. *tūyt-* < *tūt-,
(Räs.) *dīt-* ay.

*uo < *ō*

10. Yak. *buol-* “olmak” < *bōl- = Türk. (leh.) *bōl-*.
 Yak. *buor* “toprak, adı sarı toprak, balıkçı” < *bōr, *ürü buor* “beyaz
toprak, kil, kireç” = Türk. (Räs.) *bōr* “tebeşir, kil”.
 Yak. *uobuhun-* “çukurlaşmak, obruklaşmak” < *ōpuz-un- = Türk.
ōbur- “aşındırmak, yemek” < *ōpur-, *ōbur* “dere, yarıntı” < *ōpur.
 Yak. *uon* “10” < *ōn = Türk. *ōn*.

Yak. *uot* “ates” < *ōt = Türk. *ōt*.

Yak. *suoħ* “yok” < *yōk = Türk. *yōk*.

Yak. *suor-* “yontmak” < *yōr- = Türk. *yōn-* < *yōr-.

Yak. *tuol-* “dolmak” < *tōl- = Türk. *dōl-*.

ū

11. Yak. *būs, mūs* “buz; dolu” < *būz = Türk. *būz*.

Yak. *būt* “bud, hayvanın arka ayağı, budu, hayvanın arka tarafı, küçük tarafı” = Türk. *būt* “bud”.

Yak. *kūr-* “kurmak” < *kūri- = Türk. *gūra-* < *kūri-

Yak. *sūrt, sūt* “yaylak, obanın göçüp konduğu yer” < *yūrt = Türk. *yūrt*

Yak. *sūy-* “yıkamak” < *yū- = Türk. *yuv-* < *yū-.

Yak. *tūs* “tuz” < *tūz = Türk. *dūz* < *tūz.

Yak. *ūn-* “uzamak, gerilmek” < *sūn- = Türk. *sūyn-* “sünmek, uzamak, gerilmek” < *sūn- < *sūn-

Yak. *ūz* “usta, mahir, sanatkar; hüner, sanat, maharet” < *ūz = Türk. *ūz* “güzel, yakışıklı, biçimli”.

ie < *ē

12. Yak. *biebeke, biebekke, büöbekke, büöbekke* “bebek, yavru” < *bēbeke (küçültme) < *biebey* “kuzum, yavrucugum” < *bēbe-y = Türk. *bēbek* “bebek”.

Yak. *bier-* “vermek” < *bēr- = Türk. (Räs.) *bēr-* ay.

Yak. *bies* “5” < *bēs = Türk. (Räs.) *bēs*.

Yak. *die-* “demek” < *tē- = Türk. *diy-* < *tī- < *tē-.

Yak. *ien* “en, genişlik” < *ēn = Türk. *īn* < *ēn; krş. Az. *ēn*

Yak. *kien* “geniş” < * kēj = Türk. *gīj* < *kēj

Yak. *kiep* “model, örnek; şekil, kalıp” < *kēp = Türk. *gēp* “korkuluk” *kēp.

Yak. *kiehe(n), kiehē(n)* “gece, akşam; akşamda doğru, akşamleyin” < *kēče = Türk. *gīce* “gece”.

Yak. *sie-* “yemek” < *yē- = Türk. *iy-* < *yī- < *yē-.

Yak. *siel* “yele” = Türk. *yāl*

Yak. *siet-* “yedmek, yedekte götürmek” < *yēt- = Türk. *īt-* < *yīt-, *yēt-; krş. Az. *yēdek*.

i

13. Yak. *bīl* “bel” = Türk. *bīl*.

Yak. *bīr* “bir” = Türk. *bīr* (ōn *bīr*, *bīrik-* vb.)

Yak. *īl-* “ilmek, bir şeyi bir şeye asmak, ilişirmek” = Türk. *īl* -.

Yak. *īn, īj* “in, çukur, dere; mağara; bodrum, mahzen, ev altı” = Türk. *hīn* “in, yuva” < *īn.

Yak. *īs* “iş, el işi, dikiş” < *īş, *īsten-* “herhangi bir iş, sanat, yahut dikişle meşgul olmak, çalışmak, dikmek” < *īşlen- = Türk. *īş* “iş”.

Yak. *īkīr-* “girmek” = Türk. *gīr-*.

Yak. *īkīk* “nem, rutubet, ıslaklık, çığ” < *çīk, *īkey* “nemli, rutubetli”, *īgīr-* “nemlenmek” = Türk. *çīk* “ıslaklık, nem”.

Yak. *īnīn* “vücut” < *yīn = Türk. *īn* ay. < *yīn.

Yak. *ītīs* “diş” < *tīş = Türk. *diş* ay. < *tīş.

üö < *ō

14. Yak. *küööh* “gök, mavi; yeşil” < *kōk = Türk. *gōk* “gök, mavi”.

Yak. *kiööl* “göl” < *kōl = Türk. *gōl*.

Yak. *küört, küöt* “körük” < *kōrt < kōr-t; krş. *küörçüt* “körükçü” = Türk. *kōrük* “körük”.

Yak. *üögü* “çığlık, bağırtı” < *ōki = Türk. *ōge-* “yüreği bulanıp kusacak gibi olmak, öğürmek” < *ōki-, Az. *öyü-* ay.

Yak. *üöl* “ıslak, nemli; rutubet, nem” < *ōl = Türk. *ōl* “ıslak, yaş”.

Yak. *üöh-* “sövmek” < *sōk- = Türk. *sōğ-*

Yak. *üös* “öd, safra” < *ōç = Türk. *ōt* “safra”; krş. Yak. *itīs* “avuç” < *atiç < MK adut.

Yak. *üös* “merkez, orta; ağaç özü; nehrin ortası” < *ōz = Türk. *ōz* “öz, nefis, kendi”.

Yak. *tüör-* “kazmak, kurcalamak” < *tōr- = Türk. *dōr-* “kazmak, altüst etmek, eşelemek” (Şerbak, Tyurk. Sbor. 152).

Yak. *tüört, tüöt* “4” < *tōrt = Türk. *dōrt*.

Yak. *tüös* “döş kemiği” < *tōş = Türk. *dōş*.

ū

15. Yak. *kūs* “güç, kuvvet” < *kūç = Türk. *gūyc* < *kūç.

Yak. *küt-* “beklemek; ümit etmek” = Türk. (Räs. 16) *gūyt-* “beklemek” < *kūt-.

Yak. *tū* “hayvan tüyü” = Türk. *tūy* “tüy, kıl” < *tū.

Yak. *tül* “uyku, düş” < **tūl*- = Türk. *düy়ى* “düş” < **tūṣ*.

Yak. *tün* “gece” = Türk. *düyn* “dün” < **tūn*.

Yak. *tür-* “sarmak, yuvarlamak, tomar yapmak” = Türk. *düyr-* “dürmek, katlamak” < **tūr-*.

Yak. *ün-* “büyümek, çoğaltmak” < **ūn-* = Türk. *ōn-* “çoğalmak, meydana gelmek, hasil olmak”.

Yak. *ür-* “üflemek” = Türk. *üyr-* “havlamak” < **ūr-*.

Yak. *üt* “süt” = Türk. *süyt* < **sūt*.

Yak. *üy-* “iki şeyi dikmek, dikişle tutturmak” < **ōy-* ~ **ōy-* = Türk. *öymak* “dikiş yüksüğü”.

Yakutçadaki Öbür Uzunluklar

16. Yakutçada Türkmencedekilerle karşılaşan bu 98 uzunluktan başka uzunluklar da vardır. Bunların bir kısmını Türkmençe dışındaki eski ve yeni lehçelerde korunmuş olarak buluyoruz. Bir kısmı Yakutça uzunluklar da kısalmış oldukları lehçelerde bırakıkları seslik izlerle tanıklanabilir. Bu uzunlukların bir listesi aşağıya çıkarılmıştır.

ā

Yak. *sān-* “tehdit etmek” < **yān-* = Nij. *yāni-* < **yani-* ay.; krş.; Tuhf. *yāni-*, Uyg., MK, IM *yan-* ay.

ī

Yak. *bīhan-* “kurtulmak, halâs olmak” < **bīṣin-* = MK *boşun-*, *boşgun-* ay., Uyg. *bōṣ* “boş, serbest”.

Yak. *īrt-* “yüklemek” < **ārt-* = Osm. (TS) *ard-*, *ardıl-*

Yak. *īt-* “göndermek” < **īd-* = Çuv. *yar-* < **īd-*

Yak. *kīçir* “gıcırtı”, *kīçrigā-* “gıcırdamak” = Türk. *gicirda-* < **kīçirda-* ay., *gicirdi* “gıcırtı”.

Yak. *tīm* “an” = MK (I 409) *tīmin* “demin, az önce”.

ō, uo

Yak. *ḥōy*, *ḥōyn* “koltuk altı, koyun, sine, kucak” < **kōy* = MK *kōy* “elbisenin koynu”.

Yak. *kuohar-* “çiftleştirmek, çift yapmak” < **kōṣur-* = MK (III 126) *kōṣ* “çift, çifte”.

Yak. *ōnō-* “oynamak”, *ōnōū* “oyun”

Yak. *uol-* “solmak” = Hlç. *su̇lu-*.

Yak. *uop-* yutmak, atıştırmak = Türk., Az. *obur* < **ōpur*

ū

Yak. *kūs-* “kucaklamak” < **kūç-* = Har. *kūcak*, Türk. *gucak*, Türk. *kucak* < **kūçak*.

Yak. *buol-* “olmak” < **bōl-* = Türk. (leh.) *bōl-*.

Yak. *ū* “uyku” = Uyg. *ū* ay., *ūdi-* “uyumak”.

Yak. *ūr-* “koymak, bırakmak” = MK *ūr-*, *ur-* “vurmak”, Türk. *vur-* < **ūr-*.

Yak. *ūya*, *uya* “yuva, in” = Az., Türk. *yuva* < **yuya* < **ūya*

ie

Yak. *bie* “kısrak” < **bē* = MK (Türklerce) *bī* ay., Nij. (Böht. 144) *bīye*, Kaz. *bīye*, Sarı Uyg. *pī*, *piye* ay.

Yak. *ieh-* “eğmek” < **ēk-* = Türk. *eg-*.

Yak. *tietey-* “acele etmek” < **tēte-*, *tietel* “acele, istical” = MK *teytik* “zeki, tetik” < **tētik*.

ī

Yak. *īt-* “(silâhi) doldurmak, tanzim etmek, kurmak (tuzak vb. gibi)” < **ēt-* = Yen. *ēt-* Türk., Türk. *et-*, fakat *edil-* < **ēt-*.

Yak. *kī* “kurumuş inek gübresi, tezek” < **kīg* = Tob. (Böht. 134) *kīy* ay., MK *kīg* “kuru koyun tezeği”, Kırg. *kīk* ay.

Yak. *kīn* “göbek” = Alt., Tel., Leb., Sag. *kin*, GT *kindik* ay. krş. Türk. *gōbek* (Lig. 199).

Yak. *mīn-* “binmek” < **bīn-* = Tarc. *bīn-*, Kaş.R. *mīn-* ay.

Yak. *tīt* “karacam” = MK (III 120) *tīt* “çam fistığı ağacı”

üö < *ō

Yak. *süör-* “çözmek” < **yōr-* = MK (III 185) *yōr-* ay.

Yak. *üöhe*, *ühe* “yüksek, yükseklik, üst; yukarı, yukarıya, yukarıda, üstte” < **öze* < *öz-e* < *ö-z-*; krş. Türk. *ön-* “yerden çıkmak, bitmek” < **ö-n-*.

Yak. *üöhey-* “tembelleşmek, tembellilik etmek” < **öße-*; krş. Gag. *üßen-* ay.

ü

Yak. *süs* “alın” < **yüz* = MK *yüz* “yüz, çehre”.

Yak. *süs* “100” < **yüz* = MK *yüz* ay.

Yak. *üt* “delik” = MK *üt*, *üd* (Oğuzca) ay. (Lig. 192).

Nijniy Novgorod Tatar Ağzında Birincil Uzun Ünlüler

17. Nijniy Novgorod (Gorkiy) Tatar ağzına ait ünlü uzunlukları hakkında bilgimizi Otto Böhtingk'e borçluyuz. Böhtingk'in Yakut gramerinde çeşitli vesilelerle verdiği örnekleri öbür Türk dil ve lehçelerindeki uzunluklarla karşılaştırarak aşağıya aktarıyoruz.

ā

18. Nij. *āt* “ad” = Yak. *āt* (Böht. 135), Türk. *āt*.

Nij. *āvil* “ağıl” = Türk. *āgil*.

Nij. *āwiz* “ağız” = Çuv. *śivar* ay. < **yavir* < **āgir*.

Nij. *āy* “ay” = Türk. *āy*.

Nij. *kāl-* “kalmak” = Yak. *ħäl-* (Böht. 135), Türk. *gāl-*

Nij. *kās* “kaş” = Yak. *ħas* (Böht., 135), Türk. *gāş*.

Nij. *sāri* “sarı” = Türk. *sāri*.

Nij. *tāu* “dağ” = Türk. *dāğ*.

Nij. *tāy* “tay” = MK III 71, 158 *tāy*.

Nij. *yāl* “yele” = Türk. *yāl* ay., Yak. *sāl* “atın yelesi altındaki yağı tabakası” < **yāl*.

Nij. *yān̄i-* “tehdit etmek” = Yak. *sān-* (Böht. 135) < **yān-*.

ē

19. Nij. *tēre* “diri” = Türk. *dīri* < **tīrig*.

i

20. Nij. *bīšik* “beşik” = Türk. *bīšik*, Kır. *bēşik*, Karag. *bēd'ik*, *bēd'ek*, Koyb. *bīzek*, *bīzik*, Kand., Salb. *bēzek* (Lig. 189).

Nij. *bīye* “kısراك” < **bī-e* = Yak. *bie*, MK *bī*, Kaz. *bīye*, Sarı Uyg. (Mal. 91) *pī*, *pi*, *piye*.

Nij. *kīt-* “gitmek” = Türk. *gidiş*, Az. *gədiş* < **kētiş*.

Nij. *īs* “is, duman” = Yak. *īs* (Böht. 137), Türk. *īs* “koku”.

Nij. *īki* “2” = Yak. *ikki* (Böht. 141) < **īki*.

Nij. *sīkir-* “sıçramak” = Yak. *ekkirie-* ay. (Böht. 141) < **sēkrē-*.

Nij. *yīde* “7” = Yak. *sette* (Böht. 141) < **yēti*.

ō

21. Nij. *bōl-* “olmak” = Yak. *buol-* (Böht. 143).

Nij. *ōn* “10” = Yak. *uon* (Böht. 143), Türk. *ōn*.

Nij. *ōt* “od” = Yak. *uot* (Böht. 143), Türk. *ōt*.

Nij. *tōl-* “dolmak” = Yak. *tuol-* (Böht. 143), Türk. *dōl-*.

Nij. *yōk* “yok” = Yak. *suoh* (Böht. 143), Türk. *yōk*.

Nij. *yōl* “yol” = Yak. *suol* (Böht. 143), Türk. *yōl*.

ō

22. Nij. *dōrt* “4” = Yak. *tiöört* (Böht. 143), Türk. *dōrt*.

ū

23. Nij. *kūk* “mavi” = Yak. *küööh* (Böht. 143), Türk. *gōk* < **kōk*.

Nij. *kūl* “göl” = Yak. *küöl* (Böht. 143), Türk. *gōl* < **kōl*.

Nij. *sūk-* “sövmek” = Yak. *üööh-* (Böht. 143) < **sōk-*, Türk. *sōk-*,

Nij. *tūviş* “gögüsün üst kısmı” = Yak. *tiöös* “döş, göğüs” (Böht. 144) < **tōş*, Türk. *dōş* < **tōş*.

Nij. *ūzek* “ağaç özü” = Yak. *üös* (Böht. 143) < **ōz*, Türk. *ōz* “öz, nefis”.

Koybalca ve Karagasçada Birincil Uzun Ünlüler

24. Koybal-Karagas grubuna giren Koybal, Karagas, Soyot, Salbin ve Kandov lehçelerindeki birincil ünlü uzunluklarını geçen yüzyıl ortalarında bu grup lehçelerinin bir gramerini vücude getirmiş olan Finlandiyalı dilci

Castrén'in bu ünlü eseri⁹⁹ yardım ile öğreniyoruz. Modern Hakas ve Tuva yazı dillerinde birincil uzun ünlülü pek az sözcük bulunduğu halde, Castrén'in eserinde önemli sayıda birincil uzunluk ya da onlardan gelişmiş ikiz ünlü vardır. Bu birincil uzunlukların karşılaştırmalı bir listesi aşağıya çıkarılmıştır.

ā

25. Koyb. *āgar-* “ağrımak, hasta olmak” < **āgri-*, Koyb. *āgareh*, Soy., Krd. *āgarih* “ağrı, hastalık” < **āgrig* = Türk. *āğırı* ay., *āğır-* “ağrımak” < **āgri-*.

Koyb. *ālep*, Soy. *ālip*, Krd. *ālap*, *alep* “alp, yiğit” < **ālp* = Uyg. Br. *ālip* “güç, çetin”; krş. Türk. *al'p* (*l'*nin ön damaksillaşması).

Koyb. *ār*, *ar* “arı, eşek arısı”, Hak. *ār* < **āri* = Krg., Gag. *āri*.

Karag. *ārta* “balta ardi” = Türk. *ārt* “ard, arka”.

Koyb., Salb. *āzak*, Krd. *āzek* “azık” = Türk. *āzik*.

Koyb., Karag. *bālak*, *balak* “balık” = Türk. *bālik*.

Koyb. *bālah*, *bālēh*, Salb. *bālīh* “yara” = MK *bālig* “yara; yaralı”.

Karag. *hās* “kaz” = Yak. *hās*, Türk. *gāz* < **kāz* (Meng. III, 121).

Soy. *kān* “kan” = Yak. *hān*, Türk. *gān* < **kān* (Meng. III, 121)

Koyb. *kāt* “kadın” = Türk. *kadın* < **kātun*.

Soy. *kārga*, *karga*, *kargan* “karga” = Gag. *gārga*, Tuv. *kārgan*.

Koyb. *sāgas* “zekâ, hafıza” < **sākiş*, *sāgan-* “düşünmek” < **sākin-* = Türk. *sāğın-* “hayal kurmak”.

Koyb. *sārēh*, *sārah*, *sārig* “sarı” = Türk. *sāri* < **sārig*.

Koyb. *tādelēh*, Salb. *tādelih* “tatlı” < **tātiglig* = Türk. *dāt-* “tatmak”, *dāt* “tat”.

Koyb. *tāmēr*, *tamēr* “kök; pınar, kaynak” = Uyg. Br. *tāmar* “damar”.

Koyb. *tānes* “tanış” = Krg. *tāni-* “tanımak, bilmek”.

Koyb. *tāye*, Karag. *tāye* “dayı” = Yak. *tāy*, Türk. *dāyi*

Karag. Soy., Kand. *tāy* “yay” = Yak. *sā*, Türk. *yāy*.

Koyb. *tārem*, *dārem*, Knd. *tārem*, *tārim* “yarım, yarı” = Türk. *yārim*.

Koyb., Karag. *tās*, *dās* “yaş, sin” = Yak. *sās*, Türk. *yāş* ay.

⁹⁹ A. Castrén-Schiefner, *Versuch einer koibalischen und-karagassischen Sprachlehre*, St.-Petersburg 1857.

ē

26. Karag. *pēş* “5” = Türk. *bēş*.

Koyb., Karag. *sēgir-* “sığramak, hoplamak, sekmek” < **sēkri-* = Yak. *ekkirie-* ay. < **sēkrē-*, Türk. *sēk-dir-*, Az. *seyirt-* < **sēkri-t-*.

Karag. *sēkpen* “ince kumaş” = Türk. *çēkmen* “deve tüyünden dokunan ve sırtı giyilen astarsız giyim”.

ē

27. Karag. *bēd'ik*, *bēd'ek*, Koyb. *bīzek*, *bīzik*, Knd., Salb. *bēzek* “beşik” = MK, Türk. Nij. *bīşik* (Lig. 189).

Koyb. *ēgek*, *īgek*, *igek* “eşe”, *ēge-*, *īge-* “eğelemek” = Türk. *īge* < **ēkeg*.

Koyb. *ēl*, *il* “el, halk” = MK, Türk. *il*, Çuv. *yal* “köy” < **ēl*.

Soy. *ēr*, *er*, Koyb. *īr*, *er*, Salb. *ēr*, Kar. *ier*, *ir*, *er* “er, adam” = Türk. *ēr*.

Hak. *tēr* “deri” < *tēri* = MK (II. 96) *tēr - ig*, Kum. (Räs.) *tēri*.

Koyb. *tēr-* “dermek, toplamak”, Hak. *tēr-* = MK *tīr-*.

Koyb. *tēte*, *dēte*, *dīte*, Soy. *tēte*, Salb. *tēti* “7” Karag. *tēten* < **yēti on*, Koyb. *dētōn*, *dētōn*, **yēti* = Nij. *yīde*, Yak. *sette* < **yēti*, Çuv. *śiċċi* < **yēti*, Az. *yeddi*, Türk. *yedi* < **yēti*.

i

28. Koyb. *bī* “kısırak” = MK (III 88) *bī*, Nij., Kaz. *bīye*, Sarı Uyg. *pī*, *pi*, *piye*.

Koyb., Kaç. *īzer* “eyer” < **ēder* = Az. *yeher* < **ēyer*.

Koyb. *kīr-* “girmek” = Yak. *kīr-*, Türk. *gīr-* (Lig. 189)

Koyb. *dīlen*, *dīln*, Knd. *dēlen* “yele” < **yēlen* = Yak. *siel* < **yēl*; krş. Türk. *yāl* ay.

Karag. *dī-* “demek” < *tē-* = Yak. *die-*, Türk. *diy-* < *tē-*

Karag. *dīş* “diş” < *tīş* = Yak. *tīş*, Türk. *dīş*.

ō

29. Koyb., Soy. *kōyeh*, *koyeh*, *koyoh* “koyu, sık” = Çuv. *yīvī* ay. < **hōyou* < **hōyu(g)* (Lig. 195).

Kar. *ōn* “10” Koyb. *altōn* “60”, *dītōn*, *dētōn* “70”, *sigizōn* “80”, *tōguzōn* “90” = Türk. *ōn*, Yak. *uon* < **ōn*.

Salb. *ōtok* “çakmak çeliği” = Türk. *ōt* “od, ates”.

Koyb. *ōyen* “oyun” = Tuhf. *vayna-* “oynamak” < **ōyna-*.

Koyb. *tōroh*, *tōreh*, Knd. *tōrok* “doru” (at rengi) < **tōrug* = Türk. *dōr* ay.

ū

30. Koyb. *bū*, *bu* “bu” = Türk. *bū*.

ō

31. Koyb. *kōk* “mavi, yeşil” = MK, IM *kōk*, Yak. *küöḥ*, Türk. *gōk* (Ligeti 190).

Hak.(Sag.) *ōre* “yukarı, yukarıya” = D.Türk. (Jar.) *ōre* ay.

Hak. *ōs* “göğüs kafesi, öz” = Yak. *üös* “merkez, orta; ağaç özü” < **ōz*.

Hak. *ōt* “öd, safra” = Türk. *ōt*.

Karag. *tōrt*, *tört* “4”, Koyb. *tōrtende* “dördüncü” = Yak. *tüörd*, *tüört*, Türk. *dōrt* (Lig. 191).

ū

32. Koyb. *būr* “kurt”, Hak. *pūr*, Tuva *pūru* < **bōri* = Türk. *bōri*

Soy., Karag. *tūn* “gece”, Karag. *dūn* “dün” = Yak. *tūn* “gece”, Türk. *düyn* “dün” < **tūn* “gece”.

Özbekçede Birincil Uzunluklar

33. Özbekçenin Hive lehçesinde birincil uzun ünlüler bulunduğu 1865'te Budenz haber vermişti (bkz. Giriş). Olufsen'in düzenlediği ve V. Grønbech tarafından da kontrol edilen Buhara lehçesine ait küçük bir sözlükte de birincil uzun ünlü bulunduran önemli sayıda sözcük vardır. Özbekçenin Kongrat ve Kattagan lehçelerinde de birincil uzun ünlülerin bulunduğu Ligeti'nin araştırmalarında kullandığı malzemeden öğreniyoruz.

Oğuzlaşmış Özbek lehçe ve ağızlarında bol sayıda birincil uzun ünlü bulunduğu K.K. Yudahin'in Kara-Bulak, Polivanov'un da İkan kışlağı ağızları hakkındaki araştırmalarından öğrenilmiştir (bkz. Giriş).

Son yıllarda Sovyet Rusya'da yayımlanan Özbek diyalektolojisine ait çok değerli bir eserde Özbekçenin Harezm lehçeleri ses bilgisi yönünden

incelenmiştir.¹⁰⁰ Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak *tipi* lehçe ve ağızlara ait zengin dil malzemesini işleyen bu eserde *bol* sayıda birincil ünlü uzunluklarına rastlıyoruz. Bunlar Türkmen *tipi* Harezm Özbek lehçe ve ağızlara aittir.

Çeşitli Özbek lehçe ve ağızlarında *bugüne* kadar korunmuş olan birincil ünlü uzunluklarının toplu bir listesi *aşağıya* çıkarılmıştır. Bu uzunluklar genel olarak Türkmençedeki uzunlukların aynıdır. Bununla birlikte, sayıca az da olsa, Türkmençede *kısalılmış* ya da hiç bulunmayan ünlü uzunlukları da vardır: *āsiy* “fayda”, *āş*, *kōş* “çift”, *ēş*, *kūcak* vb. gibi.

ā

34. Har. 48 *āğ* “balık ağı” = Türk. (lehçe) *āk*.

Har. 73 *āga* “ağabey” Türk. = *āga*.

Har. 52 *āl* “al, kırmızı” Türk. *āl*.

Har. 48 *āla* “ala, karışık” = Türk. *āla* “ala, karışık renkli”.

Har. 65 *āsiy* “fayda” < **āsig* = Tarc. *assig*, CC *assov*, Türk. (TTS) *āssi* < **āsig*.

Har. 45 *āş* = MK *āş*, D Türk. *āş*, *as*.

Har. 48 *āt*, *ād*, Buh. 7 *āta-* “ad vermek” = Türk., Yak. *āt*.

Har. 52 *āz*, Buh. 6 *ās*, *ās-gina* = Türk. *āz*.

Har. 49 *dağ*, fak. *dāğında*, Buh. 51 *tāğ* = Türk. *dağ*.

Har. 52 *dāl* “sögüt” = Türk. (Räs.) *tāl*.

Har. 48 *dāş* = Türk. *dāş*, Yak. *tās*.

Har. 52 *kān*, Buh. 37 *hān* = Türk. *gān*, Yak. *hān*.

Har. 48 *kār*, Buh. 29 *kār*, *kār* = Türk. *gār*, Yak. *hār*.

Har. 54 *kāzan* = Türk. *gāzan*.

Har. 48, Buh. 47 *sān* “sayı, hesap” = Türk. *sān*.

Har. 52 *sāri*, *sari* = Türk. *sāri*.

Har. 54 *sāzan* “sazan balığı” = Türk. *sāzan*.

Buh. 52 *tām*, *tam* “dam, çatı” = Türk. *tām* “ev, oda”.

Buh. 59 *wār*, *bār* = Türk., Yak. *bār*.

Har. 48 *yāğ* = MK, Türk. *yāğ*.

Har. 48 *yān* = Türk. *yān*.

Buh. 25 *yār-* “yarmak, kesmek” = Türk. *yār-*.

Buh. 25 *yāş* “genç; yaş, sin” = Türk. *yāş*.

¹⁰⁰ F.A. Abdullayev, *Fonetika Horezmskih govorov*, Taşkent 1967, 196

Har. 48 *yāt* "yad, yabancı" = Türk. *yāt*.

Har. 48 *yāz* "yaz" = Türk. *yāz* "ilk bahar", Yak. *sās* ay.

ī

35. Har. 34 *kīn* "kin" = Türk. *gīn*, Yak. *kīn*.

Har. 34 *kīz* = Türk. *gīz*, Yak. *kīs*.

ō

36. Har. *cōra* "arkadaş" = Türk. *cōra* ay., (Räs.) *cōri* "kul, köle"

Har. 48 *dōlī* "dolu" = Türk. *dōli*; *dōl-*, Yak. *tuol-*.

Buh. 21 *hōl* "ıslak, nemli" < **öł* = Türk. *öł*, *hōl*.

Har. 48 *kōş* "çift", Özb. (Bağmal ağızı) *kōşşa* "çifte" < **kōşsa* = Yak. *kuohar-* "çiftleştirmek, çift yapmak" < **kōşur-*.

Har. 48 *ōcak* = Türk. *ōcak* < **ōcak*.

Har. 48 *ōdin* = Türk. *ōdun* < **ōtuñ*

Har. 48 *ōt* "od, ateş" = Türk. *ōt*, Yak. *uot*.

Buh. 55 *tōn* "kaftan" = Türk. *dōn*.

Har. 48 *ōy* "düşünce, fikir" = Türk. *ōy*.

ū

37. Har. 47, 68 *būdak* = Türk. *pūdak* < **būtak*.

Har. 68 *būt* "bacak" = Türk. *būt* "bud, kalça".

Har. 47 *būz* = Türk. *būz*, Yak. *būs*, *mūs*.

Har. 47 *dūdak* = Türk. *dōdak* < **tōtak*.

Har. 47 *dūz* = Türk. *dūz*, Yak. *tūs*.

Har. 47 *kūcak* = Trkm. *gucak* < **kūçak*.

Har. 93 *kūdir-* = Türk. (Räs.) *kūdiran* "çok öfkeli, kızgın", *gūdura-* "zapt edilmez olmak" < **kūtur-* < **kūtri-*.

Har. 47 *kūri* "kuru" = Türk. *gūri* < **kūrug*.

Har. 47 *ūç* "uç" = Türk. *ūç*.

Har. *ūn* "un" = Türk. *ūn*.

Buh. *yū-* "yıkamak" = MK *yū-*, Türk. *yuv-* < **yū-*.

ē

38. Har. 48 *bēz* "bez, kumaş" = Türk. *bīz*.

Buh. 16 *dē-* = Türk. *dī-*, Yak. *die-* < **tē-*.

Har. 47 *ēr* "er, erken" = Türk. *īr*.

Har. 47 *ēş* "es, arkadaş, refik" = Karag. *eyş* "es, zevce" < **ēş*.

Har. 52 *gēç* "geç" = Türk. *gīç*.

Har. 47 *gece* = Türk. *gīce*.

Buh. 25 *yē-*, *yeý-* "yemek" = Türk. *iy-*, *ī-*, Yak. *sie-* < **yē-*, Buh. *yēm*, *yeymış*.

ī

39. Buh. 10 *bī* "zehirli örümcek" = MK *bōy*, *bōg*, Türk. *mōy*, MK (Oğuz) *bī* ay.

Har. 94 *çīş* "sış" = Türk. *ç īş* < **sīş*.

Har. 111 *dīri* "diri" = Türk. *dīri*

Har. 53 *dīt dīt* "didik didik" = Türk. *tüyt-* "ditmek" < **tüüt-*, Yak. *tīt*-ay.

Har. 47 *dīş* = Türk. *dīş*, Yak. *tīş* < **tīş*

Har. 47 *dīv* "dip, temel" = Türk. *düyp* ay. < **tüüp*

Har. 53 *dīz* = Türk. *dīz* < **tīz*.

Har. 47 *īn* "in" = Türk. *hīn*.

Har. 47 *īre* "iri" = Türk. *īri*.

Har. 47 *īs* "is, duman" = Türk. *īs*.

Har. 45 *īş* "iş" = Türk. *īş*.

Har. 47 *īz* "iz" = Türk. *īz*.

Har. 52 *tīnç* "sessiz, sâkin" = Türk. *dīnç* < **tīnç*.

ō

40. Har. 52 *gōk* "sema" = Türk. *gōk* < **kōk*.

Har. 48 *ōç* "öç" = Türk. *ōç*.

Har. 48 *ōt* "öd, safra" = Türk. *ōt*.

ū

41. Har. 47 *dūş* = Türk. *düyş* < **tūş*.

Har. 47 *gūç* "güç, kuvvet" = Türk. *gūyç* < **kūç*.

Har. 47 *sūci* "tath" = Türk. *süyci* < **sūçig*.

Buh. 50 *sūt*, *sūt* = Türk. *süyt* < **sūt*.

Buh. 50 *syūs-*, *gūs-* "süzmek" < **sūz-* = Mac. *szúr-* (*sūr-*) < Es. Çuv.; krş. Mo. *sigür-*, *sigüre-* ay.

Yeni Uygurcada Birincil Uzunluklar

42. Yeni Uygurca (Doğu Türkçesi) lehçe ve ağızlarındaki birincil uzun ünlüler M. Hartmann,¹⁰¹ A.v. Le Coq,¹⁰² Karl Menges¹⁰³ ve G. Jarring¹⁰⁴ tarafından yayımlanan metin ve sözlüklerde tesbit edilmiştir. Ana Türkçe birincil uzunlukların kalıntıları özellikle Kâşgar, Turfan, Hami ve Guma lehçelerinde bulunur. Hotan lehçesinde ise, kısalan birincil uzunluklar hece sonunda çok kısa bir ünlü türemiştir (bkz. *Seslik Değişme ve Gelişmeler*).

Aşağıdaki liste başlıca Jarring'in sözlüğünden faydalananlarak meydana getirilmiştir.

ā

43. āç, āc, aç = Türk. āç, Yak. ās.

āgīne, aḡīne “arkadaş, tanış, kardeş” < *āga ini “ağabey kardeş” = Türk. āga < *āka.

āğrı-, āğra-, ağrı- ağrı- = Türk. āğır- < *āğrı-; āğrik, ağrık, “ağrı” = Türk. āğrı < *āğriğ.

āş, aş “aş, pilâv” = MK, Özb. Har. aş.

āt (Turf. Le Coq) “ad” Türk., Yak. āt.

āz, a'z, az = MK, Türk. āz.

bāğ, bağ, vağ “bağ, köstek” = Türk. bāğ.

bār, bar, vār, var = Türk., Yak. bār.

kāl- (Stud. II, 42) = Türk. gāl-.

kār (Turf. Le Coq) = Türk. gār.

kāş, kaş, kış “kaş” = Türk. gāş.

lāçın, laçın “doğan, şahin” = Türk. lāçın, Kır. ulāçın < *lāçın.

pāçak, parçak “bacak” = Türk. bacak < *pāçak.

tāğ, tağ = Türk. dāğ, Nij. tāu.

tāş, taş = Türk. dāş, Yak. tās.

yān, yan = Türk. yān.

¹⁰¹ M. Hartmann, “Ein türkischer Text aus Kaşyar,” KSz, s. 161 ve devamı.

¹⁰² A. von Le Coq, “Osttürkische Gedichte und Erzählungen,” KSz, XVIII, s. 50 ve devamı ve “Das Lî kitâbî,” KCsA, I, 439-480.

¹⁰³ Karl Menges, “Drei Özbekische Texte,” Der Islam, c. 21, Leipzig 1933.

¹⁰⁴ G. Jarring, *Studien zu einer Osttürkischen Lautlehre*, Lund 1933, *Uzbek Texts from Afghan Turkestan*, Lund 1938, *Materials to the Knowledge of Eastern Turkic*: I-IV Lund 1946-1951 ve *An Eastern Turkic-English Dialect Dictionary*, Lund 1964.

yāçak, yarçak “yay” = Türk. yāy, Yak. sā < *yā.

ō

44. mōñçak (Meng. 79) “boncuk” = Türk. mōñcuk < *mūñçuk.

ōt, o·t, ot “od; şimşek” = Türk. ōt, Yak. uot.

ōtra, o·tra “orta, ara; arasında”, (ed. dil) ottura < *ōtra.

tōtak “kadının dışılık âleti” = Türk. dodak “dudak” < *tōtak.

ē, ī

45. dē-, de-, dī = Türk. diy-, Yak. die-.

ye- (Stud. 54) = Türk. iy-, Yak. sie-.

ī

46. Turf. LC īt (ed. dil işt) “it” = Çuv. yiDī ay. < *īt ~ *iyt.

Turf. LC bīt (ed. dil pişt) = Kaz. piyt, Çuv. piyDī, piDī ay. < *bīt ~ *biyt.

ō

47. öre, öre “yukarı, dik” < *ōrü = Hak. öre ay.; krş. Türk. öñ- (“bitki) yerden çıkmak, bitmek” < ö-n-.

öz (Andhoy), ö·z, öz “öz, kendi” = Türk. öz.

ū

48. kūsu- “kızışmak, dışı istemek” (köpek hak.) = Türk. kūyise- “arzu etmek” < *kūse-.

Turf. Lī. Kit. ūç, ūş “3” = Karag. üyş < *ūç.

yü·z, yüz “yüz, satılık” = Uyg. yüüz (yüz), Yak. sūs ay. < *yüz.

Kırgızcada Birincil Uzunluklar

49. Kırgızca uzun ünlü bakımından en zengin olan Türk dillerinden biridir. Ancak Kırgızcadaki ünlü uzunluklarının pek çoğu ikincil olup çeşitli ses gruplarının büzülmesi ile meydana gelmiştir: öz < ağız, ūl < oğul, kuyō < kuyegü, tirū < tirig vb. gibi.

Bununla birlikte, Kırgızcada, sayıca önemsiz de olsa, birincil uzunluklarını koruyan sözler de vardır. Bu sözlerin bir listesini aşağıya çıkarıyoruz.

ā

āri “eşek arısı; bal arısı” = Gag. *āri*, Hak. *ār* < **āri*.

ārçı- “temizlemek” < Mo. < **ārti-* = Ana Türk. *ārit-*; krş. Koyb. *ārah*, *ārh* “temiz”, Uyg. Br. *arit-* “temizlemek”.

bar “var”, fak. *bāri* “bütün” < *bār-i*, *bārsı* “hepsi” = Türk. *bār*.

cā “yay” < **yā* = Yak. *sā*, Türk. *yāy* < **yā*.

īlāçın “şahin, doğan” < **lāçın* = Türk. *lāçın*.

tāni- “tanımak, bilmek”, *tāniş* “taniş” = Koyb. *tānes* ay.

tārin- “darılmak, gücenmek” = Türk. *darił-* ay., Türk. *dārik-* “kayılmak, gamlanmak, kederlenmek”.

ō

ōsur- “yellenmek” = GT *osur-*; krş. AH *yoz-* ay. < **ōs-*.

ū

cū- “yıkamak” = MK *yū-*, Türk. *yuv-*, Yak. *sūy-* < **yū-*.

ūk “çadırın tepe sırikları” = Türk. *ūk* “çadırın temel direği, esas direği”.

ē

bē “kısрак” = Yak. *bie*, Nij. *bīye*, S.Uyg. *pī*, *pi*, *piye*.

ō

bō, *böy* “zehirli örümcek” = MK *bōy*, *bōg* “örümcek nevinden bir böcek”, Türk. *mōy* “zehirli örümcek” < **bōy*.

kōrük “körük” = Türk. *kōrük*, Yak. *küör-* t ay. < **kōr-* t.

iy < ī

kıykir- “çağırmak” < **kikir-* = Türk. *gīğir-*.

kıymıl “hareket”, *kıymılda-* “kimildamak, hareket etmek” = Türk. *gīmında-*.

Balkarcada Birincil Uzunluklar

50. Karaçay-Balkar lehçe grubundan Balkarcadaki birincil uzunluklar

O. Pritsak tarafından araştırılmıştır.¹⁰⁵ Pritsak bu lehçede birincil uzun ünlülerin 10 sözcükte korunduğunu bildirmektedir. Bu sözcükler şunlardır:

Balk. *āk* = MK, Türk. *āk*.

Balk. *āt* = MK, Türk. *āt*.

Balk. *āz* = MK, Türk. *āz*.

Balk. *sān* “sayı” = Türk. *sān*.

Balk. *cōl* “yol” = Türk. *yōl*, Yak. *suol*.

Balk. *ōt* “od, ateş” = Türk. *ōt*, Yak. *uot*.

Balk. *ūn* “un” = Türk. *ūn*.

Balk. *bīz* “biz, çuvaldız” = Türk. *bīz*.

Balk. *īş* “iş” = MK, Türk. *īş*, Yak. *īş*.

Balk. *īt* “it, köpek” = Turf. LC. *īt*, Çuv. *yīDī*.

Azerî Türkçesinde Birincil Uzunluklar

51. Ana Türkçedeki birincil uzunluklar Azerî Türkçesinde kısaltılmıştır. Ancak çeşitli Azerî lehçe ve ağızlarında birincil uzun ünlülerin kalıntılarına rastlanır. Bu lehçe ve ağızlar şunlardır: Karabağ, Nuça (Uharibaş ağızı)¹⁰⁶ ve Kuba¹⁰⁷ lehçeleri, Kazah lehçesinin Dmanisi (Gürcistan) ağızı,¹⁰⁸ İran’da konuşulan Kaşkay¹⁰⁹ ve Eynallu,¹¹⁰ Afganistan’da konuşulan Afşar lehçesi.¹¹¹ Bunlardan Kaşkay ve Eynallu lehçeleri iyice incelenmiş değildir. Romaskeviç’in vaktiyle yayımladığı Kaşkay metinlerinde (hepsi de manzum) pek çok uzun ünlü vardır. O

¹⁰⁵ Omeljan Pritsak, “Die ursprüngliche türkischen Vokallängen im Balkarischen,” Jean Deny Armağanı, Ankara 1958, 203-207.

¹⁰⁶ A. Caferoğlu und G. Doerfer, “Das Aserbaidschanische”, Fundamenta I, Wiesbaden 1959, 280-307.

¹⁰⁷ R.E. Rüstəmov, Guba dialekti, Bakü 1948.

¹⁰⁸ V.T. Djangidze, Dmanisskiy gorov kazaḥskogo dialekta azerbaydžanskogo yazika, Bakü 1965.

¹⁰⁹ A.A. Romaskeviç, “Pesni kaşkaytsev,” Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, V:2 (Leningrad 1925), 573-610.

¹¹⁰ T. Kowalski, Zapiski Sir A. Steina w dialekcie Äjnallu z południowej Persji, PAU, Kraków, 1937.

¹¹¹ L. Ligeti, “Sur la langue des Afchars d’Afghanistan,” AOH, VII, Fas. 2-3, 109-156.

kadar ki Ana Türkçede kısa olduğunu bildiğimiz ünlüler bile burada uzun olarak tesbit edilmiştir: s. 577 *yāt-* (krş. Türk. *yat-*, Yak. *sit-*), s. 578 *bāh-* (krş. Türk. *bak-*, Az. *bah-*), s. 580 *gūş* (krş. Türk. *guş*, Yak. *kus* “ördek”), s. 584 *kīş* (krş. Türk. *gış*, Yak. *kış*) vb. gibi. Bu durumda bu malzemedenki ünlü uzunluklarına fazla güvenilemeyeceği, hele bunların karşılaşmasız kullanılamayacağı açıklır.

Azerî Türkçesinin bazı lehçe ve ağızlarındaki birincil uzun ünlüler, Kaşkay lehçesindekiler dışında, niteliklerini korumuşlardır. Kaşkay lehçesinde ise şu gelişmeler dikkati çekiyor: *ā* > *ă* (yani dudaksıllaşma), *ō* > *ū* ve *ō* > *ü*.

ā

Kaş. R. 601 *ād* = Türk. *āt*.

Kaş. R. 579 *āğā* = Türk. *āga*.

Kaş. R. 586 *āğız* = Çuv. *sīvar* < **āğır*.

Kaş. R. 593 *āğur* “ağır” = Çuv. *yīvīr* < **āgir*.

Kaş. R. 580 *āh* = Türk. *āk*, Az. *ağ*.

Eyn. Kow. 44 *āla* “mavi” (göz hak.) = Türk. *āla* “ala, karışık renkli”.

Ku. R. 85, Dma. 13 *āri* = Kırg., Gag. *āri*, Hak. *ār* < **āri*.

Kaş. R. 577 *āy* “ay”, *āyduñ* “aydın” = Türk. *āy*, *āydiñ*.

Eyn. Kow. 45 *bāyla-* = Türk. *bāyla-*.

Eyn. Kow. 54 *bālik* = Türk. *bālik*.

Kaş. R. 599 *çāğ* = Türk. *çāğ*.

Kaş. R. 591 *çāğır-* = Türk. *çāğır-*.

Kaş. R. 598 *dāban* = Türk. *dāban*.

Eyn. Kow. 46 *dāğ*, Kaş. R. 579 *dāğ*, 585 *dāh* = Türk. *dāğ*.

Kaş. R. 579 *dām* = Türk. *dām*.

Kaş. R. 579 *dār* = Türk. *dār*.

Afş. *dāra-* = Türk. *dāra-* (Lig. 126).

Afş. *dāş* (Lig. 126), Kaş. R. 585 *dāş* = Türk. *dāş*.

Dma. 10 *dāyi* = Türk. *dāyi*.

Ku. R. 86 *gādin*, (ed.) *gadın* = Türk. *kadın* < **kātun*.

Dma. 13 *gāga* “baba; ağabey” = Türk. *kāka* “baba”.

Nuça *gāri* (*Fund. I*, 284), Dma. 13 *gāri* = Türk. *garri* < **kāri*.

Dma. 13 *gāh* “meyve kurusu” = MK *kāk*.

Eyn. Kow. 51 *kāl-*, Kaş. R. 582 *kāl-*, Afş. L. 126 *kāl-* = Türk. *gāl-*, Yak. *ħāl-*.

Kaş. R. 582 *kān* = Türk. *gān*, Yak. *ħān*.

Kaş. R. 585 *kār* = Türk. *gār*, Yak. *ħār*.

Kaş. R. 577 *kāş* = Türk. *gāş*, Yak. *ħās*.

Kaş. R. 587 *lāçun* = Türk. *lāçin*.

Eyn. Kow. 54 *sāman* = Türk. *sāman*.

Karabağ *sāri* (*Fund. I*, 284), Dma. 13 *sāri*, Afş. L. 120 *sāri* = Türk. *sāri*.

Kaş. R. 592 *tānī-* = Türk. (*Ersāri*) *tānu-*.

Kaş. R. 583 *vār*, Eyn. Kow 54 *vār* = Türk. *bār*.

Eyn. Kow. 19 *yāğ*, Kaş. R. 589 *yāgluħ* “mendil” = Türk. *yāğ*.

Eyn. Kow. 49 *yān*, Kaş. R. 582 *yān* = Türk. *yān*.

Kaş. R. 583 *yād* = Türk. *yāt*, Az. *yad*.

Kaş. R. 580 *yāz* = Türk. *yāz*, Yak. *sās*.

ō < **ā*

Kaş. R. 595 *yōy* “yaz” < **yāy*, fak. *yoylāg* = Türk. *yāyla*, *yāylag*.

ō

Eyn. Kow. 46 *çōħ*, *çoh*, (ed.) *çoh* = Türk. *çok*, fak. *çoğ-u*, *çoğal-* vb. < **çōk*.

Dma. 13 *dōlu* “memlû” = Türk. *dōlı*, *dōl-*, Yak. *tuol-* < **tōl-*.

Dma. 13 *ōva* < **ōya* = Türk. *ōy* “alçak arazi, çukur, vâdi”.

ū

Kaş. R. 579 *bū* = Türk. *bū*.

Eyn. Kow. 54 *dūz*, Afş. L. 126 *dūz*, Kaş. R. 578 *dūz* = Türk. *dūz*.

Kaş. R. 588 *gūc-* “kucaklamak” = Türk. *gucak* < **kūçak*.

Kaş. R. 595 *gūrū* < **kūrug* = Türk. *gūri*.

Kaş. R. 587 *yū-* = Türk. *yuv-*, MK *yū-*.

Kaş. R. 587 *yūrd* = Türk. *yūrt*.

*ū < *ō*

Kaş. R. 608 *çūş-* = Türk. *cōş-*.

Kaş. R. 582 *dūl-*, 589 *dūllur-*, 595 *dūl-dur-*, 577 *dūlī* ~ 582 *dōl-* = Türk. *dōl-*.

Kaş. R. 598 *gūşa* “çifte” = MK *kōş* “çift”.

Kaş. R. 598 *kūl* “kol” = Uyg. *kōl*.

Kaş. R. 594 *sūrāş-* “sorusmak” = Türk. *s ḍraş-*.

Kaş. R. 586 *ūba* = Türk. *ōba*.

Kaş. R. 577 *ūl-*, 582 *ōl-* = Türk. (Kerkük) *ōl-*, Yak. *buol-*.

Kaş. R. 598 *ūn* “10” = Türk. *ōn*.

Kaş. R. 594 *ūt* “od” = Türk. *ōt*.

Kaş. R. 582 *yūḥ* = Türk. *yōk*.

Kaş. R. 580 *yūl*, 591 *yūllā-* = Türk. *yōl-*.

ē

Eyn. Kow. 45 *bēr-*, *vēr-*, *ver-*, Afş. L. 124 *uer-* = B. Anad. *vēr-*, Yak. *bier-*.

Eyn. Kow. 46 *dē-*, *de-* = Türk. *diy-*, Yak. *die-*.

Dma. 13 *nēce* “kaç” = Türk. *nēce*.

*ē < *ō*

Afş. L. 124 *gēk* = Az. *göy*, Türk. *gōk*.

Afş. L. 128 *gēl* = Türk. *gōl*.

i

Kaş. R. 580 *dīş*, Afş. L. 126 *dīş* = Türk. *dīş*.

Kaş. R. 586 *gīr-* = Türk. *gīr-*.

Kaş. R. 580, 586 *īl* = Türk. *īl*, Az. *ēl*.

Kaş. R. 596 *yī-* = Türk. *iy-*, Yak. *sie-*.

Kaş. R. 604 *īş* = Türk. *īş*, Yak. *īs*.

Kaş. R. 608 *mīn-* “binmek” = Yak. *mīn-*.

ō

Dma. 13 *dōrt* = Türk. *dōrt*.

Dma. 13 *gōl*, Afş. L. 128 *gēl* = Türk. *gōl*.

*ū < *ō*

Kaş. R. 590 *dūn-* = Türk. *dōn-*.

Kaş. R. 608 *gūl*, Afş. L. 128 *gēl*, Dma. 13 *gōl* = Türk. *gōl*.

Kaş. R. 588 *ūg-* = Türk. *ōg-*.

Kaş. R. 585 vb. *ūz* = Türk. *ōz*.

ū

Kaş. R. 581 vb. *gūn*, 594 *gūndūz* = Vol. Bulg. *küven* “gün” < **kūn*.

Kaş. R. 604 *ūz* “yüz” = Yak. *sūs* “alın”.

Kaş. R. 598 *ūz* “100” = Yak. *sūs*.

Türkiye Türkçesinde Birincil Uzunluklar

52. Türkiye Türkçesindeki birincil ünlü uzunlukları hakkında bilgilerimizi Zeynep Korkmaz'a borçluyuz (bkz. *Giriş*). Korkmaz, Batı Anadoluda derlemeler yaptığı sırada Kütahya, Uşak, Dinar, Çivril, Denizli ve Tavas bölgeleri ağızlarında belirli sözcüklerde uzun ünlüler bulunduğu dikkat etmiş ve bu konuda topladığı malzemeyi, bazı karşılaştırmalarla birlikte yayımlamıştır.¹¹² Ancak, kendisinin de belirttiği gibi, Korkmaz'ın listesindeki uzunlukların pek azi birincildir. Kendisi 10 birincil uzunluk tesbit etmiş. Bu sayı 17'ye çıkarılabilir (aşağıya bkz.). Geri kalan uzunluklar ya yakıştırmadır, ya da, kendisinin de belirttiği gibi, vurgunun etkisine bağlanabilir.

ā

gāl- = Türk. *gāl-* (Kork. 20).

gān-dır- = Türk. *gān-* (Kork. 20).

ī

gīz = Türk. *gīz*, Yak. *kīs* (Kork. 21).

ō

ōl- = Türk. (Kerkük) *ōl-*, Yak. *buol-*.

ōn = Türk. *ōn*, Yak. *uon* (Kork. 21).

¹¹² Zeynep Korkmaz, *Güney-Batu Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi (Fonetik)*, Ankara 1956, ss. 16-22.

sōr- = Türk. *sōra-* (Kork. 21).

yōk = Türk. *yōk*, Yak. *suoħ* (Kork. 21).

ū

bū = Türk. *bū*, Koyb. *bū*, *bu*.

vūr- = Kaş. *v ūr-*, Yak. *ūr-* "koymak, bırakmak".

ē

bēş = Türk. *bēş*, Yak. *bies* (Kork. 20).

dē- = Türk. *diy-*, Yak. *die-* (Kork. 20).

ēr- (*akli. ēr-*) = Tob. (Rad.) *ier-* "ermek, erişmek".

vēr- = Yak. *bier-* (Kork. 21).

i

yī- = Türk. *iy-*, Y.Uyg. *yē-* (Kork. 21).

ō

bōlme = Türk. *bōl-* (Kork. 20).

dōn- = Türk. *dōn-*.

Gagauzcadada Birincil Uzunluklar

53. Gagauzcadada pek çok uzun ünlü vardır. Ancak bunlar, Kırgızcadada olduğu gibi, daha çok ikincil uzunluklardır: *āç* < *ağaç*, *yīn* < *yığın*, *bōday* < *bōğday*, *dū-* < *doğ-*, *yūrt* < *yogurt*, *īt* < *yığıt*, *sōle-* < *söyle-*, *üsek* "yüksek" < **yügsek* vb. gibi.

Bununla birlikte, Gagauzcadada, sayıca az da olsa bugüne kadar korunmuş birincil uzunluklar da vardır. Bunlar Dmitriyev,¹¹³ Gafarov,¹¹⁴ Doerfer,¹¹⁵ ve Pokrovskaya,¹¹⁶ gibi araştırmalar tarafından incelenmiştir.

Birincil ünlü uzunlukları Gagauzcadada şu sözlerde korunmuştur:

āç "aç", fak. *acık-* = Türk. *āç*, *ācık-*.

āra- "aramak" = Türk. *āra-* "seçmek, ayırmak; aramak".

ārt "arka taraf, ard" = Türk. *ārt* "ard, sırt".

āri "arı" = Kır. *āri*.

āt "ad" = Türk., Yak. *āt*, Türk., Az. *ad*.

āz "az" = Türk., Balk. *āz*.

gārga "karga" = Tuv. *kārgan*.

kār "kar" = Türk. *gār*, Yak. *hār*.

kāz "kaz" = Türk. *gāz*, Yak. *hās*.

yān- "tehdit etmek" = Yak. *sān-*, Nijniy *yān-*.

yārin "yarın" = Türk. *yarin*, *yārin*; krş. bir de Tuv. *dārta* ay., *dārtagi* "yarınıki".

kōr "kor" = Türk. *gōr*, Çuv. *kīvar* < **kōr*.

tōz "toz" = Türk. *tōz*, fak. *tozan*, *toza-*.

tū "tüy" = Uyg. *tüü*, MK *tü*, Yak. *tü*, Türk. *tüy*.

ūn "yün" < **yūñ* = MK *yūñ*, Tuhf. *yüvün*.

ūşen- "üşenmek, tembellik etmek" (Prob. X, Sözlük, s. 101) = Türk. *üyseen-*, Yak. *üöhəy,-* ay. < **ōşey-*.¹¹⁷

¹¹³ N.K. Dmitriyev, "Dolgiye glasniye v gagauzskom yazike," *Issl. I*, Moskova 1955, 203-207.

¹¹⁴ B.G. Gafarov, "K voprosu o fonetiçeskikh osobennostyay nekotoriy glasniy gagauzskogo yazika", *Trudi Instituta yazikoznaniya AN Turkmenskoy SSR*, IV, 1962, 5-18.

¹¹⁵ G. Doerfer, "Das Gagausische", *Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, 260-272.

¹¹⁶ L.A. Pokrovskaya, *Grammatika gagauzskogo yazika, Fonetika i Morfologiya*, Moskova 1964, s. 29.

¹¹⁷ Bunlardan başka, ünlü uzunluğu bir de *bōz* (Pokrovskaya, s. 29) ve *sōz* (Gafarov, s. 9) sözcüklerinde görülür. Bunları Ligeti (s. 191) ve Korkmaz (s. 20)a göre tanıklamak mümkünse de biz bu uzunlukların aslı olduğu kanısında değiliz.

Türkmencede Birincil Uzunluklar

54. Ana Türkçede ilk hecedeki birincil ünlü uzunluklarını en çok ve en iyi şekilde korumuş olan dil Türkmencedir. Türkmencedeki birincil uzunluklar Batıda ilk olarak Aliyiv-Bööriyiv'in Latin alfabesi asılı yeni Türkmen alfabesiyle düzenlenmiş Rusça-Türkmence sözlüğü¹¹⁸ aracılığıyla öğrenilmiştir. Bilindiği gibi, bu Türkmen yazısında uzun ünlüler önceleri çift ünlü işaretile gösterilirdi: *aat*, *bööri* gibi. Sonraları alfabede yapılan bazı değişiklikler arasında bu yazım kuralı da kaldırıldı ve uzun ünlüler yazida kısalardan ayırt edilmez oldu. Nihayet, 1940'ta İslâv alfabesi asılı yeni alfabe kabul edildi. Türkmence o tarihten beri bu alfabe ile yazılmaktadır. Bilindiği gibi, uzun ünlüler -uzun ē (ä) ve üy ikiz ünlüsü dışında- bu yazıda da işaret edilmez. Yazındaki bu eksiklik, sözlüklerde uzun ünlülerini sözcüklerin yanında parantez içinde ayrıca göstermek suretiyle giderilmektedir.

Türkmence *idin* "izin" (< Ar. ن اذن) gibi birincil olmadığını kesin şekilde bildiğimiz bazı uzunluk örneklerine rağmen bu dilde ilk hecedeki ünlü uzunluklarına güvenmemek için ciddî bir sebep yoktur. Ancak belirli sözcüklerin şu ya da bu Türkmen lehçesinde farklı şekilde söylemenesinin uzun ünlülerini tesbit işini bir hayli güçlendirdiği de bir gerçektir. Örnekle, *doli* "dolu, gökten yağan buz parçacıkları" ve *yapış-* sözcükleri son çıkan iki büyük sözlükte bu şekilde yani kısa ünlü olduğu halde, Aliyiv-Bööriyiv sözlüğünde *döli* ve *yapış-* şeklinde uzun ünlülüdür (bkz. Räsänen, "Türkische Miszellen", s. 8 ve 11). Dil ve lehçeler arası karşılaşmalar bu iki sözcükte uzun ünlü bulunmadığını göstermektedir: Türk. *yapış-* = Çuv. *śivis-* (Räs. 8). Bu durum, bizi, Türkmen lehçelerinde, belki de bu dilde uzun ünlülerin pek bol olması sebebiyle, bazı sözcüklerde yakıştırmalı uzunluklarına meydana geldiğini kabule sevkeder. Analojik ünlü uzunluklarına özellikle sözcüğün orta ve son hecelerinde daha çok rastlanır: *hādīsa* < حادثه, *hātīra* < خاتره, *tecribe* < تجربه, *hālīs* < حالص, *kētip* < كاتب, *mināsīp* < مناسب, vb. gibi.

Aşağıda Türkmencede ilk hecedeki ünlü uzunluklarının bir listesi verilecektir. Ancak, unutulmamalıdır ki bunlar bütün uzunluklar değil, sadece başka dil, lehçe ve ağızlar malzemesiyle tanımlanabilen uzunluklardır. Bu uzunlukların tesbitinde, başlıca, son yıllarda yayımlanan

¹¹⁸ A. Aliyiv-K. Bööriyiv, *Orta-Türkmençe sözlük*, Aşkabat 1929.

iki büyük sözlükle¹¹⁹ Räsänen'in listesinden¹²⁰ faydalandım. Edebî dilde kısaltılmış birincil uzunluklar için de bu uzunlukların korunduğu lehçeler malzemesinden¹²¹ faydalانılmıştır: Türk. *bol-*, fakat Kerkük *öl-* (= Yak. *buol-*), Türk. *tana-*, fakat Ērsarı *tānī-* (= Kırg. *tānī-*) vb. gibi.

ā

āban- = Türk., Gag. *aban-* < *āpan-.

āç; ācık- = Yak. ās "aç; açlık", ās- "acılmak".

āca- "acımak, ekşimek" < *āçı -; āci < *āçığ = Türk., Az. *aci-*, *aci*.

āda < *ātag = Türk., Az. *ada*, AH *ada*, IM *adağ*, Tat. *atav*.

ādum : bkz. *ēdim*.

āg- "yükselemek, aşmak, taşmak" = MK, AH *āg-*.

āg- "dönmek, çevrilmek" (*āgip dōn-* deyiminde), *āgdar-* "döndürmek, çevirmek"; krş. *āgına-*.

āga "ağabey" < *āka = Türk., Az. *ağa*.

āgi "aci ile dökülen gözyaşı, ölü ardından edilen feryat, ağıt"; *āgla-* = Az. *agi* "ağıt, matem"; krş. Uyg. (Gab.) *akila-, ikila-* "ağlamak".

āgil = Nij. *āwil*; krş. *āg-* "dönmek, çevrilmek".

āgina- "(hayvan) yerde yuvarlanmak, bir yandan öbür yana dönüp durmak" = Yak. *ājna-* ay. < *āgna-; bkz. *āg-* "dönmek, çevrilmek".

āgur- < *āgrı-; *āgırı* < *āgrig = D. Türk. *āgrı-*, *āgra-*, Koyb. *āgar-*.

āk "beyaz"; *āgar-* < *ākar- = Az. *ag* "ak", Türk., Az. *agar-*.

āk (lehçe) "ağ, balık ağı" = AH 16, Bulg. 5 *āg*, Tuhf. *āv*.

ākça (Räs.) "para"; bkz. *āk* "beyaz".

āl "al, kırmızı" = Yak., Hak. *ālay* ay. < *āl-ay*.

¹¹⁹ *Türkmen dilinin sözlüğü*, M.A. Hamzayev'iň umumı redaktsiyası bilen, AN TSSR Inst. Yaz., Aşkabat, 1962 ve *Turkmensko-russkiy slovar'*, pod obşçey redaktsiyey N.A. Baskakova, B.A. Karriyeva, M.Ya. Hamzayeva, AN TSSR Inst. Yaz., Moskova 1968.

¹²⁰ Martti Räsänen, "Türkische Miszellen," SO XX: 1, 1960, 5-19.

¹²¹ Yusuf Azmun, "Türkmen halk edebiyatı hakkında," *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 32-83; Sadettin Buluç, "Kerkük hoyratlarına dair," *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, 142-154; A. Annanurov, "Türkmen dilinin ērsarı dialektinde uzun ve gışga çekimlerinin ulanılış ayrıntınlıkları," *Trudi Inst. yaz. i lit.* (AN TSSR) 1962, vıp. 4, 207-214; S. Kürenov, "Demirci Kavkaz (Stavropol') türkmenlerinin gepleşiginin kēbir fonetik ayrıntınlıkları," *Trudi Inst. yaz. i lit.* (AN TSSR)-1959, vıp 3, 154-177; H. Muhiyev, "Türkmen dilinin nohur dialektnin kēbir fonetik ayrıntınlıkları," *Trudi inst. yaz. i lit.* (AN TSSR) 1959, vıp. 3, 94109.

āla “ala, karışık renkli” = IB 2 *āla* ay., Eyn. *āla* “mavi, elâ”.
ālda- “aldatmak” = MK, AH *āl* “hile”.
ālin “alın” = Çağ. *allida* “önünde” < **āl-i-da*.
ār- “yorulmak” = Yak. *īr-*, *ir-*.
āra “ara, orta” = Yak. *āra* “yol, mesafe, ara”.
āra- “seçmek, ayırmak; aramak” = Gag. *āra-*.
ārt “ard, sırt” = Yak. *ārtik*, *āttik* “dağ geçidi”, IB 15, 57 *ārt* “dağ beli”.
ās “kertenkele” = Çuv. *yus* “kakım” < **ās*, Kırg. *ars*, *aris* ay., MK *ās*,
āz ay.
āş-; *āşa* “öte, aşırı” = MK *āş-*.
āt; āda- = Yak. *āt* Türk., Az. *ad*, *ada-*.
āt- “adım atmak” : bkz. *ēt-*.
āv “av”, Kerk., Bul. 151 *āv* = MK *āw*.
āva- “şiddetli ağrımak” < **āgu-*; *āvuşa-* ay. < **āgşa-*; *āvundır-* “şiddetli şekilde agrıtmak”; krş. *āğır-* < **āgri-*.
āvi “ağı, zehir”, *āvula-* “zehirlemek” < **āgu* = Turf. Blatt 28 *āgu-lug* “zehirli”.
āvun- “avunmak” = Uyg. (Br.) *āwinil-*.
āy “ay” Kerk., Bul. 149 *āy* = MK *āy*.
āya “aya, avuç içi” = Sarı Uyg *haya*, *hayan*.
āydiŋ “aydın, parlak” = Kaş. *āydiŋ*; bkz. *āy*.
āyıl- “ayılmak” = Tarc. *āyık* “ayık”.
āylag “körfez”; (Salır, Stavropol) *āylan-* “dönmek, dolanmak”, ed.
ayla-, *aylan-*.
āz “az” = Balk., Gag. *āz*.
āz- “yoldan çıkmak, sapmak”; MK *āz-*.
āzaş- “yoldan çıkmak, yolu şaşırmak”; bkz. *āz-*.
āzik = Koyb., Salb. *āzak*, Knd. *āzek*.
bāca “bacanak” = IM *bācinak*, Tarc. *pācnak*.
bāg = MK, Tarc., AH *bāg*, MK *bā-* “bağlamak”, Yak. *bāy-* ay., *bān-*,
bās- vb.
bāğā: *gur-bāğā* = MK *baka*, Türk. *kurbağa*, Az. *gurbağa*; < **bāka* (>
 Mac. *béka*) (Räs. 6).
bāğır- = MK (III 186) *bākir-*, Türk., Az. *bağır-*.
bāla “çocuk” = Özb. *bâle*.
bāldız “baldız” = Özb. *bâldız*.

bālik “balık” = AH 108, 139, 147 *bālik*, 108 *balık*, Bulg. 5 *bālik*, Eyn. *bālıh*.
bār “var” = Yak. *bār*, MK *bār*, (Oğuz) *vār* (Lig. 186), Kırg. *bārī* “hep, bütün”.
bāş “yara, çiban” = Yak. *bās*, MK *bāş* (Lig. 187).
bāy “zengin”; *bāya-* “zenginleşmek” < **bāyi-* = Yak. *bāy* (Räs. 6).
bāyguş “baykuş”; bkz. *bāy*.
çādir “çadır” = MK *çātir* (I, 406)
çāğ, (Dmit.) *çāk* “zaman” = Yak. *sah*, fak. *sāgina* “zamanında”, *sāga* “hemen, derhal” (Räs. 7).
çāğā “çocuk” = Osm. *çağa*, Çağ. *çaka* < **çāka* (Räs. 7).
çāğır- “seslenmek” = GT *çakır-*, Türk., Az. *çagır-* < **çākır-*.
çāl “gri” = MK (III 156) *çāl* “alaca”, Tarc. *çāl* “gri”.
çānak “çanak” = Tefs. Bor. 356 *çānak*.
çāş- “dağınık ve karışık görünüşte olmak, her biri bir yana gitmek, şaşmak” < **şāş-* < **sāş-*; *çāşī* “şası” = MK (III 152) *şāş* “ürkek”.
çāy “çay, çayın aktığı büyük dere” = MK *sāy* “kara taşlık, çakılık”, Kırg. *say* “nehir yatağı”.
dāban “taban” = D. Türk. *tapan* < **tāpan* (Räs. 7), Kaş. R 598 *dāban*.
dābala- “ayak altına alıp çiğnemek” (deve hak.); bkz. *dāban*.
dāğ, Kerk. Bul. 151 *dağ* = MK *dāğ* < **tāg*, Eyn. *dāğ*.
dāğ-a- “dağılmak” < **tāgi-*, *dāğınik*; bkz. *dīr*.
dālak “dalak” = Yak. *tāl* ay. (Räs 7).
dār “dar” = Yak. *tār* (Räs. 7).
dāra- “kaçıp gitmek, uzaklaşmak” = MK *tār-* “dağıtmak”.
dāruk “yüreği daralmak, kaygılanmak, kederlenmek”; krş. *dār*.
dāş = Yak. *tās*, Karag. *tayş*, Çuv. *çul* (Lig. 186).
dāş- “taşmak” = Tarc. *tāşkin*.
dāt- “tatmak” < **tā-t-*; *dāt* “tad, lezzet” < **tā-t* = Türk. *tad-*, *tad*, Az. *dad-*, *dad*, Tel. *tāt-*, *tāt* (Räs. 7).
dāyi “dayı” = Yak. *tāy*.
gāba “kaba, iri”; *gābar-* = Türk. *kaba*, Az. *gaba* < **kāpa*, Türk. *kabar-* Az. *garab-*, MK *kāpar-*.
gāba- “dört bir yanını çevirmek, etrafını halka gibi dolanmak, çember içine almak” < **kāpa-*; krş. Kırg. *kama-* “çevirmek, kuşatmak”, Tefs. Bor. 119 *kapsa-* “kuşatmak”; bkz. *gāp*.
gābak “göz kapağı” < **kāpak* < **kāp-ak*; bkz. *gāp*.

gābuk “kabuk” < **kāpuk*; krş. IM *kab* “kabuk; zarf, kılıf” < **kāp*; bkz. *gāp*.

gābsa- “etrafını çevirmek, ihata etmek” < **kāpsa-*; bkz. *gāp*.

gāgilda- “kakıltılı ses çıkarmak” (karga, kaz ve ördeklerin kakıldaması hak.), Az. *gaggilda-* ay. < **kākilda-*; krş. MK *kāk kūk* “kazın çıkardığı ses”.

gāğır- “boğazını yüksek sesle temizlemek” < **kākır-*; krş. Kırğ. *kakır-* “balgam çıkarmak”.

gāl- = Yak. *ħāl-*, Çuv. *yul-* < **kāl-* (Lig. 187).

gān, Kerk. Bul. 151 *kān* = Yak. *ħān*, Çuv. *yun* (Lig. 187)

gān- “kanmak, doymak” = B.Anad. *gāndir-*.

gānat, Kerk. Bul. 151 *kānad* = Çuv. *śunat* < **kānat* (Lig. 195).

gāp- “kap, kutu”; *gāp-gācak*, *gāp-gāç* “kap kacak” = MK *kāp* “kap, tulum”, *kāça* ay, Yak. *ħā* “kap, zembil, torba”, MK *kā* “kap”

gār = MK *kār*, Yak. *ħār*, Çuv. *yur* (Lig. 188).

gāṣ = MK *kāṣ*, Yak. *ħās* (Lig. 187).

gāvun “kavun” = MK *kāgun*.

gāyin “kayın” = MK *kadin*, Kut. Bil. *kādin*.

gāz “kaz” = MK *kāz*, Yak. *ħās*, Çuv. *hur* (Lig. 188).

gāzan “kazan” < **kāzgan*; krş. Yak. *ħārbah* “küçük kazan” < **kārmak*.

kāka “baba” = Az. Dma. *gāga* “baba; ağabey”.

lāçin “doğan, şahin” = MK *lāçin*, Kırğ. *ilāçin*.

pāmik = MK (III 346) *bāmuk*, Tarc. *māmik*.

sāç “saç, tava” = Tarc. *sāç*, Türk., Az. *sac*.

sādir “kaba, fena; pis”; krş. MK (I406) *sātir* “küfür” (“piç, aslı belirsiz” anlamında).

sāğın- “gecikmek, oyalanmak, tereddüt etmek, kalmak”; *sāğınç* “tereddüt, tevakkuf” = MK (III 333) *sākinç* “düşünce, tasa”.

sāl “sal” = MK *sāl* ay., Yak. *āl* “gemi, mavuna”.

sālgüm “serap” = krş. Tarc. *sāğum* ay.

sāman “saman” = Az.Eyn. *sāman*.

sān “sayı” = MK *sān* ay., *sā-* “saymak”, Yak. *āh-* ay. < **sā-k-*.

sāri = MK (III 162) *sāriğ*, Az. Dma. *sāri*, Özb. Har. *sāri*, *sarı*.

sāsık (Räs.) “kokmuş, fena kokan” = CC *sassi-*, *sasi-* “fena kokmak”, *sassi* “kokmuş, kokan”, Özb. *sassik* ay. < **sāsig*.

sāv-çı “söz almak için kız evine gönderilen kişi, sözcü, aracı” = MK *sāw* “söz, haber”, *sāwçı* “elçi, peygamber; aracı”.

sāy- “söymek, addetmek” = MK (III 247) *sā-* “söymek”, Yak. *āh-* ay. < **sā-k-*.

sāyın “her”: *gün sāyın* “her gün”, *yıl sāyın* “her yıl” = Yak. *āyi* ay. < **sāyi* Orh. *sayu* ay. < **sā-* “söymek”; bkz. *sāy-*.

sāz-lik “sazlık, batak, bataklık” = Tarc. *sāz* “çamur, batak”, Kırğ. *saz* “bataklık”, Çuv. *şur* ay. < **şār* > Mac. *sár* (Räs. 10).

sāzan “sazan” = Rus. *şaran* ay. < Es. Çuv. **şaran* < **sāran* (Räs. 10).

tābak “tabak” (< Ar.) = Kaz. *taypak*, Türk. vb. *tabak*, Sag. *tamak* (Räs. 10).

tāl (Räs.) “sögüt” = MK *tāl* “yaş dal”.

tām “ev; oda” = MK *tām* “duvar” (Räs. 10), Orh. *tām* ay.

yāban “kır, çöl” = Türk., Az. *yaban*, Kaz., Tat. *yapan* “istep, bozkır” < **yāpan* (Räs. 7).

yādirga-: bkz. *yat*.

yāg = MK *yāg*, Kaş. R. 589 *yāgluh* “mendil”.

yāl “yele” = Tar. *yāl*, yayl (Räs. 8), MK *yāl*.

yāla- (Räs.) = GT *yala-*, MK, Uyg. *yalga-* = Mo. (Monguor) *dōli-* ay. < **dālu-* (Poppe, 8).

yān “yan, böğür” = MK *yān* “uca kemiğinin başı, uca kemiği”.

yār (Räs.) “yar, kanal” = Yak. *sīr* “dik ve sarp yamaç, dağ, uçurum” (Räs. 8). MK *yār* “yar, suların açtığı uçurum”, Kaş. R. 582 *yāl* ay. < **yār*.

yār- “yarmak”; *yārim* “yarım”; *yārik* “yarık” = GT *yār-*, Çuv. *şur* “yarmak”, *şurı*, *sur* “yarı, yarım”.

yāra (Kerk.), ed. *yara*; bkz. *yār-*.

yāriş- “yarışmak”.

yās “yas, matem” = MK *yās*; Mac. *gyász* (*d'ās*) ay. (Räs. 8).

yāş “göz yaşı” = MK *yāş* (Räs. 8).

yāş “yaş, taze; genç” = MK *yāş* (Räs. 8).

yāş “yaş, sin”; *yāşa-* “yaşamak” = MK (III 42) *yāşlıg* “yaşlı”, *yāşit* “yaşıt”.

yāt “yad, yabancısı”; *yādirga-* = MK *yāt*, Türk., Az. *yad*, *yadırğa-*; Türk. *yād el*.

yāy = MK *yāy*, Yak. *sā* (Räs. 8), Türk., Az. *yay* < **yā*.

yāy-la- “yazı geçirmek”; *yāyla* “yayla, otlak” = MK *yāy* “yaz, bahar”.

yāyin, Räs. *yāyin* “yayın” = GT *yayin*, Çuv. *śuyin* (Räs. 8).

yāz “ilkbahar” = MK *yāz*, Yak. *sās*.

yāz- “sapmak, başka yana çevrilmek”; *yāzik* “günah, kabahat” = Yak.

sīs- “*hedefe* isabet etmemek, sapmak”, MK *yāzuk* “günah”.

yāzgar- “ayıplamak, suçlamak, kınamak, takbih etmek”; krş. *yāz-*, *yāzik*.

çīban = Türk. *çibān*, Az. *çibān* < *çīp̥gan; krş. MK, Çağ., Y.Uyg. *çip̥kan*, Özb. *çip̥qān*.

çībik = Az. *çubuğ*, Türk. *çubuk*, (TTS IV) *çibuk*, Gag. *çibuk* < *çīp̥ik; krş. MK *çip̥ik* < *çīp̥ (I 318) “ince, yumuşak dal”, Tuhf. *şılıpik* < *çīp̥ik.

çībin “sivri sinek” = Az. *çibin* “sinek”, Türk. *cibin-lik*, CC *çibin*, Tarc. IM *çibin*, Kırg. *çimün*, Kaz. *çibin* < *çīpin.

çīg “çıy, şebnem; nem, rutubet” (*çīg* “nemli, çiy, yeşil, ham”) = MK *çīk-* “*nemlenmek*” < *çī-k-, Türk., Az. *çiy* “nemli, ıslak”, Tat. vb. *çık* “çıy, şebnem” < *çīk, Yak. *sīk* “nem, rutubet” < *çīk, Mo. *çigig* (Lig. 187).

çīgīr- “bağırmak, haykırmak” < *çīkir-; krş. Az. *çigīr-* ay., Türk. (TTS IV) *çigīr-*, *çağıır-* ay.; bkz. *çāğır-*.

dīn- “dinmek, durmak, sona ermek, kurtulmak” < *tī-n-; *dīnç* “istirahat, dinlenme, tatil; sâkin” = MK *tīn-* “dinlenmek, nefes almak”, fak. *tīn* “*dīnnīs*, bir işe uğraşmayan, tembellleşmiş”, Yak. *tīn-* “nefes almak”, *tīn* “*teneffüs*, soluma” (Räs. 13).

dīr; *dīr-pitrak* “darma dağın”; krş. MK (III 180) *tār-* “dağıtmak”, *tara-* ay. < **tār-a-*; krş. bir de Türk. *dāğā-* “dağılmak” < **tāgī-*.

dīz (Räs.) *dīz* = MK *tīz*, IM *tīz*, *dīz*, Çuv. *çīr-*, *çīr-*, Es. Bulg. > Mac. *tēr-d* (Lig. 190).

gīcīt “azarlama, suçlama, itab” < **kīçit*; krş. MK (III 187) *kīçur-* “*kinamak*, ayıplamak”; krş. bir de Türk. *gīna-* ay.

gīgīr- “bağırmak, haykırmak” < **kīkir-* = Uyg., MK *kīkir-*, AH (Türkm.) *kigīr-*, Tel., Şor, Leb., Karag., Bar. (Rad.) *kīyīr-*.

gīmūl-gīmīl et- “kimildamak, sürünmek” (böcekler hak.); *gīmūldī* “*kimūltī*, hareket”; *gīmūlda-* “kimildamak, hareket emek” = Kaz., Kırg. *kīymūlda-* ay. *kīymūl* “hareket”.

gīn “kin” = MK *kīn*, Yak. *kīn*, Çuv. *yīnī* ay. (Lig. 188).

gīna-: bkz. *kīn*.

gīr “kir, gri”.

gīşar- “eğrilmek, yamulmak, sapmak”; *gīşik* “eğri, yamuk” = Tat., Kırk. *kīyīk* ay., *kīyīşay-* “eğrilmek, yamulmak”, MK (III 182) *kīş-* meyletmek, sapmak”.

gīv çağrıma ünlemi = MK *kī*; bkz. *gīgīr-*.

gīz, Īrsāri *gīz* “kız” = MK *kīz*, *kīz*, Yak. *kīs*, Özb. Har. *kīz*. *īk-* “başıboş dolaşmak”.

īk “kuytu”.

īncal- “rahatlamak, ferahlamak” < *īncel- < MK. *īnč* “rahat, huzur”.

īs “koku”, Yak. *īs* “isli ve yakıcı duman” < *īş, MK *īşlen-* “islenmek”, Az. *his* “is, duman”, Kırg. *īs* “is, tütsü”, Kaz. *īs* “is”, Tat. *īs* “tütsü, duman”

īz, (Räs.) *īz* “iz; ard, arka”, *īza* “arkaya” = GT *īz*, Çuv. *yīr* < *īr.

īşgīr- “ıslık calmak” = MK, IM *sikīr-* ay. < *sikīr-.

īsīla- “hürmet etmek, saygı göstermek” = . Tat., Kaz. Kırg. *stylā-* “ağırlamak, izaz ve ikram etmek”, Tat., Kırg. *sīy* “saygı, izaz ve ikram”, Kaz. *stylī* “aziz, muhterem”, Kırg. *sīyīm* “hürmet, itibar”, *sīyīn-* “hürmetle eğilmek”.

īsīn- “kırılmak” = MK *sī-* “kırılmak” (III, 249).

īsīl- “silmek” = Özb. *sillik* “düz, pürüzsüz”.

īsīpa- “sıvazlamak” = Tat., Kaz., Kırg. *sīypā-* “sıvazlamak, okşamak”, D. Türk. *sīpa-* ay., krş. MK *sīka-* “el ile sığamak” < *sīka-, Tuhf. (Türkm.) *sigāl-* “yoklamak, aramak”, Az. *sigāl* “el ile sığama, sıvazlama” < *sīkal.

ō

bōr (Ras.) “tebeşir” = Yak. *buor* “adî sarı toprak” < **bōr*, Kaz., Kırg. *bor* “tebeşir”.

bōrç = Türk., Az. *borc*, Tar., Tur. *bōrçī* < **bōrç* < Soğd. *pwrç* (Räs. 11).

bōtla- “(deve) yavrulamak” = Türk. (SDD) *potuk*, *poduk* “deve yavrusu” < **bōt-uk*; (TTS IV) *botla-*, *bortla-* < “(deve) doğurmak” **bōtla-*.

cōcuk “domuz yavrusu” = Türk. *çocuk*, Gag. *çocuk* “insan yavrusu” < **çōçuk*, Kırg. *çoçko* “domuz” < **çōçka*, Karag. *şoşka* ay. < **çōçka*.

cōra “kadın arkadaş yoldaş”, *cōri* (Räs.) “kul kadın, esire, cariye” = Kırg. *çor* “kul, köle”, Kar. T. *cōra* “hizmetkâr” (Räs. 11).

cōş- “coşmak, akmak” = Kırg. *çoşu-* sel gibi akmak.

cōğ “ateşin, alevin yakıcı harareti, ısısı” = MK *cōğ* “ateşin alevi”; krş. *cōy*.

çörba = Kaz. *sorpa*, Kırğ. *sorpo* ay. < F. ?
çöy- “ateşe tutup ısıtmak, kızdırma” ; krş. ç *ōğ*.
dödak = Türk. *dudak*, Az. *dudag*, CC *tödak*, D. Türk. *tötak* “vulva”
(Jar. 313)
döl- = Nij. *töl-* Yak. *tuol-* (Räs. 11); Kaş. *dül-* ay.
dön “ropdöşambr, uzun etekli üst giyim” = Uyg., MK, IM, D. Türk.
tön “elbise, urba, giyim” < Saka *thauna* (Lig. 190).
dör “doru” = Tarc. *töru*, Tuhf. (Türkm.) *togru* < **törug*.
göm (Leh.) “deve hörgüçünün yan tarafları” = MK (III 136) *kōm* “deve havudu”.
göm “fırtına” = MK *kōm* “dalga”.
gör “kor, köz” = Gag. *kōr*, Türk. *kor* ay.; krş. MK *kōz* ay. = Çuv. *kivar* ay < **köyür* < **köyr* < **kōr* (Lig. 196).
göra- “korumak” = Uyg. *koor* “zarar, ziyan”.
görca- “kurcalamak”.
gözga- “kimildatmak”.
mōncuk “boncuk” = D. Türk. (Meng. 79) *mōnčak* < **mōnčuk*, (Jar. 200)
munčak “gerdanlık”, Türk. *boncuk*, Az. *muncug*.
oba “oba, köy” = Kaş. R. 585 *übā* ay., MK (Oğuz) *oba* “aile, aşıret”.
obur- “oymak, kazmak, aşındırmak”; *öbur* “dere, çukur” = Türk. (TTs IV) *obrul-* “çökmek” < **öp-ur-ul-*, *obruk* “çukur, oyuk” < **öpruk*.
ocak = MK *oçak*, *oçuk*, Tarc. *voçak* ay. < **öçak*, Türk. *ocak*, Az. *ocag* < **öçak*, Uyg. *oçuk*, *ötük* < **ötcük*.
ödun : bkz. *öt*.
öł- (Kerk. Bul. 146, 147, 148), ed. *bol-* = Kaş. *ül-* Yak. *buol-* < **bōl-*.
ön “10” = MK *ön*, Yak. *uon*, Çuv. *vun*, *vunnı* (Lig. 190).
öt “od”; *ödun* “odun” = Uyg., MK *öt*, Yak. *uot*, Türk., Az. *od*, Çuv. *vut*, vuDī (Lig. 186).
öy “çukur yer, basık ve alçak yer”, *öytak* “basıkça, çukurumsu yer”, *öylük* “ova” = MK *öy* “çukur, oyuk”, Tarc. *öy* “vadi”, Az. Dma. 13 *öva* “ova” < **öya*; bkz. *öy-*.
öy- “oymak”; *oytum* “çukur”, *öyük* “oyuk” = MK *öy-* “oymak”; bkz. *öy*.
öymak “yüksek” = *üy*, “iki şeyi dikmek, dikişle tutturmak” < **öy-* ~ **öy-*.
söł “sol” = MK *söł*, GT *sol* (Räs. 12).

sör- “sormak, emmek” = GT *sor-*, Tat. *suwir-* “çekmek” < **sōr-* D. Türk. (Jar.) *şör-* ay. < **sior-*.
söra- “sormak, sual etmek” < *sōr-a-* = GT *sor-*, *sora-*, Çuv. *şıra-* “aramak” (Räs. 12), Tar. *süra-* “sormak”.
tōrum, (Räs.) *tōrum* “deve yavrusu” = MK *tōrum* (Räs. 11).
tōz, fak. *tozan*, *toza-* = MK, IM *tōz*, Tarc. (Türkm.) *dōz*.
yōk = MK, IM *yōk*, Yak. *suoh* (Lig. 190).
yōl = MK, IM, Tarc. *yōl*, Yak. *suol*.
yōn- “yontmak”; *yōnuşga*, (Räs.) *yōnička* “yonga” = GT *yon-* < **yō-n-*, Yak. *suor-* ay. < **yō-r-*.

ü

bū = MK *bū* (*būni*, *būlar* vb.), Uyg. *bū*.
būğ “buğu” = MK *bū* ay., *būla-* “pişirmek”, Kaz. *bū*, Türk. *buğu*, Az. *bug*.
büt “bud, kalça” = MK *büt*, Türk., Az. *bud* ay., Yak. *büt* “kalça”; bkz. *pūda-*.
büz = MK *büz*, Yak. *büs*, *müs* (Lig. 191).
dūş “civar, yakın” = MK *tūş* “denk, benzer”.
dūş- “karşı”; *dūş-* “karşı gelmek, tesadüf etmek” = MK *tūş* “karşı”.
dūz = MK *tūz*, Yak. *tūs*, Çuv. *tīvar* < **tuyur* < **tuyr* < **tür* (Lig. 196).
gūdura- “zapt edilmez olmak, azmak, taşkınlık etmek”, (Räs.) *kūdiran* “öfkeli, kudurmuş” = Özb. Har. *kūdir-* “kudurmak”, Türk. *kudur-*, Az. *gudur-* < **kūtūr-*.
gūra- “kurumak”; *gūri* “kuru”, MK (III 122) *kūr* “kuru”, *kuri-* “kurumak” < **kūri-*, Yak. *kūr-* ay. < **kūri-*.
gūgar- “boşalmak” = MK *kōk-* “azalıp bitmek”, Osm. (TTs) *koguz*, *kovuz* “boş”.
gūrt “kurt” = Türk. *kurd-u*, Az. *gurd* < **kūrt*.
pūda- “budamak”; *pūdak* “budak” = Özb. Har. *būdak*, Türk., Az. *buda-* *sūgun* “geyik” = MK *sīgun*.
tūğ “bayrak, sancak” = MK *tūğ* ay.
üca “üca kemiği, kuyruk sokumu kemiği” = AH 26 *üca* ay., MK *üca* “sirt, arka”, Az. *üca* “yüksek, yüce” < **üça*.
üç = MK *üç*, IM, Türk., Az. *uc*, Çuv. *viš*, viži “son” (Lig. 192).

ūk “çadırın tepedeki esas direğii” = Krg. *ūk* “çadırın kubbesinin sırları”, MK *ūg* “çadırın üst yanındaki köşelerden her biri”, AH 16 *ūg* “çadırın üst kısmına konulan ağaç veya ok”.

ūn = MK *ūn*, *un*, Çuv. *śin̥ih* (Lig. 192), Bulg. 8 *ūn*.

üz “güzel, yakışıklı, biçimli” = MK *üz* “mahir”, Yak. *ūs* “usta, mahir, sanatkâr; hüner, maharet”.

yūrt “obanın göctüğü ve yerleşmek için konduğu yer” = Türk. *yurd-u*, Az. *yurd* < **yūrt*.

e (ā)

bēbek “bebek”; *bēbenek* “göz bebeği” = Yak. *biebeke*, *biebekke*, *büöbeke* “bebek, yavru” < **bēb e-ke* (küçültme) , *biebey* “kuzum, yavrucuğum” < **bēbe-y* (okşama).

bēr- (Räs.), ed. *ber-* = Yak. *bier-*, MK *bīr-*, Özb. *bēr-*, *bier-*, Çuv. *par-* (Lig. 189), Eyn. *bēr-*, *vēr-*, B.Anad. *vēr-*.

bēri “beri, bu tarafa” = Tefs. Bor. 99 *bēri*.

bēs “5” = Krg. *beyş*, Yak. *bies*, Es. Çuv. *biel-im* “beşinci”, Çuv. *pillik* “5” (Lig. 189).

çēkmen “deve tüyünden dokunan ve sırtta giyilen astarsız giyim” = Karag. *şēkpen* “ince kumaş” < **çēkmen*; krş. MK III 155 *çēk* “bir pamuk dokuma”.

dēbşekle-, *dēbşenkle-* “debelenmek” Türk. *debelen-*.

dēli “deli” = Tarc. *tēli*, Tefs. Bor. 115 *dēlii*, Bulg. 11 *dēlii*.

dēn- “reddetmek, inkâr etmek” < **tān-* = Tefs. Bor. 117 *dēn-*, 118 *tēn-*, *tān-*, MK *tān-* ay.

ēdik “çizme” = Soy. *ēdik*, Krg. *öytük*, Tura *ītik*, Çuv. *aDī* < **ētiik* (Räs. 14).

ēdim : bkz. *ēt-*.

ēr “erkek, koca” = Uyg. (Br.) *hēre* “koca” (Räs. 14), Soy. *ēr*, *er*, Koyb. *īr*, *er*, Salb *ēr*, Karag. *ier*, *ir*, *er* “erkek, adam”.

ēsger- “nazarı itibara almak, önem vermek, hatırlamak, hürmet etmek”, *ēsle-* (leh.) ay. = Çakul III 3, Tuva I 3 *ēsni-* “hatırlamak, anmak, saygı göstermek”.

ēt- “adım atmak”, *ētle-* ay. *ēdim*; (Yomut, Īrsāri, Sālir, Garadâşlı, Sakar, Kiraç) *āt-*, *ādum*, (Sārrk) *ārdim* “adım” < **ātum* = Türk. (TTS IV) *ad-* “adım atmak”, Türk. *adim*, Az. *addim* < **ātum*.

ēv- “acele etmek” = MK *īw-*.

gēbe “şiş, şistik, şistikin” = Türk. *gebe* “hamile”, *gebeş* “koca karını”. *gēğir-* < **kēkir-*, *gēkilik* “geğirti” = . MK, IM *kekir-*, Kaz., Krg. *kekir-*, Tuhf. *keykir-*, Türk. *geğir-*, Az. *geyir-* (= Mo. *kekere-*).

gēp “içine saman vb. doldurulmuş buzağı ve potuk derisi” (inek ve deveyi aldatmak için kullanılır) = Yak. *kiep* “şekil, biçim”, Es. Bulg. Mac. *kēp* “resim, tasvir, şekil” (Räs. 14), MK *kīp* “kalıp, model”, Türk. *gibi*, Az. *kimi* < **kīp-i*.

gēt- “gedik açmak, kenarını koparmak, ucunu kırmak” *gēdik* “gedik” = Türk. *ged-il-*, *gedik* < **kēt-*, **kētik*.

gēvüş “geviş”.

kēkilik “keklik”.

mēz “bez, gudde” = MK *bīz*, Türk. *bez* ay.

nē, *nēme* “ne”; *nēçe* “ne”; *nēçe* “kaç” = MK *nē*.

sēgin- “duralamak, oyalanmak, eğlenmek, gecikmek”, *sēginç* “gecikme, teahhur”; bkz. *sāgın-*.

sēk-dir- “(atı) dört nala koşturmak” = Nij. *sīkir-* “sıçramak” < **sēkri-*, Yak. *ekkirie-* ay. < **sēkrē-*, Az. *seyirt-* “koşmak” < **sēkrit-*.

i

bīcīn “maymun” = MK *bīçin*.

bīl “bel” = MK, IM, Tarc. *bīl*, Yak. *bīl*, Yak. *bil*, Özb. (kongr.) *bēl*, D.Türk. *bīlwağ* “kemer, kuşak” (Lig. 188).

bīr “1” (*ōn bīr*’de); *bīri*, *bīrisi*; *bīrik-* “birleşmek” = MK *bīr*, *bir*, IM, Tarc. *bīr*, Yak. *bīr*.

bīşik “beşik” = MK *bīşik*, Nij. *bīşik*, IM *bēşik*, Krg. *bēşik* vb. (Lig. 189).

bīz “bez, keten” = Tarc. *bīz*, Türk. vb. *bez*, Çuv. *pir*.

bīz “biz, çuvaldzı” = Tarc. *bīz*, Yak. *bī*, *mī* bıçak yüzü.

çīg “ıslak, pişmemiş; yeşil, ham” = Yak. *sīk* “nem, rutubet, ıslaklık, çığ” < **çīk*; krş. Türk. *çīg* “çiy, şebnem; nem, nemli”.

çīş “şiş, kebab şısı” = MK *sī* § “tutmaç şısı”, Tarc. *gīş*.

çīş “şiş, şistik, ur”; *çīş-* “şişmek” = MK *sīş* “şişmiş olan her nesne, yumru”.

dīn “ip” = MK *tīn* “yular”, Tuv. *dīn* ay, Sag, *tīn* “yular”.

dīy-, *dī-* “demek” = MK *tī-*, Koyb. vb. *dī-*, Yak. *die-* (Lig. 190).

dīre- “dayak ve destek koymak, dayamak”; *dīrek*, *dīreg* “direk, dayak, destek” = AH 38 *tūre-* “ağaç dikmek”.

dırı “diri”; *direl-* “dirilmek” = Özb. Har. *dırı*.

dış “diş” = MK *tiş*, Yak. *tiş*, Çuv. *şılı* (Lig. 188).

dít- (Räs.): bkz. *tüyt-*.

dız: bkz. *dız*.

gice- “gicimek, kaçınmak” < **kiçi-*; *gici* “kaşıntı” < **kiçig* = Türk. *gici-*, *gicik*.

giç “geç”; *gice* “gece” = Özb. Hiv. *kēće*, Yak. *kiehe* “akşam; akşamleyin” (Lig. 189), MK *kiç* “geç”, *kiç-* “gécikmek”, Tarz. *gēce* vb.

giñ “geniş” = Yak. *kieñ* (Räs. 17), Tarc. *kiñ*.

gir-, *giriz-* “girdirmek, sokmak” = Yak. *kir-* (Lig. 189).

hın “in” = Yak. *in* (Räs. 17); MK *in*, *yin*, Az. *hin*.

iy-, *i-* “yemek” = Yak. *sie-* (Räs. 15), MK *yi-*, Tarc. *yē-*, Kaş. *yi-*.

iğe “eğe” < **ekeg* = Çuv. *yīGev* “ege” (> Çer. *yaga*, *yägä* “küçük testere”) < **eke-* “eğelemek, pürüzsüz hale getirmek” (Räs. 15), Koyb. *egek*, *iğek* “eğe”, *ege-*, *iğe-* “eğelemek”.

iğle- “hastalık sonucu zayıflamak, cılızlaşmak” = MK *īg* “hastalık”.

ik “ığ” = Tar. *yig*, Türk. *iğ* (Leh. *yig*), Çuv. *yīGe* (Räs. 15), MK *ik*, *yik*.

il “halk; memleket”, *il-āt* “ahali, halk”, *il-ci* “elçi” = MK *il*, Çuv. *yal* (Räs. 15), Koyb. *ēl*, *il*.

il- “ılışmek, yapışmak; takılmak, dokunmak”, *il-ik* “düğme” = Yak. *il-* “ilmek, iliştirmek, asmak” (Räs. 15).

in “en, genişlik” = MK *īn*, Yak. *ien*, Az. *ēn*, Çuv. *an*.

in “ten, beden, vücut” < **yīn* = MK *yin*, Yak. *sīn* ay.

in- “inmek”; *in-gi* “inme, felç” = MK *īn* “iniş, inişli”; krş. bir de MK III 143 *yīş* “iniş” < **ī-ş-*.

in-cik “baldır; baldır kemiği” = Türk. *in-cik* “bacak kasi”, Tob. *yincik* “baldır kemiği” (Räs. 16).

ir “er, erken” = Özb. Har. *ēr*, Az. *ēr*.

ir- “yorulmak; bıkmak, usanmak”, *irmēn-ārmān* “yorulmaksızın”, *irmēn-yādamān* ay. = Türk. *erin-* (SDD) *erin-*, *yerin-* “üşenmek, tembellik etmek”.

iri “iri, büyük” = Türk. *iri*, *yiri* (Räs. 16), Özb. *īre* ay.; krş. bir de MK *irik*, *idrik* “katı olan nesne”.

isle- (Sâlîr, Īrsârî, Yomut lehçesinin Batı ağızları, Stavropol), ed. *isle-* “istemek”, (Räs.) *izle-* “aramak”; bkz. *īz*.

ış “ış” = MK *ış*, Yak. *is* “ış, el işi, dikiş”.

ış- “(yün, iplik) bükmek, eğirmek” < **ī-s-*; bkz. *ik* “ığ” = MK *ik*, *yik*.

ışık “kapı” = Trk. (DS) *eşşik*.

it- “yedmek, yedekte götürmek” < **yēt-* = Türk. *yed-*, *yed-e-*, Yak. *siet-*, Çuv. *savit-* (Lig. 195, Räs. 16).

ō

bögür- “böğürmek, *bō* diye bağırmak” (sığır vb. hak.) < **bōkir-* = Türk. *bögür-*, Az. *böyür-*.

bōl- “bölmek”, *bōlek* “kısım” = B. Anad. *bōlme*.

bōri “kurt” = Alt. *bōri*, *mōri* (Prit., Fund. I, 579), Tuva *pūrū*, Hak. *pūr*, Koyb. *būr*.

dōn- “dönmek”, *dōnük* “dönek” = B. Anad. *dōn-*, Kaş. *dūn-*.

dōrt “4” = MK *tōrt*, Yak. *tüört*, Çuv. *tīvaDī* (Lig. 191).

dōr- “kazmak, kurcalamak, alt üst etmek, eşelemek” = Yak. (Böht.) *tüör-* “kazmak, kurcalamak” (Pek.) “kazmak” < **tōr-* (Räs. 18).

dōş “dös” = MK *tōş*, Kırg. *töys*, *döys*, Tob. *tūş*, Yak. *tüös* (Lig. 191), Nij. *tūviş*.

gōbek = Türk. *göbek*, Çuv. *kīvaBa* (Lig. 191).

gōk “mavi, yeşil; gök”; *gōger-* “gövermek” = MK *kōk*, Yak. *küöh*, “yeşil,mavi”, Çuv. *kīvak* (Es. Bulg. < Mac. *kék*) (Lig. 191).

gōl, (Räs.) *kōl* = MK *kōl*, Yak. *küöl* (Lig. 190), Az. Dma. *gōl*, Kaş. *gūl*, Afş. *gēl*.

gōn “gön”, (Räs.) *kōn* = MK *kōn* “gön, at derisi” (Lig. 190)

kōruk, (Räs.) *kōrik-ler* = IM *kōruk*, Yak. *küör-t* vb. (Lig. 191).

kōse “köse” = Tarc. *kōse*.

kōşek “deve yavrusu” = Tarc. *kōşek*.

kōz “köz, ateş, kor” = Çuv. *kīvar* < **köyür* < **kōr*; krş. *gor* “kor”.

mōy, (Räs.) *bōv*, *mōy* “zehirli örümcek”; *mō-cek* “kurt” = MK *bōy*, *bōg* “örümcek nevinden bir böcek”, Kırg. *bō*, *bōy* “zehirli örümcek”.

ōç “öç, öfke, düşmanlık”; *ōcük-* “kızmak” = . MK *ōç* “hınç, kin”.

ōde- “haklı çıkarmak; telâfi etmek, karşılaşmak”, (Räs.) *ōde-v* “tazminat” = Türk., Az. *ōde-* < **ōte-*.

ōğ- “övmek” = MK *ōğ-*, Kaş. *üg-*.

ōşe- “yüreği bulanmak, kusacak gibi olmak”, *ōgi* “bulantı, kusma isteği” < **ōki-g*; krş. Türk. *ögür-* < **ōkir-*.

ōl, (Räs.) *hōl* “yaş, ıslak, nemli” = MK *ōl*, Yak. *üöl* (Räs. 17).

ōn- “hasıl olmak, nesil türemek”; *ōn-üm* “mahsul, ürün” = Yak. *ün-* “büyükmek, çoğalmak” (Räs. 17), MK *ün-* “yerden bitmek” (ot, ekin vb.)
ōr- “(ot) çıkmak, yerden bitmek; kalkmak, ayağa kalkmak”, *ōr* “dik, yukarı”: *ōr tur-/gāl-* “dikilmek, ayağa kalkmak” < **ōr ü* = MK *ōr-* “çıkmak, belirmek”.
ōr- “örmek” = Çağ. *yörümçi* “örümcek” < **ōrümçi*.
ōrdek = Tarc. *ōrdek*.
ōt “öd” = MK, Tarc. *ōt*, Hak. *ōt*, Türk., Az. *öd*.
ōz “öz, nefis; kendi”, fak. *ōzen* “ağaçın içi, özü”, (Räs.) *özek* ay. = MK, IM *ōz* “nefis, kendi, özü”, Yak. *üös* “ağaç özü” (Lig. 191).
sōg- “sövmek” = MK, IM *sōk-*, Yak. *üöh-*, Nij. *sük-* (Lig. 191), Türk.
sōg-, sōv-, Az. söy-.
sōn- (Räs.) = Tarc. *söyüñ-dir-*, Tuhf. *sövün-*, Türk. (TTs IV) *söyüñ-* < **sōn-* (> Mac. *szűn-*) (Räs. 19).

üy < **ü*

düyn “dün” = MK *tün* “gece”, Yak. *tün* ay. (Lig. 192).
düyp “dip” = MK *tüp*, Türk. *dib-i*, Az. *dib*, Özb. Har. *diñ*.
düyr- “dürmek” = Yak. *tür-* “sarmak, yuvarlamak, tomar yapmak”.
düyş “düş, rüya” = MK, IM, Özb. *tüs* ay.; Yak. *tül* ay. = Çuv. *til-ık*, *töl-ök* (Lig. 192).
güyç “güç, kuvvet” = MK, IM *küç*, Yak. *küs* = Mo. *küçün*, *küçi* (Lig. 192), Türk. *güt-ü*, Az. *güt*.
güyl- “hayvanın dört ayagini bir yere bağlamak” < **küñ-* = MK *kül-tür-* “at kösteklemek”, Tuv. *hülüñ*-, S.Uyg. *kuli-*, Türk.(DS) *külüñ-*.
güyt- “beklemek” = Yak. *küt-* “beklemek; ümit etmek” (Räs. 19), MK *küt-tür-* “bekletmek”.

güyz “güz” = MK *küz* (*küz* yerine)- Yak. *küs*, Çuv. *kir*, *kör* (Räs. 19).
küyse- “arzu etmek, istemek” = Tarc. *küse-*.
süy- “uzatmak” (demiri) haddeden geçirmek”, *süyn-* “uzamak, uzanmak” < **sün-* < **sün-* = MK *sü-* “uzatmak, sunmak”; Yak. *ün-* “uzamak, gerilmek” < **sün-*.
süyce- “tatlanmak, tatlılaşmak” < **süçi-*, *süyci* “tatlı” < **süçig* = MK *süçig* “tatlı; şarap”, Türk. (TTs IV) *süci* “şarap”, Özb. Har. *süci* “tatlı”.
süyk- “çekmek, uzatmak” < **sü-k*; bkz. *süy-*, *süyn-*.

süyt “süt” = MK, IM *süt*, Yak. *üt*, Türk., Az. *süd* (Lig. 192), Özb. Buh. *süt*.
tiiy “tüy, kıl” < **tü* = MK *tü* “tüy; kıl, saç”, *tü-deş*, *tülug*, *tüle*, - vb., Türk. *tüy*, (TTs IV) *tü*, Az. *tük* < *tü-k*; krş. Uyg. *tü*, *tüg* (*tük*?).
tüydük “kaval, ney” = Tarc. *düdiük*. (< ? F. *dudek*).
tüyt- “ditmek, yün ve pamuk atmak” < **tüt-* < **tit-* = MK *tüt-*, Yak. *tüt-*, *tit-*, Türk. *dider*, Az. *did-*.
tüys “görünüş, sıfat, renk, yüz” = Çağ. vb. *tüs* “dış görünüş, renk” < **tü-s*; krş. MK III 207 *tü* “renk, don”.

Halaçada Birincil Uzunluklar

55. Alman Türkologlarından Gerhard Doerfer'in 1968'de İran'da keşfettiği Halaçça birçok arkaik özellikler taşıyan bir Türk dilidir. Doerfer'in keşfine kadar Halaçça, Kaşkay ve Eynallu lehçeleri gibi, Azerî Türkçesinin bir lehçesi sanılıyordu. Doerfer topladığı zengin malzemeye dayanarak yaptığı araştırmaları ile Halaçça'nın Azerî Türkçesinin bir lehçesi olmayıp birçok arkaik özellikler taşıyan bağımsız bir Türk dili olduğunu ortaya koymuştur. Bu arkaik özelliklerin başlıcaları şunlardır:

1. Eski Türkçe *d* foneminin korunması: *hadaq* “ayak”, *qurduq* “kuyruk”, *kiden* “düğün” (MK *küden*), *kidey/kideyi* “güvey” (ET *küdeğü*), *udu* “uyumak”, *hadru/hadri* “ayı” vb. gibi.
2. Eski Türkçe *ń* foneminin *n* olarak korunması: *qon* “koyun” (Orhon *qon*), *kön-/kien-* “yanmak” (Genel Türkçe *köy-*), *qāani* “hangi” (Eski Türkçe *qaňu*), *qāanaq* “kaymak” (MK *qanaql/qayaq*) vb.
3. Ana Türkçedeki sözcük başı *h* foneminin korunması: *hōöl/hīel* “ıslak” (Kklp. *höl*, Özb. *hol*, Genel Türkçe *öl*), *hirk-* “ürkmek” (Az. *hürk-*, GT *ürk-*), *harq* “dışkı” (MK *arq*, Orta Mo. *hargal*), *hiri-* “örmek” (Az. *hör-*, GT *ōr-*) vb.
4. Birincil uzun ünlülerin korunması.
5. Eski Türkçe ablatif eki *-da/-de*'nin korunması: *häv-i-dä* “evinden” vb.
6. Eski Türkçe *-gli/-gli* sıfat-fil ekinin *-guli/-gülü* olarak korunması: *käş-gülü* “geçen” vb.
7. Bazi arkaik sözcüklerin korunması: *dağ* “değil” (MK *dağ*), *är* “-dir” (< ET *ärür*), *baluq* “köy” (ET *baliq* “şehir”), *vāa-* “bağlamak” (ET *ba-*) vb. gibi.

Bu özellikler Halaçça'nın, Doerfer'in ileri sürdüğü gibi, arkaik bir Türk dili olduğunu kanıtlamaktadır.

Doerfer Halaçça'da üç türlü ünlü niceliği saptamıştır:

Kısa: *hat* "at"

Uzun: *bāṣ* "baş, kafa", *āṣ* "yemek"

Diftonglu uzun: *tā'aṛ* "dar"

Doerfer Türkmence ile Yakutçada uyuşan uzun ünlülere Halaççada diftonglu uzun ünlülerin denk geldiğini belirtmiş, MK *āṣ* = Trkm. *aṣ*, Yak. *as* gibi denklikleri göz önüne alarak Ana Türkçe'de kısa ünlü ile uzun ünlü arasında düz uzun (level long) veya yarı uzun (half-long) denilebilecek bir ünlü uzunluğu daha bulduğunu ileri sürmüştür. (Kh.M. 233-234). Doerfer'e göre yarı uzun ünlüler Türkmence ile Yakutçada kısalmış (**āṣ* > Trkm. *aṣ*, Yak. *as*), fakat Halaççada kendilerini korumuşlardır:

MK	Trkm.	Yak.	Kh.
<i>qol</i>	<i>gol</i>	<i>xol</i>	<i>qo'l, quol</i>
<i>qoy</i>	<i>goyun</i>	-	<i>qo'n, Gu'oṇ</i>
<i>āṣ</i>	<i>aṣ</i>	<i>as</i>	<i>āṣ</i>
<i>bāṣ</i>	<i>baṣ</i>	<i>bas</i>	<i>bāṣ, baṣ baṣ</i> (Kh. M. 33)

Doerfer'in bu kuramı Türkmence ile Yakutçada kısa ünlülü olan bazı sözcüklerin MK'da ünlü işaretleri ile yazılmış olmasına dayanmaktadır.

Doerfer'in MK'daki yazım sistemine pek fazla güvendiği anlaşılıyor. Şunu vurgulamak gerekir ki Kâşgarlı Arap yazım sistemine, yani kısa ünlülerini harekelerle, uzun ünlülerini de uzatma harfleri ile gösterme ilkesine her zaman uymamıştır. Özellikle aruzla yazılmış manzum parçalarda uzun ünlülü bir sözcüğü ölçü gereği sadece hareke ile, kısa ünlülü bir sözcüğü de uzatma harfi ile yazdığını pek çok örnekte tanık oluyoruz. Ayrıca, Kâşgarlı, kısa ünlülü sözcükleri madde başı olduklarıanda çok kere tam yazım ile göstermeyi yeğlemiştir. Bu nedenle, birincil uzun ünlüler sistemli olarak korumuş olan Türkmence ile Yakutçada kısa ünlülü olan fakat MK'de ara sıra uzatma harfleri ile yazılan ünlüler de uzun kabul etmenin doğru olamayacağı kanısındayım.

Doerfer'in sırı Halaçça verilere dayanarak Ana Türkçede üç farklı ünlü niceliği bulunduğu yolundaki kuramı, bu üç nicelik arasında fonemik zıtlık bulunduğu örneklerle kanıtlanmadıkça, kabul edilemez.

Halaççadaki ünlü uzunlukları iki liste halinde vereilecektir. Birinci listede diftonglu uzun ünlülerini içeren sözcükler yer almaktadır.

I. Diftonglu Uzunluklar

āa < *ā

- āaçu-* "acıklmak" = Türk. *ācık-*, Yak. *ās-*
- āaṣ-* "aşmak" = Türk. *āṣ-*, Yak. *ās-*
- āaṛ* "ad" = Türk., Yak. *āt*
- dāam* "dam, çati" = Türk. *tām*
- gādun, gādin, gādīn* "kayıن, dünür" = Türk. *gāyin*
- hāaçuğ* "acı" = Türk. *āci*
- hāaçut-* "acitmak, incitmek" = Türk. *ācat-*
- hāara* "ara" = Türk., Yak. *āra*
- hāari* "arı" = Kırg., Gag. *āri*, Hak. *ār*
- hāart* "art, arka" = Türk. *ārt*, Yak. *ārtık* "dağ geçidi"
- hāay* "ay; 30 gün" = Türk. *āy*
- hāanlı, hāll-* "alın" = Türk. *ālin*
- hāaz-* "azmak, yanılmak" = Türk. *āz-*
- hāazur-* "azdırma, yanılmak"
- qān* "kan" = Türk. *gān*, Yak. *hān*
- qānaq, qanaq* "kaymak" = Türk. *gaymak*
- qāpar-* "kabarmak" = Türk. *gābar-*
- qāar* "kar" = Türk. *gār*, Yak. *hār*
- qāas* "kabuk" = MK *qās, gāz*
- qāaṣ* "kaş" = Türk. *gāṣ*, Yak. *hāṣ*
- qāaṣ* "ağıl" = T. *qāṣ* (TMEN: 1391)
- sā-* "pamuk taramak" = Türk. *sāy-* "pamuk dövmek"
- sāna-* "saymak" = Türk. *sāna-*
- sāruğ* "portakal rengi" = Türk. *sāri*
- sāaz* "kamış düdük, kaval" = Türk. *sāz*
- tāaḡ* "dağ" = Türk. *dāḡ*
- tāalaq* "dalak" = Türk. *dālak*, Yak. *tāl*
- tāqul-* "dağılmak" = Türk. *dāḡa-*

tā^aqut- “dağıtmak” = Türk. *dāğat-*

tā^ar “dar” = Türk. *dār*

tā^aş “taş” = Türk. *dāş*, Yak. *tās*

tā^at- “tutmak” = Türk. *dāt-*

vā^a- “bağlamak” = Türk. *bāğ*

vā^anul- “bağlanmak

vā^ar “var” = Türk., Yak. *bār*

yā^a- “yayık dövmek” = Türk. *yāğ* < *yā-g*

yā^aγ “yağ” = Türk. *yāğ*

yā^aŋa- “yağlamak

yā^al “yele” = Türk. *yāl*

yā^an “yan” = Türk. *yān*

yā^ara “yara” = Türk. *yara* < *yāra*

yā^aş “gözyası” = Türk. *yāş*

yā^aş “yaş, sin” = Türk. *yāş*, Yak. *sās*

yā^aşar “....yaşında”

yā^aşıl “koyu yeşil” = Türk. *yāşıl*

yā^az “yaz” = Türk. *yāz*, Yak. *sās*

*ū^o < *ō*

būor “sarı, fındık sarısı” (F. *bōr*)

hū^oçaq “ocak” = Türk. *ōcak*

hū^ot “ates” = Türk. *ōt*

hū^otun “odun” = Türk. *ōduñ*

sū^oçuq “ürkme, sıçrama” (MK *sōci-* sıçramak, ürmek)

sū^olmuş “solmuş”

sū^olu- “kurumak” (Yak. *ūol-*, Türk. *sōl-*)

tū^ol- “dolmak” = Türk. *dōl-*, Yak. *tuol-*

tū^ola “dolu” = Türk. *dōlı*

tū^on “gömlek” = Türk. *dōn*

tū^or “ağ” = Uyg. *toor*

ū^on “on” = Türk. *ōn*, Yak. *uon*

yū^ol “yol” = Türk. *yōl*, Yak. *suol*

yū^oq “yok” = Türk. *yōk*, Yak. *suoh*

yū^ora- “geçirmek” = Uyg. Br. *yōri-*, Tat. *yuwir-t-*

bū^uut “but” = Turk. *büt* < *ū^u

bū^uz “soğuk” = Türk. *būz*, Yak. *būs*, *mūs*

hū^uç “uç” = MK *ūç*, Az. *uc*

tū^uz “tuz” = Türk. *dūz*, Yak. *tūs*

yū^ut- “yutmak” = Türk. *yuvut-*

*ū^o < *ō*

kō^oşlü- “gizlenmek” = MK *kōşlı-*, “örtmek”, *kōşik* “örtü, perde”

*ē^e < *ē*

bī^ecär- “kabul etmek, ağırlamak” = Az. *bēcer-* < *bēcer-

bī^el “bel” = Türk., Yak. *bīl*

bī^elä- “kundaklamak” = Yak. *bielē-*

bī^eş “beş” = Türk. *beş*, Yak. *bies*

bī^ez “bez” = Türk. *bīz*

ī^endär- “indirmek” = Türk. *īn-*

ī^enä “aşağı, aşağıya

ī^enış “aşağı” = Türk. *īnis*

ī^er- “erişmek”

ī^eşük, ī^eşik “kapı” = Türk. *īşik*

kī^eçä “akşam, gece” = Türk. *gīce*, Yak. *kiehe*

kī^ey “geniş” = Türk. *gīy*, Yak. *kīey*

ī^emi “şimdi” = MK *tīmin*

vi^eer- “vermek” = Yak. *bier-*

vi^ergü “borç”

*ē^y < *ē*

eydi “sahip” < *ēdi” = Az. *iyiā*, Yak. *iççi*

*ī^e < *ō*

bī^el- “bölmek” = Türk. *bōl-*

bī^eri “kurt” = Türk. *bōri*

hi^ecäş- “cenkleşmek, güreşmek” = Türk. *ōcük-* “kızmak, öfkelenmek”

hi^el “islak, yaş” = Türk. *ōl*, *hōl*

hi^elü- “nemlenmek”

īem “uzun konçlu çorap” = Çuv. *yim*, Sarı Uyg. *yem*

īeż “öz, kendi” = Türk. *ōz*

īežä “başka” < **ōz-a'* = Türk. *ōz*

kīek, *kīöök*, *kiek* “yeşil” = Türk. *gōk*, Yak. *küöh*

kīekär- “yeşermek” = Türk. *gōger-*

tiēz: *qulāq t.-i* “kulak içi, kulak tozu” (ET *tōz* “kök, esas, temel”)

īl < **ī*

īlş “iş” = Türk. *īş*, Yak. *īs*

hīn “in” = Türk. *īn*

tiīş “diş” = Türk. *diş*, Yak. *tiş*

tiīt- “ditmek” = Türk. *dīt*, - *tüyt-*

tiīz “diz” = Türk. *dīz* < **tiż*

īl < **ū*

kīiç “güç, zor; kuvvet” = Türk. *güyç*, Yak. *kūs*

sīr- “sürmek” = Yak. *ūr-*

sīt “süt” = Türk. *süyt*, Yak. *ūt*

hīt “delik” = MK *ūt*, Yak. *ūt*

hīn “in, yuva” = Türk. *hīn*, Yak. *īn*

īl < **ī*

qīlz “kız” = Türk. *gīz*, Yak. *kīs*

sīnoq, *sīnoq* “kırık” = Türk. *sīnik*, *sīn-*

II. Düz Uzunluklar

ā

āç “aç” = Türk. *āç*, Yak. *ās*

āçluq “açlık”

ānd “and, yemin” = Türk. Az. *and* < **ānt*

āş “aş, yemek” = MK *āş*

āyıl- “ayılmak” = Türk. *āyıl-*

bāğ “bağ” = Türk. *bāğ*

bāqa “kaplumbağa” = Türk. *bāqa*

qāl- “kalmak” = Türk. *gāl-*, Yak. *hāl-*

ī < **ī*

sī- “kırmak, *sīn-* kırlırmak” = Türk. *sīn-* kırlırmak

sīl- “silmek” = Türk. *sīl-*

ū < **ū*

hūn “un” = Türk. *ūn*, Çuv. *sīnh* < **yun-* < **ūn*

ī < **ū*

sīva- “sıvamak” < **sūba-* MK *sūw* “su”, Çuv. *śiv* “su” < **syuv* < **sūb*

ī < **ū*

dīp “dip” = Türk. *düyp* < **tūp*, Trk. Az. *dip*

hī- “çıkmak” < **hū-* = Yak. *ūn-* (< *ū-n-*), Türk. *ōn-*

II. BÖLÜM

Tarihi Lehçelerdeki Uzun Ünlüler

56. Türk dilinin tarihî devir ve lehçelerinde birincil uzun ünlülerin bulunduğu ve bunların yazı ile yazımından faydalananlarak tesbit edilebileceği Karl Foy tarafından daha yüzyılın başında ileri sürülmüş ve kandırıcı kanıtlarla ispatlanmıştır. (bkz. Giriş s. 5). Karl Foy'un Orhon Türkçesinde tesbit ettiği *āç* "aç", *āç-* "acılmak" ve *āt* "ad" sözcüklerindeki ünlü uzunlukları için kullandığı yazım kuralı şu idi: Eski Türk "runik" yazısında sözcük başındaki kısa *a* ünlüsü yazıda gösterilmez (*t^l* = *at*, *ç-* = *aç-* vb. gibi). Buna göre ön-sesteki *a* ünlülerini yazıda işaret edilmiş olan söz konusu üç sözcüğün ünlülerini uzun olmak gereklidir. Karl Foy'un, aksi halde eş-sesli olan sözcüklerin farklı yazılışlarını, bir de bu sözcüklerin Yakutçadaki denktaşlarını karşılaştırmak suretiyle ortaya koyduğu ve V. Grönbech tarafından da desteklenen bu kuramını daha sonra Vilh. Thomsen bile kabul etmek zorunda kalmış, hattâ Kül Tigin yazıtının güneydoğu yüzündeki *tam* "duvar" sözcüğün de, ünlüsü yazıldığı için, *tām* okunabileceğine işaret etmiştir. (bkz. "L'Alphabet runiform turc," *Afh.*, III, s. 32, 33, not. 1).

57. Karl Foy'dan 60 yıl sonra, Osman Nedim Tuna, Foy'un ön-sesteki uzun *ā* ünlüsünün yazılması ilkesi ile Kotwicz-Samoilowitch'in Küli Çor (İhe-Hüsötü) yazımı yayınlarında¹²² *kül* sözcüğünü *küül* okumak suretiyle zimnen kabul ettikleri yazım kuralına ve kendisinin var saydığı daha başka kurallara dayanarak "runik" harfli metinlerdeki bütün ünlü uzunluklarını tesbite çalışmıştır.¹²³ Ancak, N.Tuna'nın bu yöntemle elde ettiği sonuçların hepsinin sağlam ve kandırıcı olduğu söylenemez. Tersine, N.Tuna bu çalışmasıyla, modern dil ve lehçelerde kısa ünlülü olan ve Eski Türkçede de öyle olmaları gereken pek çok sözün uzun ünlülü olduğu

¹²² W. Kotwicz et A. Samoilowitch, "Le monument turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolie centrale", *RO* IV, 1928, 60-107.

¹²³ Osman Nedim Tuna, "Köktürk yazılı belgelerinde ve Uygurcada uzun vokaller", *TDAY - B* 1960, 213-282.

sonucuna ulaşmıştır ki bu pek de başarılı bir sonuç değildir. Bu başarısızlığın başlıca iki sebebi bulunduğu kanısındayım: 1) N.Tuna'nın hareket noktası olan ilke ve yazım kurallarının istisnasız yani sağlam olmaması; 2) Bu kuralların "runik" harfli bütün metinlere uygulanması.

N.Tuna'ya göre *ā* (= *a*, *e*) harfinin sözcük başında ve içinde kullanılması uzun *ā* ve *ē* ünlüsüne delâlet ettiği gibi, *ɔ* (= *o*, *u*) ve *ɛ* (= *ö*, *ü*) işaretleri yanında *ł* ve *ń* harflerinin, *ı* (= *i*, *ı*) yanında da *ı*, *ı̄* harflerinin kullanılmış olması da uzun *ū*, *ü* ve *ī*, *ī̄* ünlülerinin varlığını gösterir. Örneğin *ょوك* sözcüğü *yook*, yani *yōk*, *köök* sözcüğü de *köök*, yani *kōk*, tarzında anlaşılmalı ve okunmalıdır. Küli Çor yazıtındaki *yıök* sözcüğün *küül* tarzında okunmasından esinlenerek konulmuş olan bu ilke söz konusu işaretlerin ses değil, hece işaretti oldukları görüşüne dayanmakta ve sağlam görünmekte ise de pek çok istisnası vardır ve dolayısıyla da kandırıcı olmaktan uzaktır. Bu yazım anlayışına bağlı kalarak, N. Tuna örneğin şu sözcüklerin ilk hecelerindeki ünlülerin de uzun olduğu sonucuna varmıştır ki bu pek doğru olmasa gerektir:

kılıç (krş. Türkm. *gılıç*, Yak. *kılıs*, *kılıs*)

kıl- (krş. Türkm. *gil-*, Yak. *gün-*)

kırk (krş. Türkm. *kırk*, Az. *gırḥ*)

kış (krş. Türkm. *gış*, Yak. *kış*)

kokluk (krş. Türkm. *kok* "fena koku", *koka-* "fena kokmak", Az. *goħu*; *goħu-* "kokmak", Türk. *koku*, *kok-* vb.)

kork- (krş. Türkm. *gork-*, Az. *gorħ-*)

sok- (krş. Türkm. *sok-*, Az. *soħ-*, Yak. *uk-*)

toklu-t- (krş. Türkm. *doka-*, Az. *toħu-*)

tokuz (krş. Türkm. *dokuz*, Yak. *togus*)

köyül (krş. Türkm. *gövün* < **köyün* < *köyül*)

kör- (krş. Türkm. *gör-*, Yak. *kör-*)

kul (krş. Türkm. *gul*, Yak. *kul-ut*)¹²⁴

kut (krş. Türkm. *gut*, Yak. *kut* "can")¹²⁵

¹²⁴ N.Tuna *kul* sözcüğünü Orhon Türkçesi için *kül* olarak tesbit ettikten sonra bunu Oğuz Kağan destanındaki şüpheli *kavul* sözcüğü ile karşılaştırıyor (bkz. s. 263).

¹²⁵ Tuna *küt* olarak okuduğu bu sözcüğü de yine Oğuz Kağan'daki *kavut* "şevket, devlet" ile birleştiriyor. Bu denklik doğru olmasa gerektir. OK'daki *kavut* belki Uygurca *kiw* "saadet, azamet" sözcüğü ile karşılaşırılabılır.

kümüş (krş. Türk. *kümüs*, Yak. *kömüs*)

tükel (krş. Türk. *tükel*, Yak. *tüge-t-* “dağıtmak, dağıtıp bitirmek”)

yükün- (krş. Yak. *sügün-*, Kirg. *cügün-*).

Bu gerçekler karşısında, aslında hece işaretleri olan ↓, ▲, ▶ ve ↗ harflerinin sözcük başında ve bir ünlü işaretinden önce de hece değerinde oldukları iddia edilemez. Bu durumda, söz konusu işaretlerin ancak bir ünlü işaretinden sonra kullanıldıkları zaman hece değeri taşıdıkları kabul etmek gerçeğe daha yakın bir yorum tarzı olur:

b-u-uk-a = *buka* “boğa” (krş. Türk. *boğa*, Az. Türk. *buğa*, Gag. *bu'a* < **buka*)¹²⁶

y-o-ok = *yōk* (krş. Türk. *yōk*, Yak. *suoh*).

58. N.Tuna, Yenisey yazıtlarında □ (= aş) hece işaretti ile yazılmış olan *b-aş* = *baş* sözcüğünü de uzun ünlülü sayıp öyle okumuştur:

Kara Yüs, *ba-aş* = *bāş* (N.Tuna, s. 220);

Kemcik-Cırgak, arka, 7: *ba-aş* (N.Tuna, s. 220).

Bu okuyuşun da hatalı olduğu kanısındayım. Çünkü eski Türk “runik” yazısında ünsüz işaretleri ünlü ile başlayıp o ünsüzle biten hece değerinde olup, ünsüzle başlayan açık hece değerinde değildirler. Örnekle *d^l* ve *k^l* harfleriyle yazılan *adak* sözcüğü *ad-ak* tarzında, *k^l g^l* ve *n^l* harfleriyle yazılan *kagan* sözcüğü de (*a*)*k-ag-an* tarzında okunur ve anlaşılır. Bunun gibi, *b^l* ve *aş* işaretleriyle yazılan sözcük ancak *b-aş* yani *baş* tarzında okunabilir ve okunmalıdır. Burada yazıcının normal *g* harfi yerine *aş* hece işaretini kullanması sözcüğü “harekeleme” ihtiyacını duymasından ileri gelmiştir.

59. N.Tuna'nın kısa dar-düz ünlülerin sözcük kökü ile sonunda bulunmamak şartıyla hiçbir zaman yazılmadığı tarzında koyduğu kural da istisnasız, yani sağlam, değildir. Bağlama ünlü olduğu açıkça bilinen ve dolayısıyla kısa olması gereken ünlülerin de ara-sıra yazıldığı bir gerçektir. İşte birkaç örnek:

k^lit^l = *akit-* “akın ettirmek” < *ak-i-t-* (KT K8);

r²ig² = *erig* “erişilen, erişilir, erişilebilir, uğrak” < *er-i-g* (KT G 13);
y²pr^lig^l = *yiparig* < *yipar-i-g* (BK G 11) vb.

Dudaksıl (yuvarlak) ünlülerin de yazıldığı vardır:

k^lrl^lkug = *karluk-u-g* (KT K2);

kunçyug = *kunçuy-u-g* (KT D 20);

okun^l = *ok-u-n* “ok ile” (KT D33, 36) vb. gibi

60. N. Tuna'nın adı geçen makalesinde söz konusu yazım kuralına göre uzun olarak tesbit ettiği sözcükler arasında yanlış tesbit ve okumalar da vardır. Örnekle ön-sesteki *a* ünlüsü yazılmış sözcükler arasında gösterilen şu sözler gerçekte ünlü işaretsızdır:

Tuna 219: *aadiriltim* (Tuva I,1); krş. Malov, Yen. 97: *d^lr^ll^lt^lm* = *adrıltim-*;

Tuna 219: *aalmış* (Abakan 7); krş. Malov, Yen. 95: *l^lmş* = *almış*.

Şu üç sözcükte de kök hecedeki *e* ünlüsü, N.Tuna'nın iddiasına aykırı olarak, işaret edilmiş değildir:

Tuna 221: *beeglik* (IB 9); krş. Thomsen, Afh. 235: *b(e)glik*;

Tuna 221: *keelmiş* (IB 80); krş. Thomsen, Afh. 246: *k(e)lmış*;

Tuna 221: *beeče* (Yazma I, a 21); krş. Thomsen, Afh. 223 *b(e)če*.

N.Tuna'nın yazıldığını söylediğİ, fakat gerçekte yazılı olmayan bağlama ünlüler de vardır. İşte birkaç örnek:

Tuna, 238: *kadaştıma* (Tuva I); krş. Malov, Yen., 97: *k^ld^lşma* = *kadaşuma*;

Tuna, 238: *tplädükümün* (IB 4-14) krş. Thomsen, Afh. III, 235: *t(a)pladuk(u)mın* (= *tplädükümün*)

Tuna, 238: *katünüm* (Ulukem - Kulikem 4-2); krş. Malov 1959, 34: *k^lt^lun^lm* = *katunum*.

Bu durumda Orhon yazıtlarıyla “runik” harfli öbür yazıt ve belgelerde gerçekten yazılmış olan ve dolayısıyla uzun söylemiş olması gereken ilk hece ünlülerinin yeni bir listesine ihtiyaç olduğu açıktır.

¹²⁶ N.Tuna'nın sözcüğü *booka* şeklinde *o* ile okuması, şüphesiz ki, yanlıştır. Krş. Türk. *boğa*, fakat Az., Türk. *buğa*, Gag. *bu'a*, Kirg. Y. Uyg. vb. *buka*.

Orhon Yazalarında ve "Runik" Harfli Belgelerde Birincil Uzunluklar

61. Orhon ve Yenisey yazıtlarıyla "runik" yazılı öbür belgelerde ilk hecesindeki düz-geniş ünlüsü yazda gösterilmiş olan sözler şunlardır:

ā

āç "aç" (BK D33).

āç- "acıkmak" (KT G8, BK K6: İkişer kere).

ādārt- "zarar vermek, tehlike teşkil etmek" (Turf. Blatt. 24) ~ adart-
(29).

āgu-lug "zehir" (Turf, Blatt. 28).

āk "ak" (IB 7-4, 28-6) ~ Orh. ak.

āla "ala" (IB 2-1).

ālig "kötü" (Toyok I, arka 1).

āltun "altın" (Yaz. IV 5).

āpa "özel ad" (Yaz. I c4, Yaz. IV 7) ~ apa.

āra "arasında; bu arada" (IB 15-3, 57-1, 80-1) ~ ara (IB 80-4), Orh.
ara.

ārt "dağ geçidi" (IB 10-2).

āş (as² yazılmış) "aş" (Uyb. III, ön 1, vb.).

āşa- "yemek" (Turf. III, ön 7-8).

āt "ad, unvan" (BK D41), ātig (KB B2, KÇ Bl), ātīn (KT D7), ātlig
(Yaz. IV 8), ātim (Yaz. IV 12), āti (Yaz. IV 6) ~ at.

ātan- "meşhur olmak" (IB 85-3); bkz. āt.

āy "ay" (Kej.- Hobu 5, Abakan 2).

āz "az" (IB 89-2) ~ Orh. az.

āz- "yoldan çıkmak, sapmak" (IB 20-6, 21-4, 21-4, Kej.- Hobu 5, vb.).

āzu "veya" (Turf. III, ön 1, 4); bkz. āz-.

bā- "bağlamak" (IB 19-2) ~ Orh. ba-.

bār "var" (Abakan, 9) ~ Orh. bar.

bāy "zengin" (kar Yüs, 6) ~ Orh. bay.

kāmuğ "büütün", (Turf. Blatt. 12) kāmag ay. (Yaz. IV 7-8).

sāb "söz" (Turf. IV, arka 1) ~ Orh. sab.

sākin- "düşünmek" (Turf. III, arka 1, 6A) ~ Orh. sakın-.

tāg "dağ" (Abakan, ön 4).

tām "duvar" (KT G-D).

tāmga-lug "damga" (Yaz. III, 2).

tānuk-lug "şahit" (Yaz. III, 2).

tāş "taş" (Turf. Blatt. 5), tāşig (15, 16, 17, 21, 22), tāşlı (26, 30),
tāşları y(3, 12, -13).

tātiglig (Turf. III, ön 6).

yārat- "yaratmak" (Turf. II, ön 5) ~ Orh. yarat-.

yāş "taze ot" (IB 26-3) ~ yaş (IB 26-1).

yāş "yaş, sin": yāşimig (Kej.-Hobu 3), yāşimga (2,5), yāşimta (5,2),
yāşıl "yeşil" (Turf. Blatt 26-27).

ē

bēl "bel" (Uy.Tur., ön 2).

bēş "5" (Ozn. 4, Kej.- Hobu 2).

ēki "2" (Tuva I 3).

ēl "el, halk" (Elegeş, 6 vb), ēlçi "bey, elçi" (UY. Tar. 2).

ēt- "düzenlemek, düzene sokmak" (Uy. Arh. 2).

ēş-im "eş" (Uy. Arh. 1).

kēş-ig "okluk, sadak" (Uy. Tur. 2) < İran.

yētmış "70" (Kej. -Hobu, 5).

62. Bunlara kök hecedeki yuvarlak ünlüsünden sonra ↓ (= ok, uk) hece işaretini kullanılmış şu iki sözcüğü de katabiliriz:

y-o-ok = yōk (KT DII, 39, On. ön 1) ~ yok

b-u-uk-a = būka "boğa" (Tun. I B 5, 6), b-uk-a = buka (Tun. I B 6).

63. "Runik" harfli yazıt ve metinlerde ↓ (= a, e) ünlü işaretinin e değeriyle ilk hecede de kullanıldığını görmekteyiz: esni- (Çakul III, 3, Tuva I, 3), kentü (Turf. Blatt. 13), beg-ingerü (IB 83-1), teg- (Turf. Blatt, 25). Bu örneklerden ancak bir tanesi yaşayan uzunluklarla tanıklanabilir:

ēsni- "hatırlamak, yâd etmek, anmak" (Çakul III, 3, Tuva I, 3) = Türk. ēsger- "saymak, hürmet ve itibar göstermek", ēsle- ay.

Uygurca Metinlerde Birincil Uzunluklar

64. Soğd, Uygur ve Mani alfabeleriyle yazılmış Uygurca metinlerde belirli sözcüklerdeki birincil ünlü uzunlukları ara sıra sözün ünlüsü çift

yazılmak suretiyle gösterilmiştir. Uygur metinlerinde kök hece ünlüsü çift yazılmış sözcüklerin bir listesi aşağıya çıkarılmıştır.

aa = ā

aat = *āt* “ad” (Man. III, 17, Not 1)

baars = *bārs* (TT VII, 103)

u = ī

u = *īt* “ot, bitki” (Man. III, 14, Ind. 19, BT 139.18, 148.15 ve d.)

oo = ō

booş = *bōş* “boş, serbest” (U.S., 35)

koog = *kōg* “zerre” (Arat. 164, BT XIII 13.35) ~ *kok* “toz”, MK *kog* *küçmuk* “zerre, zerrécikler”

kool = *kōl* “kol” (U.S. 141, *kool-lug* BT XIII 25.11, 25.15 vb.)

kooluçak = *kōlıçak* “kolcuk, kolçağız” (Uyg. III, 64)

koor = *kōr* “zarar, ziyan” (Suv 342.8)¹²⁷

kooş = *kōş* “çift” (Suv. 32-15: DTS 460)

kooz = *kōz* “köz” (ZurVerw.)¹²⁸

ook-suż “talihsiz” = *ōk* (Arat, 136; BT IX, Anm. 23, 2, s. 70-71)

oon = *ōn* “10” (Huas., 42 vb.)

oot = *ōt* “od” (U.S. 112, BT I D 20, E 12, BT II 217, BT III 275, 910

vb.)

ooz- = *ōz* “kurtulmak” (Man. III, 40-2: DTS 375).

toon = *tōn* “elbise” (U.S. 190 vb.)

toor = *tōr* “ağ, tuzak” (Suv. 123-2, DTS 578, BT II 200, BT VII 697

vb.)

toosun, toosin “vahşi, kaba, yontulmamış” (U.S. 190; Tot. 313 vb.)

tooz = *tōz* “toz” (U.S. 190; BT III 135, vb.)

yook = *yōk* “yok” (U.S. 234, BT XIII 46.2 *yook-lug*)

yool = *yōl* “yol” (BT III 723)

uu = ī

buu = *bū* “bu” (U.S. 40)

tuug = *tūg* “tuğ, alem” (Arat, 194)

tuuş = *tūş* “denk” (TT VI 91 vb.)

uu = *ū* “uyku” (U.S. 209; BT XIII 12.147, Tot. 109 vb.)

uuç = *ūç* “uç, kıyı, son, doruk” (BT XIII 1.17, *uuç-lug*; Tot. 391, 667

vb.)

uucsuz = *ūçsuz* “uçsuz, sınırsız, sonsuz” (BT XIII 16.11 vb.)

uudi- = *ūdi-* “uyumak” (Uyg. III 64)

uul = *ūl* “taban” BT VII 19,24

uulsız, uulsuz “sonsuz” (*u. tüpsüz* BT I D 193, BT XIII 21.81 vb.)

uut = *ūt* “ud, hayâ” (Uyg. II, 86)

uutun = *ūtun* “kötü, fena, pis” (TT VI, 119; DTS, 619).

yuul = *yūl* “pinar” (U.S. 238, BT III 982 vb.)

ii = ī

çiik = *çīk* “lâkab” (U.S., 45)

iiş = *īş* “es, arkadaş” (BT XIII 19.49 ve d.)

iişî = *īşî* “memur” (TT VII, 106)

yiig = *yīg* “yeğ, üstün” (O.S., 228)

yiil = *yīl* “yel” (U.S., 228; BT III, V, VIII vb.)

öö = ō

öö- = *ō-* “düşünmek” (BT III 469)

ööç = *ōç* “öç, kin” (Uyg. II, 23; BT III 665, 668 vb., HT V 19.16 vb.)

ööçe- = *ōçe-* “öç ve kin bağlamak” (Arat, 142).

ööcsüz = *ōçsüz* “kinsiz, öcsüz” (BT XIII 28.3)

söö-tin = *sō* “zaman” (Arat. 158).

üü = ī

küü = *kū* “nam, ün” (U.S. 93, BT VIII A 477), *küüliig* “ünlü” (Arat, 92,

BT VIII B 88)

küün = *kūn* “gün” (U.S., 94, TT VII, 109)

süü = *sū* “ordu” (TT I, 8; U.S., 165; BT VII 702, BT VIII B 135, 211

vb.)

tüü = *tū* “türlü, çeşit” (U.S. 202, BT III 343, BT IX 139.17 vb., 13.78,

vb.)

¹²⁷ P. Zieme, “Zum uigurischen Tärä-Ekavimşatistota”, *AoH*, c. XXXVI, 1982, s. 586’ya göre, ayrıca kır. DTS 458a.

¹²⁸ P. Zieme, “Zur Verwendung der Brähmī-Schrift bei den Uiguren”, *AoF* 11 (1982): 331-346.

tüü = tū “saç, saç kılı, tüy” (BT IX 74.6 vb., XIII 1.100, ve d.)

yüü = yū “öz su, usare” (Heil. I, 153: DTS, 283)

yüülüg = yū “karşılaşma, rastlaşma” (Tot. 372, 445, BuddhUigII 504)

yüüz = yūz “yüz, cehre, satih” (Uyg. III, 83-17, 86-3; BT I D 216, BT III 333, ve diğerleri)

yüüzlig = yüzlīg “yüzlü, (güzel) görünüşlü” (BT II 721, 1127, BT VII A 228 ve diğerleri)

65. Bu uzunluklara Oğuz Kağan destanındaki şu genişlemiş şekilleri de katmak gereklidir:

dağam = tām “dam, çatı” (O.K., 24-249)

kağar = kār “kar” (O.K., 24, 243), *kağarlık* (O.K., 24, 246)

kağadir = kātūr “katır” (O.K., 26, 273)¹²⁹

Brahmi Yazılı Metinlerdeki Uzunluklar

66. Brahmi alfabetesiyle yazılmış Uygurca metinlerde,¹³⁰ A. von Gabain'in harfçevrimine göre, pek çok uzun ünlü bulunmaktadır. Uzun ünlüler, özellikle ilk hece dışındaki hecelerde ve eklerde daha çoktur. Ancak ilk hecesindeki ünlü uzun olarak tesbit edilmiş sözler arasında kısa ünlülü olduğunu karşılaşmalarla bildiğimiz sözcüklerin listesi de oldukça kabarıkttır:

ādāq, ādhāq (*ādāk*) = Türk. *ayak*, Yak. *ataj*, Çuv. *ura*.

ātudh (*ādut*) “avuç” = Yak. *itīs* < **aduç*

āl- = Türk. *al-*, Yak. *il-*, Çuv. *il-*

pār-, pāril- (*bār-*) = Yak., Türk. *bar-*, Çuv. *pir-*

qāpag (*kāpag, kāpig*) “kapı” = Türk. *kapı*, Az. Türk. *gapi*

tāshāru (*tāş āru*) “dışarı” = Türk. *daşarı*, *daş*, Türk. *diş*.

ētōz “vücut, nefis” = Türk., Az., Türk. *et* (*et-i, et-e* vb.)

īçgēr- = Türk., Az., Türk. *iç* (*iç-i, iç-e*, vb.)

¹²⁹ Bu örneklerde aslı uzun ā ünlüsünün iki a yerine ağa ses grubu ile gösterildiğini görüyoruz. Nitekim Arapça *Şām* sözcüğü de *şağam* yazılmıştır (bkz. O.K., 26, 291).

¹³⁰ A. von Gabain, *Türkische Turfan - Texte VIII*, Leipzig 1954.

ōpkē “ciğer” = Türk. *öyke* “hakaret, tahkir”

pūlīt (*būlīt*) = Türk. *bulut*, Yak. *bilit*.

pūzāgu (*būzāgu*) = Türk. *buzav* vb. gibi

Buna karşılık, uzun olduğunu kesin şekilde bildiğimiz ünlüler de burada kısa olarak görülmektedir: *bēş, bir, kēt-, kir-, kūse-, bol-, ot, öz, quçul-* *tor, toz, tört, tuz, tūn, yol, yoq* vb.

Buna rağmen, Brahmi yazılı metinlerde öbür tarihî ve modern lehçeler malzemesiyle karşılaşan ünlü uzunluklarının, yine karşılaştırma malzemesi olarak, ihtiyatla kullanılabileceği kanısındayım. Bu uzunlukların bir listesi aşağıya çıkarılmıştır.

ā

āgar = GT *agır*, Çuv. *yīvīr* “ağır, hamile” < **āgīr*.

āgz-i = GT *agız*, Çuv. *śīvar* < **āgīr*.

āgri- = GT *agri-*, Türk. *āğır-* < **āgri-*.

āgu = Turf. Blatt. *āgu*, Türk. *āvi*.

ānutul- “hazırlatılmak” = Çuv. *yanDī* “hazır” < **ānut*.

ārā, ārra = IB, Türk. , Yak. *āra*

āri-, ārri- “temiz olmak” *ārit-* “temizlemek” = Kırg. *ārçı-* ay. < Mo. < **ārti-* = AT **ārit-*.

āroq “yorgun” = MK, Türk. *ār-* “yormak”.

āsig, āsih “fayda” = Özb. Har. *āsiy* < **āsig*.

ās, āş (*āş*) = Toy., MK, D.Türk. *āş*.

āsa (*āşa*) “-den fazla” = MK, Türk. *āş-*.

āt = MK, Türk. , Yak. vb. *āt*.

āy = MK, Türk. *āy*.

āz-qyā = MK Türk. *āz*.

āzu, āsu “yahut” = Toy. *āzu*, IB, Türk. *āz-*.

phāg “bağ” = MK *bāg*, Türk. *bāğ*.

bhār “var” = MK. Türk. , Yak. *bār*.

qādhās (*kādāş*) “kardeş” = MK *kā* “kap, zarf”, Yak. *hā* ay.

hkāgum “kavun” = MK *kāgūn*, Türk. *gāvun*.

qāl- = MK *kāl-*, Türk. *gāl-*, Yak. *hāl-*.

qām, qan “kan”, *qānar-* “kan almak” = MK *kān*, Türk. *gān* vb.

hqāri “yaşlı”, *hāri-* “yaşlanmak” = Türk. *garri* < **kāri*, *garri-* < **kāri*.

hqāz = MK *kāz*, Türk. *gāz*, Yak. *hās*.
sām “sayı”, *sānā-* “saymak” = MK, Türk. *sān*, Türk. *sāna-*.
sānç- “sokmak, saplamak” = Türk. (Räs.) *sānç-*.
sāqin-, *sāqim-* “düşünmek”, *sāqinç* “düşünce” = MK *sākinç* ay.
sārīg = MK *sārig*, Türk. *sār*.
sāw “söz” = MK *sāw*.
sāyu “her” = Türk. *sāyın*, Yak. *āyi*.
tām- “alevlenmek, tutuşmak”; krş. GT *tamga*, Yaz. III *tāmga* ? <
**tām-ga*.
tāmar “damar” = Koyb. *tāmēr*, *tamēr* “kök; pınar, kaynak”.
tāş, *tās* = MK *tāş*, Türk. *dāş*, Yak. *tās*.
tātt-iř (*tāt-*) “tadına bakmak” = MK *tātig* “tad”, Türk. *dāt-*, Az. *dad-*
tāy- “aşağı kaymak” = Türk., *tāy-* ay.
yāg = MK, Türk. *yāg*
yārim “yarım” = Türk. *yārim* <*yār-*.
yāş (*yāş*; *yās* yerine) “zarar, ziyan, ziya, kayıp” = MK, Türk. *yās*
“matem”.
yāsoq “günah” = MK *yāzuk*, Türk. *yāzik*.

ē (ā)

pārū “beri” = Tefs. Bor. *bērū*, Türk. *bēri*
hārā “er, koca” = Türk. *ēr*.
nā “ne” = MK, Türk. *nē*.
tālim “çok” = Tarc. *tēlim* ay. Türk. (SDD) *tellim* “daima”
īg, *ik* “hastalık” = MK *īg*; Türk. *īgle-* “zayıflamak, sıklaslaşmak”.
īkircü “şüphe” <**īki* “2” = Yen. *ēki*, MK vb. *ikki* <**īki*
īrkāklān- “erkeklenmek”; krş. *hārā*.
īs, *is* “iş” = MK, Türk. *īs*, Yak. *īs*.

ū

pūz-lug = MK, Türk. *būz*, Yak. *būs*, *mūs*.
mūni, *mūnda* = Türk. *bū*, *būni* vb.
yūl “pınar”, *yūlāk* “küçük pınar” = MK *yūl*, Uyg. *yuul*.
yūm- “yıkınmak” = MK *yū-*, Türk. *yuv-*.

Orta Türkçede Birincil Uzunluklar

67. XI. yüzyılda konuşulan Türk lehçelerinde birincil uzun ünlülerin bulunduğu Kâşgarlı Mahmud'un eşsiz eserinden öğreniyoruz. *Dīvānu lugāti-t-turk* yazarı, Arap yazım sisteminin de etkisinde kalarak, kısa ünlüler sadece harekelerle gösterdiği halde, uzun ünlülerini uzatma harfleri denilen ünlü işaretleri (*elif*, *vav*, *ye*) ile yazmış ve ayrıca harekelemiştir¹³¹ Böylece, uzun ya da kısa ünlülü sözcükler sözlükte kendiliğinden bir araya gelmiş bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un bununla da yetinmeyerek, Türkçe sözcükleri Arapça'da olduğu gibi, bir takım bab ve kalıplara göre sınıflandırıldığı da herkesçe bilinmektedir.¹³²

68. Kâşgarlı Mahmûd eserinde uzun ünlülerden doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, yani şu ya da bu sözcük hakkında “Şöyle yazmak daha iyidir” ya da “Aslı şudur” tarzında tamamlayıcı bilgi vermek suretiyle de bahsetmektedir. Kâşgarlı, doğrudan doğruya bahsettiği ve yazında öyle gösterdiği, yani *med* (uzatma) ya da *līn* (yumuşatma) harfleri ile yazıldığını söyledişi uzunluklara örnek olarak şu sözcükleri vermektedir: *tagār* “çuval”, *çawār* “ateş tutuşturacak şey”, *korīg* “korunan yer”, *arīg* “temiz”, *anūk* “hazır”, *tanūk* “şahit” (I, 17).

Kâşgarlı bazan belirli sözlerdeki ünlülerin “çekilerek”, yani uzatılarak, söyleneceğini de kaydeder: *ūt* “delik” (I, 43),¹³³ *ōt* “öd kesesi”, *ōd* “zaman” (I, 44), *ōr* “kaftanın koltuk altı” (I, 45), *ōz* “yağ” (I, 45), *ūn* “ses” (I, 49) vb. gibi.

69. Kâşgarlı'nın dolaylı olarak, yani “sözcüğü şöyle yazmak daha iyidir” ya da “Aslı şudur” tarzında bir açıklama yapmak suretiyle belirttiği birincil uzunluklara gelince, bunun da örnekleri şunlardır:

bir ~ *bīr* “1”. Bu sözcük *menkūs* ayrimına götürülerek *bīr* dahi yapılabilir (I, 322).

bīrt “efendisinin köladen her yıl aldığı vergi”. Bu sözcüğü *yā* ile *bīrt* yazmak daha iyidir (I, 343).

¹³¹ Bu noktaya önce Polivanov degnimiş ise de (bkz. *Dokladi AN SSSR* 1927, s. 151), bu konu batıda, *Dīvānu lugāti-t-turk*'nın bir dizinini yayımlayan Carl Brockelmann da dahil olmak üzere, Ligeti'ye kadar kimsenin dikkatini çekmemiştir (bkz. “Les voyelles longues en turc” JA 1938, s. 182 ve devamı).

¹³² Bu konuda bkz.: Talât Tekin, “Determination of Middle-Turkic Long Vowels through ‘arūd’”, AOH XX, 151-170.

¹³³ B. Atalay sözcüğü *ōt* okumuştur; düzeltilmeli.

tört “4”. Bunu *vav* ile *tōrt* yazmak daha iyidir (I, 343).

kadaş “kardeş, hisim”. Aslı *kā'*dir, “zarf” ve “kap” anlamınadır (I, 407).

saglig “sayılı olan her şey”. Aslı *sāglıq*'dır (I, 464).

kabar-di “kabarmak, şişmek”. Aslı *kābar-di* (ya da *kāpar*-)dır; fasih olanı kısa olanıdır (II, 71).

söktür-di “sövdürmek”. Aslı *sōktür-di*'dır; İdgam olunmuştur (II, 186).

tit-ti “menetmek”. Aslı *tīd-ti*'dır; İdgam olundu ve şeddeleni (II, 292).

tonat-ti “elbise giydirmek”. Aslı *tōn iđti* “elbise gönderdi”dir. (II, 312).

yığaç “ağaç”. Bunu *elif* ile *yığāç* şeklinde yazmak daha iyidir (III, 8).

yalıq “at yelesi”; *yāl* dahi denir. Doğru olanı *yīl*'dir (III, 13).

yolak “yol yol çizgili”. Aslı *yōlak*'tir (III, 17).

yolsuz “yolunu azıtan kimse”. Aslı *yōlsuz*'dur (III, 40).

sülē-di “ordu ile sefer etmek”. Aslı *sūlē-di*'dır; *vav* atılmıştır (III 271).

tülē-di “tüyünü dökmek”. Aslı *tūlē-di*'dır; *vav* atılmıştır. (III, 271).

kana-di “kanamak”. Aslı *kānu-di*'dır; *elif* harfi atılmıştır (III, 273), 274); krş. *kāna-di* (II, 323).

sanā- “saymak”. Aslı *sānā-di*'dır; birinci *elif* atılmıştır (III, 274).

70. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe sözcükleri çeşitli kalıplara göre sınıflandırması Arapçayı taklit hevesinden ibaret olmayıp fonolojik gerçeklere dayanır. Bu konuyu, uzun ünlülü sözcük kalıplarına ait listelerden bazı örnekler vererek göstermek isterim.

1) Kâşgarlı “üç türlü harekesiyle *fā'il* ayrimı”nda (I, 406-410) başkaları arasında, şu sözcükleri anıyor:

çātir, çāçır, (Oğuz) çāşır = Türk. *çādır*

çātir “nişadır”; krş. Farsça *nūšāder*.

sātir “sövme; piç ve aslı bellisiz” = Türk. *sādir* “kötü, fena; nafile”.

tīdış “engellik, engel oluş” <*tī d-* = MK *tūd-*, Yak. *tīt-*.

tātig “tad” < **tāt-* = Türk. *dāt-* “tatmak”.

bālig “yaralı; yara, çiban” < *bāl-i-g* = MK, Türk. *bāş* “yara, çiban”, Yak. *bās* ay.

sūçig “tatlı; şarap” = Türk. *süyci* “tath”.

tūnek “hapishane, zindan” = Yak. *tūn* “gece”, Uyg. *tūner-* “kararmak”, *tūnerig* “karanhk”.

bīrim “borç” = Türk. (Lig.) *bēr-*, Yak. *bier-* “vermek”.

bīçin “maymun” = Türk. *bīcīn*.

lāçın “şahin” = Türk. *lāçīn*, Kırg. *tlāçīn*.

sīgun “yaban sığırı” = Türk. *sūğun* “geyik” < **sīgun*.

2) *Fā'ül* kalıbı listesinde (I, 410) şu sözcükler bulunuyor:

kātūn “Afrasiyab kızlarından olanların adı” = Az. *gadin*, (Kuba leh.) *gādin*, Türk. *kadin* < **kātūn*

kāgūn “kavun” = Türk. *gāvun*.

3) *Fā'äl, fa'ül* vb. gibi kalıplar altında, başkalarıyla birlikte, şu sözcükler de sıralanmıştır.

tumān “duman, sis” (I, 414) = Türk. *dumān*.

yoğūn “yoğun, sık” (III, 29) = Türk. *yoğīn*.

yirāk “ırak, uzak” (III, 29) = Türk. *yırāk*, Kırg. *ırāk*, Yak. *ırāḥ* vb.

4) *Fā'lūn, fu'lūn* vb. kalıplar altında, başkaları arasında, sunular da yer almaktadır:

toksūn ya da *toksōn* “90” (I, 437) < *tokuz ön* = MK, Türk. *ön*, Yak. *uon* “10”

seksūn ya da *seksōn* “80” (I, 437) < *sekiz ön*.

71. Bütün bu açıklamalar ve örnekler Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin XI. yüzyılda da geniş ölçüde korunmuş olduğunu gösteren sağlam kanıtlardır. *Dīvānu lugāti-t-türk* bu kanıtların ve yazım sisteminin ışığı altında incelendiği zaman orada uzun ünlülü pek çok sözcüğün bulunduğu görülür. İşin önemli yanı, Divan'daki bu ünlü uzunluklarının pek çögünün Eski Türkçedeki uzunluklarla modern Türk dil ve diyalektlerindeki birincil uzunluklara denk gelmesidir. *Divan*'daki uzun ünlülü sözcüklerin bir kısmı bundan önceki bölmelerde şu veya bu dil ve diyalektte yaşayan uzunlukları tanımlamak için sık sık anılmıştı. Bundan sonraki bölmelerde de *Divan*'daki şekillere başvurulacaktır. Ancak, bu sözlükteki uzun ünlülü sözcüklerin topluca tam bir listesini vermek hiç de faydasız olmayacağından böyle bir liste tanzim ettik. Bu listeye modern dil ve diyalektlerde bulunmayan sözcüklerle uzunluk bakımından modern dil ve diyalektlerdeki şekillerle uyuşmayan sözcükler de alınmıştır.

ā

- āç “aç” (I, 79), āçlik (I, 114)
 āç- “acıkmak” (I, 172), āçur- “acıktırmak” (I, 268)
 āg “ağ, iki bacak arasındaki boşluk” (I, 80)
 āg- “yükselemek; belirmek” (I, 173)
 āg- “değişmek, başkalaşmak, bozulmak” (I, 173)
 āk “ak, beyaz” (I, 81)
 āl “turuncu renkli ipek kumaş, turuncu” (I, 81)
 āl “hile” (I, 81); krş. ār- “aldatmak”
 ār- “yorulmak” (I, 172)
 ār- “aldatmak” (I, 172), āriş- “birbirini aldatmak” (I, 182); krş. āl
 “hile”
 ār “kestane rengi” (I, 80)
 ās, āz “kakım” (I, 80)
 ās- “asmak” (I, 173)
 āş “yemek” (I, 80)
 āş- “aşmak” (I, 173)
 āt “ad, lâkap, unvan” (I, 78)
 āw “av” (I, 81), āwlan- (I, 298)
 āw- “toplaşmak, üşüşmek, etrafını çevirmek” (I, 174)
 āy “ay, kamer; otuz gün” (I, 82)
 āz “az” (I, 80), āzlan- “azımsamak” (I, 297)
 āz- “şAŞırmak, yoldan çıkmak, sapıtmak” (I, 173)
 bā- “bağlamak” (III, 247), bān- (II, 27), bātur- (III, 192)
 bāg “bağ, ip” (III, 152), bāg-in (II, 21)
 bāl “bal” (III, 156)
 bālig “yaralı; yara” (I, 192, 242)
 bāqur- “bağırmak” (III, 186)
 bāmuk “pamuk” (III, 346) < F.
 bār “var” (III, 147)
 bār “büyük” (III, 147)
 bāş “yara” (I, 191)
 bāy “zengin” (III, 158), bāyu- “zengin olmak” (III, 406)
 bāz “yabancı, garip” (III, 148)
 çādan “çıyan, akrep” (I, 409)
 çāg (çūg ile birlikte) “gürültü” (III, 128)
 çāl “alaca, kır” (I, 156)

- çār (çarmaq ile birlikte) “çoluk çocuk” (I, 469)
 çāt (Oğuz) “kuyu” (III, 146)
 çātūr, çāçır, (Oğuz) çāşır “çadır” (I, 406) < F.
 çātūr “nişadır” (I, 406) < F.
 dāg “dağ, yara” (III, 153) < F.
 dāg (Argu) “yok değil” (III, 153)
 kā “kap” (I, 407), kālat- “kaplatmak, sandığa koymak” (II, 311)
 kā- (Yağma) “etrafına yiğmek, sandığa koymak” (III, 249)
 kāça “kap” (III, 238), kāçala- “kaba koymak” (III, 323)
 kād “kar fırtması” (III, 147)
 kād- “tipiden ölmek” (III, 440)
 kādiŋ “kayıن ağacı” (III, 151)
 kāg (kūg ile birlikte) “kazın çıkardığı ses” (III, 128)
 kāgun “kavun” (I, 410, II, 214, 290)
 kāgut “kavut, darıdan yapılan bir yemek” (I, 406)
 kāl- “kalmak” (III- 156)
 kām “kāhin, şaman” (III, 157)
 kān “kan” (III, 157), kāna- (II, 323), kānu- (III, 274)
 kān- “kanmak” (III, 184)
 kāni “hani? nerede?” (III, 238)
 kāp “kap, tulum, çuval, dağarcık, zarf” (III, 146)
 kāk “meyve kurusu” (III, 155), “kurumuş göl yatağı” (III, 155); krş.
 kāk-kūk
 kāk-kūk, kākūk “yarma, kurutulmuş et veya meyva” (III, 130); krş. kāk
 kār “kar” (III, 148)
 kār- “taşmak” (III, 182)
 kāru “karşı”: yagi kāru “düşmana karşı” (II, 83)
 kās, kāz “kabuk, ağaç kabuğu; katılık” (I, 382, III, 151)
 kāş “kaş” (III, 152)
 kāş “lekesiz beyaz veya kara taş” (III, 152)
 kāt “mugaylan dikenli meyvası” (III, 146), kātlan- (III, 196)
 kātun “kadın, hatun” (I, 410)
 kāw “kav” (III, 155)
 kāy “Türklerden bir bölgük” (III, 158)
 kāz “kaz” (III, 149)
 lāçin “şahin” (I, 410)

lāgūn “ölçek gibi oyulmuş bir şey olup bununla ayran, süt gibi şeyler içilir” (I, 410)

lāw “mühür momu” (III, 155)

mān “büyük, çok” (III, 157)

sā- “saymak” (III, 247), *sā-tur-* (III, 186, 192), *sāglıg* “sayılı” (I, 464)

sāç “tava” (III, 147)

sāg “sağ, sağlam, iyı” (III, 154)

sāg “yün atmak için kullanılan çubuk” (III, 154)

sāgır “îcerisine şarap konulan, havana benzer sökü kap” (I, 406)

sāl “sal” (III, 156)

sālcı “aşçı” (III, 442)

sān “sayı” (III, 157); krş. *sā-*

sān- “sayılmak” (I, 68, II, 28), krş. *sā-*

sāp “kılıç veya bıçak sapi” (III, 145), *sāp-in* (I, 384)

sāp “sira, nöbet” (III, 145)

sākīg “serap” (I, 191, III, 268)

sākinç “kaygı” (III, 333)

sārīg “sarı” (III, 162, 224)

sās “ürkek” (III, 152)

sātūr “piç, aslı belirsiz anlamında sövme” (I, 406)

sāw “söz, haber” (III, 154), *sāw-in* (I, 475), *sāw-çı* (III, 154)

sāy “kara taşlık yer” (III, 154)

tādūn “bir yaşındaki buzağı” (III, 171)

tāg “dağ” (III, 153)

tāl “dal” (III, 156), (II, 105)

tālīg “tat, lezzet” (I, 408)

tām “duvar” (III, 157), *tām-ka* (II, 146, 147)

tān “sabah, akşam esen serin yel” (III, 157)

tān- “inkar etmek” (III, 184)

tāp “yaralama ve dövme eseri” (III, 145)

tār “dar” (III, 148)

tār “yağ tortusu” (III, 148)

tār- “dağıtmak” (III, 180), *tār-ip* (I, 399)

tāṣ “taş” (III, 152)

tātūg “tat, lezzet” (I, 408), *tātīglıg* “tath” (I, 496)

tāt-ur- “tadırmak, tattırmak” (III, 186)

tāy “tay” (III, 158)

tāz “kel” (III, 148)

yā “yay” (III, 215), *yā-ni* (III, 219), *ya-sin* (II, 97) vb.

yāg “yağ” (III, 159)

yāl “yele, at yelesi” (III, 160)

yām “çer-çöp” (III, 160), *yān-i* (II, 19)

yān “uca kemiği, yan” (III, 160), *yān-i* (II, 19)

yāp “hile” (III, 159)

yār “salya, tükrük”: *yār-i-n* (II, 81), *yār-süd-* “tükürmek” (II, 353)

yār “yar, yarık, uçurum” (III, 152)

yār- “yarmak”: *yār-ip* (I, 399)

yās “zarar, ziyan” (Oğuz) “ölüm, helâk” (III, 159)

yāṣ “yaş, taze şey, sebze, yeşillik” (III, 159)

yāṣ “göz yaşı” (III, 159)

yāṣ “yaş, sin”: *yāṣ-i-n* (I, 316), *yāṣ-im* (II 232), *yāṣ-lig* (III, 42, 157)

yāṣıl “yeşil” (I, 41, III, 162)

yāt “yabancı” (III, 159), *yāt-niŋ* (III, 43)

yāt “yada taşı ile yapılan kâhinlik” (III, 159)

yāy “yaz” (III, 160), *yāy-ıg* (I, 463)

yāz “ilk bahar” (III, 159)

yāzuk “suç, günah” (I, 521), *yāzuk-suz* (I, 400, III, 16)

çī “yaşlık” (III, 207), *çīlan-* “rutubetten ıslanmak; terlemek” (II, 150),
çīlaş- “birlikte ıslatmak” (II, 108), *çīlat-* “ıslattırmak; terletmek” (II, 310);
krş. *çık-* “nemlenmek”

çīg “göçebelerin sele sazından yaptıkları çadır örtüsü” (III, 128)

çīg “bir Türk arşını” (Arap arşınınin üçte biri kadar) (III, 128)

çīn “doğru” (III, 138)

çīk- “nemlenmek” (III, 183); krş. *çī* “yaşlık”

īd- “göndermek” (III, 438), *īd-ip* (III, 230), *īd-u* (I, 1110)

īṣ “iş”; *īṣig* (*īṣig* ?) (I, 141), *īṣka* (*īṣka* ?) (I, 179)

kī “çağırma ünlemi” (III, 212)

kīcī “hardal” (III, 238)

kīçur- “kınamak, ayıplamak” (III, 187)

kīg “gübre” (III, 129)

kīn “kın” (III, 140)

kız “kız” (I, 7), *kızı* (III, 272), *kızıg* (II, 10, 25), *kızka* (II, 304), *kızlar* (II, 220)
kız “pahalı” (III, 371)
sī- “kırmak” (III, 249), *sītūr-* (III, 187)
sīg “benzetme edati” (III, 128)
sīgun “yaban sığırı, dağ keçisi tekesi” (I, 409)
sīn “boy bos” (III, 138)
sīn “mezar” (III, 138), *sīnka* (III, 65)
sīk (Oğuz) “az” (III, 130)
sīş “şışmiş şey, yumru” (III, 125)
sīş “şış, tutmaç şısı” (III, 125), *sīş-ka* (II, 129)
sīz- “sızmak” (III, 182)
tīd- “menetmek, alıkoymak” (III, 1439), *tīdış* “engel oluş” (I, 407).
tīdin “vakit” (III, 171)
tīg “al ile doru arası renkteki at, konur al” (III, 127)
tīn “nefes”: *tīni* (II, 118)
tīn- “dinlenmek; solumak; dinmek, sonu gelmek” (II, 176)
tīn “tembel, iüssiz” (III, 138)
tīş “diş”: *tīşig* (*tīşig* ?) (II, 311)
tīş (*tīş* ?) “sapan demiri” (III, 125)
yīd “koku”: *yīdī* (III, 48)
yīr “gazel, şiir” (III, 131, 143, II, 14)
yīş “iniş” (III, 143)

ē

bē “koyn melemesi”, *bēlē-* “melemek” (III, 206)
bēg “bey; koca” (III, 155), *bīg-den* (III, 133)
çēk “kumaş biçiminde bir pamuk dokuma” (Yemek’ler giyer) (III, 155)

215)

ēd “kumaş ve kumasa benzer san’at eseri olan her şey” (I, 79)
ēd “iyilik” (I, 179)
kēnç “çocuk, hayvan yavrusu” (III, 438)
nē “ne?” (III, 214), *nēgü* “ne?” (III, 215), *nē-mē* “ne, ne kadar” (III, 215)
nēk “timsah” (III, 155)
nēn “şey” (I, 12) *nēñ-ni* (I, 227)
sēm (*em* ile birlikte) “ilâç” (III, 157)
sēr- “sertelmek, sert ve kaba sözler söylemek” (III, 181)

şēbūk “çabuk” (I, 147) < F.
tēg “gibi” (III, 155)
tēr “ter”: *tēr-ig* (II, 96)
yēk “şeytan” (I, 266, II, 236, III, 156) *yēk-ni* ’(II, 338)

ī, ē

bī (Türk) “kısrak” (III, 206)
bī (Oğuz) “örümcek” (III, 206)
bīçin “maymun” (I, 409) < F.
bīd- “zayıf görmek” (III, 439)
bīl “bel” (III, 133)
bīlel- “beşiğe bağlanmak, bir şeye bulanmak” (III, 123)
bīr “I” (III, 121)
bīr- “vermek” (III, 180)
bīş “5” (III, 125), *bīşinç* (III, 449)
bīşik “beşik” (I, 408, 236)
bīz “bez, etle deri arasında bulunan bez” (III-123)
īk, yīk “ığ” (I, 48)
īl “memleket” (I, 48), *īlin* (III, 235)
īl “at” (I, 48)
īl “açıklık, boşluk, meydan” (I, 48)
īl “kötü, degersiz” (I, 49)
īl “suh, bariş” (I, 49)
īn “çukur, iniş” (I, 49)
īn, yīn “in” (I, 49)
īn “koyn pisliği” (I, 49), *yīn* ay. (III, 5)
īn “en, genişlik” (I, 49)
īnç “içi rahat, sakin” (III, 437)
īnet- “kulağın bir parçasını keserek (hayvani) işaretlemek” (I, 215)
īr “yerin güney tarafı, güneşli yanı” (I, 464)
īr “delik açmak için kullanılan âlet” (I, 45)
īr “yer” (I, 45)
īr- “yalnızlık duymak” (I, 172)
īr- “yirmek, yarmak” (I, 172), *īril-* “yirilmek, gedik açmak” (ayrıma göre: *iyril-*) (I, 270)
īrin “dudaklar”: *īrin-i* (I, 70), *īrn-i* (III, 74)
īsil- “eksilmek” (ayrıma göre: *ysisil-*) (I, 720)

ışız “kötü” (II, 117), *ışızlık* “kötülükle” (II, 91)
ış “ış” (I, 265) *ış-ke* (I, 132, II, 315), *ışlen-* “kendini iş yapar göstermek” (I, 297)
ış “eş, arkadaş” (I, 47)
ışlen- “ıslenmek, isten kararmak” (I, 298)
üt- “etmek” (I, 171), *üt-tür-* (ayrıma rağmen) (I, 217)
iw- “evmek, acele etmek” (III, 183), *iwil-* (ayrıma göre: *iy-wil-*) (I, 271), *iwiş-* (I, 180)
ız (*ız* ?) “ard, arka”: *arqun ızı* “gelecek yıl, öbür yıl, gelecek yıldan sonraki yıl” (I, 108)
kıç “geç” (III, 121)
kıç- “gecikmek” (III, 180), *kıçıl-* (III, 195), *kıçür-* (III, 187)
kid “son”: *kidinge* (II, 142), *kidin* “sonra” (I, 200), *kidin* ay. (I, 225)
kıже- “danişmak” (III, 396), *kıжеş-* ay. (III, 394)
kıňü- “genişlemek” (III, 396), *kıňür-* “genişletmek” (III, 392), *kıňit-* ay. (III, 396), *kıňrın-* “genişlemek” (III, 400)
kıp “kalıp, benzer” (III, 119), *kıp-i* (III, 119)
kır “kır”: *kır-din* (II, 212), *kır-den* (II, 230)
kırtginse- “iman etmek istemek” (I, 280)
kırıü “geri” (III, 245, 246)
kış “samur” (III, 126)
kış “sadak, okluk” (III, 126)
kiter- “gidermek” (III, 187)
sıd- “siynek” (III, 440)
sıl “yemekten tiksinen, boğazsız” (III, 134)
sızig “sezi, şüphe” (I, 408, II, 152), *sızik-* “sezmek” (II, 117), *sızin-* ay. (II, 152)
tı- “demek” (III, 247), *tıtür-* “söyletmek” (III, 186)
tımin “demin” (I, 409)
tın “yular” (III, 138)
tır- “dermek, toplamak” (III, 181), *tırıl-* (III, 5) *tırıg* “dernek” (I, 388, II, 41)
tırıg “diri, canlı” (I, 62)
tış “diş” (III, 125)
tıt “çam fıstığı ağacı” (III, 120)
tız “diz” (III, 123)
tız “yüksek yer” (III, 123)

yı̄ “sık, kesif; yiv, dikiş; dağ yivi” (<*yigi*) (III, 25), *yı̄çi* “terzi” (II, 3)
yı̄- “yemek” (III, 249), *yıl-* (III, 185), *yiyse-* (III, 304), *yım* “yemek, taam” (III, 144), *yımış* “yemiş, meyva” (II, 12)
yıl- “(bohça veya heybe) uçlarını birleştirmek, toparlamak” (III, 434)
yı̄g “ciy, pişmemiş” (III, 144, I, 338)
yı̄g “yeğ, üstün” (III, 144)
yı̄k “ığ”: bkz. *ık*
yıl “yel” (III, 144, II, 229)
yın “beden, vücut” (III, 145), *yınin* (II, 151)
yı̄j “yen, elbise kolu” (II, 187)
yı̄r “yer” (III, 142), *yı̄rig* (II, 10)
yı̄r “kumaşın bir yüzü” (III, 142)
yı̄r- “yermek, beyenmemek, iyrenmek; (Oğuz) zemmetmek” (III, 185)
yı̄til- “yedilmek, güdülmek” (I, 106)

Həsən Bay
TABRIZ

bōd “boy, kamet” (III, 121), *bōdlug* (III, 121), *bōdu* (III, 216), *bōdu* (I, 412)
bōd “toy kuşu” (III, 121)
bōd: *bōd monçuq* “misk ile râmekten yapılan boncuk” (III, 121).
bōdun “halk” (I, 155, 231, 239, 241); krş. *bōy*
bōg “bohça, heybe” (III, 127, II, 341)
bōl- “olmak”: *bōlup* (III, 230), *bōlip* (I, 307, 309)
bōk (Oğuz) “bok” (III, 129)
bōr “şarap” (III, 121)
bōs “boş, hür, serbest, boşanmış, gevşek, pörsük” (III, 124)
bōy “boy, kavim, kabile, aşiret, hisim” (Oğuz) (III, 141), *bōynı* (II, 316)
bōy “yenilen bir ot” (Oğuz) (III, 141)
bōy(i)n “boyun”: *bōyn-i* (II, 235), *bōyn-in* (I, 127)
bōz “boz” (III, 122, 224, II, 12)
çōdin “tunç ve süzülmüş bakır” (I, 409)
çōg “ateş alevi, güneşin yalını” (III, 128)
çōk (Oğuz) “kötü, alçak” (III, 130)
çōr “avret yeri bitişik olan (kadın), (Oğuz) sarılgan (bitki)” (III, 121)
ōl “o” (I, 292)
ōn “10” (I, 49), *ōnunç* (III, 449)

öp- "höpürdeterek içmek" (I, 172)
 öpri "dere" (III, 134)
 ök "(mirasta) pay" (I, 48)
 öka "kefalet" (I, 40)
 ör "al ile doru arası" (I, 45)
 ör- "biçmek" (I, 172, III, 45)
 öt "od, ateş" (I, 43), ötlən- (I, 297)
 ötuñ "odun" (I, 67)
 öy "yerdeki oyukluk, çukurluk" (I, 49)
 öy- "oymak" (I, 174)
 öy "yağız" (I, 49)
 öz- "başkasını ileri geçmek" (I, 173)
 kög "göze veya yemeğe düşen çör-çöp, pislik" (III, 128)
 köl kol" (III, 134)
 köl "dağın tepesinden aşağı doğru inen ve derenin ortasından yüksekçe olan yer": öpri köli "derenin kolu" (III, 134)
 kōm "deve hamudu" (III, 136)
 kōm "dalga" (III, 137)
 kōn (Argu) "koyun" (I, 31, III, 140), kōnug (I, 309, III, 244); bkz. kōy
 kōr "ziyan" (III, 122), kōrlan- "acımak, üzülmek" (III, 197)
 kōr "yoğurt mayası" (III, 122), kōrlan- "ekşimek" (III, 197)
 kōs (Argu) "çift, çiftle, eş" (III, 126); aş. bkz.
 kōs "hakanlarındaki yedek at" (III, 126); yuk. bkz.
 kōy "koyun" (III, 142), kōyug (I, 306), kōyun (III, 18) "koyun" (II, 152, III, 404)
 kōy "elbisenin koynu" (III, 142), kōyun (kōyin yerine) "koynunu"
 kōyıña (II, 346, III, 297), kōyunda (kōyında yerine) (II, 339)
 kōzı "kuzu" (I, 208),
 sōgun "sovan" (I, 409)
 sōgan : sōgan yılan "tulum gibi iri bir yılan" (I, 409)
 sōl "sol" (III, 134)
 sōn "som, içi dolu madenden olan şey" (III, 138)
 sōr- (ayrıma göre) "emmek" (III, 181)
 sōr- (ayrıma göre) "sormak, aramak" (III, 181)
 tōd, tōy "toy kuşu" (III, 142)
 tōg toz" (III, 127, 183)
 tōlun : tōlun āy "dolun ay" (I, 82, III, 33)

tōn "elbise" (III, 137)
 tōr "ağ, tuzak" (III, 57, 121)
 tōr- "zayıflamak" (III, 181)
 tōy "ilâç yapılan bir ot" (III, 141)
 tōy "çanak yapılan çamur" (III, 141)
 tōz "toz" (III, 123), tōzar- "toz kalkmak" (III, 186)
 tōz "kayın ağacı kabuğu" (III, 123)
 yōd- "silmek, yok etmek" (III, 434)
 yōg "matem; matem yemeği" (I, 399, III, 143)
 yōl "yol" (III, 144)
 yōk "yok" (III, 143), yōkad- "yok olmak" (III, 384)
 yōr- "yormak, tabir etmek" (III, 125)
 yōri- "yürümek": yōrip (I, 167), yōriglı (I, 326)

ö

bōg "bir çeşit örümcek" (III, 131), bōy ay. (III, 141, 206)
 bōr(i) "kurt": bōrleyü "kurt gibi" (I, 189)
 bōz "bez" (III, 122), bōzüg (II, 337)
 kōg "vezin, ölçü; ses tonu" (III, 131), kōglen- (III, 131)
 kōk "mavi, yeşil; gök" (III, 132), kōker- (II, 84)
 kōl "göl" (III, 135, 136), kōlnıy (II, 79), kōler- (II, 84)
 kōlik "gölge" (I, 409)
 kōn "gön, at derisi, ham deri" (III, 140)
 kōşik "örtü, perde" (I, 409)
 kōz "köz, ateş koru" (I, 337), kōzmen "közde pişirilen ekmek, gözleme" (I, 444)
 kōz "göz" (I, 178), kōzüg (I, 299) vb. (krş. kōr-üp I, 167)
 ö- "düşündükten sonra anlamak" (I, 11), ög "akıl, anlayış" (I, 48), öge "aklılı, yaşılı kimse" (I, 48)
 öc : hinc, kin" (I, 43), öçin (I, 41, 230)
 öd "zaman" (I, 44) vb., öd (III, 190) vb.
 ödü "dağlar" (I, 110)
 ög- "övmek" (I, 174)
 öl "ıslak, yaş; nem" (I, 48)
 ör- "belirmek, çıkmak, yükselmek" (I, 173, 257)
 ör- "örmek" (I, 172), örne (I, 11)
 öt "öd, safra kesesi" (I, 43)

öz “nefis, kendi” (I, 45), özlük “hususi (at)” (III, 438)
 öz “can, ruh, gönül, iç, karın, ağaç özü” (I, 46)
 öz “iki dağ arasında bulunan dere vadi” (I, 46, III, 106)
 öz “yağ” (I, 45)
 öze “üzerine, üzerinde” (I, 43, 66, 257)
 öztik- “özlemek, istek göstermek” (I, 244)
 sōk- “sövmek” (III, 184)
 söz “söz” (III, 124) (daima)
 tōl “yavrulama zamanı” (III, 132)
 tōn- “dönmek” (III, 184)
 tōr “evin veya odanın en iyi, en önemli yeri veya sediri” (III, 121)
 tōrt “4” (I, 132), tōrtünç (I, 132)
 tōş “döş” (III, 125, 346)
 tōz- “tahammül etmek” (B.A. “soğuktan açıklmak”?!) (III, 182)
 tōzün “yumuşak huylu” (I, 221)
 yōk “kuş tüyü, kuş yeleği” (III, 143), y ökke (III, 70)
 yōr- “çözmek” (III, 185)

ū

bū “bu”: būnī (I, 445), būlar (I, 521, II, 65)
 bū “buğu, buhar”: būsī (III, 206), būlad- (būlat- yerine) “pişirtmek” (II, 310)
 būçi “iyi ses veren, inleyen ut, bir çeşit kopuz” (III, 173)
 būd “buymak, donmak, ölmek” (III, 439)
 būs “pus, duman” (III, 124)
 būt “but, bacak” (III, 120)
 būz “buz” (III, 123)
 çūg “bohça, heybe” (III, 128)
 mūş (Çigil) “kedi” (III, 127)
 kūr “kuru” (III, 122), kūr baka “kurbağa” (III, 122)
 kūr “kuşak” (III, 84)
 kūy “dere, kuytu yer” (III, 142)
 kūz “güneş görmeyen yer, gölgeli yer” (III, 124)
 sū- “uzatmak, sunmak”: boyun sū- “itaat etmek” (III, 248), yūn sū- “yün göndermek” (III, 248)
 sūd- “tükürmek” (III, 439)
 sūn “yumuşak huylu” (III, 138)

sūk “aç gözlü, haris” (III, 130)
 sūr sūr yansımıza: s.s. iç- “şarul şurul içmek” (III, 122)
 sūw “su” (II, 4, 5, III, 129), sūwug (II, 212), sūf (III, 427)
 tū- “kapatmak, tikamak” (III, 246), tūg “tıkaç, kapak” (III, 127)
 tūç “tunç” (III, 120), tūcug (II, 353)
 tūg “sancak” (III, 127)
 tūl “dul” (III, 133)
 tūn “dinlenme, rahat etme” (III, 137)
 tūn “ilk”: t. ogul, t. kız, t. beg (III, 137)
 tūş “denk, eş, benzer” (III, 125)
 tūş “karşı, bir şeyin karşısı” (III, 125)
 tūz “tuz” (III, 123)
 tūz “güzellik”: tūzişa (I, 296)
 ū “uyku”: ū-ni (III, 247), ū-dīn (ūdīn yerine) (I, 46, 200), ū-dūn (ūdūn yerine) (II, 193)
 ū- “muktedir olmak”: ū-gança (I, 43)
 ūç “uç, kenar” (I, 44), ūcişa (I, 319)
 ūd “öküz” (I, 45)
 ūg “çadırın üstlarındaki köşelerden her biri” (I, 48)
 ūl “temel, duvar temeli” (I, 48); aş. b.kz.
 ūla-n- “ulanmak, bağlanmak” (I, 64), ūla-t- (I, 213); yuk. b.kz.
 ūlit- “ulutmak” (I, 213)
 ūlit- “eğdirmek, büktürmek” (I, 213)
 ūm “karın şişkinliği, mide bozukluğu” (I, 49)
 ūn “un” (I, 49)
 ūr- “vurmak” (I, 12, 93), ūruş (I, 12)
 ūtun “kötü, alçak, küstah” (I, 414)
 ūtunç “utamılacak” (I, 131) < uwut “haya”
 ūz “usta, mahir” (I, 46), ūzlan- (I, 297)
 ūyıl “pınar, kaynak” (III, 144)
 ūylug “fidye” (I, 210)
 ūyūn: ūyūn kuş “tavus” (I, 331)
 ūyūn “yün” (I, 150)
 ūyt “kışın soğukta hayvanları öldüren felâket” (III, 142)
 ūyt- “yutmak” (II, 313)

ū

bün (Oğuz, Kıpçak, Suvar) “çorba”, *mün* (Türk) ay. (I, 31)
kü “ün, şöhret” (III, 212), *külüg* (III, 212)
küç “güç, kuvvet, zor, zulüm” (III, 120)
küç “susam” (III, 121)
küd- “bekleme, intizar etmek” (III, 441), *küttür-* (III, 187)
kün “gün, güneş” (I, 463), *künüp* (I, 423)
küz “güz” (II, 172, III, 160)
mün “ayıp, kabahat, kusur” (III, 140, 141)
nü “ne?” (III, 215) < *nēgū*
sü “asker, ordu” (III, 208), *süni* (III, 249), *süle-* (III, 271)
süçig “tathı; şarap” (I, 408), *süçüs-* (ayırma rağmen) (II, 92)
sül “ette ve ağaçta olan yaşılk” (III, 134), *sülide* (I, 356)
süt “süt” (III, 120), *sütin* (I, 388), *sütger-* “süt gibi yapmak” (II, 189)
süz- “süzmek” (I, 450)
tü “tüy, kil, saç; renk, at donu” (III, 207), *tüdeş* “renkleri bir birine benzeyen (hayvan)” (I, 406)- *tülüg* (I, 406), *tüle-* “tüyünü dökmek” (III, 270)
tün “gece” (I, 423, II, 77), *tünüp* (III 247), *tünle* “geceleyin” (I, 339)
tünek (Barsgan) “hapishane, zindan” (I, 408)
tür- “toplantımk”: *türüp* (I, 139)
tüş “düş, rüya” (III, 124)
tüş: *tüş ödi* “kuşluk vakti, öğle vakti” (III, 125)
tüz “düz, eşit” (I, 121, 433, III, 123)
üç “3” (II, 283)
üd (Oğuz), *üt* (Türk) “delik” (I, 31), *üttin* (I, 276), *üke* (II, 247)
üdig “sevgi, aşk” (I, 69)
ühi, üki “baykuş” (III, 118)
ülüg “pay, hisse, nasip” (I, 62, 72)
üm “şalvar, don”: *ümlüg* (I, 224)
ün “ses; şöhret” (I, 38), *uni* (II, 294), *ünün* (III, 194)
ün- “(bitki) bitmek, yetişmek, nevşünemə bulmak”: *ünər* (I, 65),
ündür- (ayırma rağmen) (I, 225)
ür- “ürmek, ürümek, havlamak”: *ürse* (III, 5)
üz “sağır” (I, 45)
üzlün- “kesilmek, kopmak” (I, 258) (ayırma rağmen!)
yüz “yüz, çehre” (III, 143), *yüzlüg* (I, 426)

yüz “100” (I, 80)

yüz- “suda yüzmek” (III, 59) (ayırma rağmen!)

72. İşte, XI. yüzyılda varlığını Kâşgarlı Mahmud'un kendi ifadesinden ve uyguladığı yazım sisteminden öğrendiğimiz uzun ünlülerin bu devirde geniş ölçüde kısalmağa başladığını da yine yazarın kendi ifadesinden ve yazdan anlıyoruz. Kaşgarlı, sözlüğün birkaç yerinde şu ya da bu sözcük dolayısıyla uzun ünlülerin kısa da söylenebileceğini, hatta kısa ve “sert” söyleyişin Türk dilinde daha makbul olduğunu söyler.

I, 18: “*Fa^cāl-fu āl* vb. kalıbında olanlardan, okunuşa yumatma (= uzatma) harfini atmak dahi olabilir: *yīgāç* kelimesi *yīgāç* şeklinde dahi yazılır. “Koru”ya *korīg* denildiği gibi, *korīg* dahi denilir”

II, 37: “Nitekim *yīgāç* yazılışı gibi, *yīgāç* dahi yazılır, Şahit anlamına olan *tanūk* ile *tanuk* da böyledir. Lâkin doğru ve güzel olan isimlerde ve fillerde kelimenin kısa ve söylenişte sağlam olmasıdır”.

I, 49: *ün* ses” (Uzatılarak ve kısaltılarak söylemek de olabilir).

I, 322: *bīr* “1” : *bīr yarmāk*. (Bu kelime *menkūs* ayrılmına götürülerek *bīr* dahi yapılabilir. Bunun benzerleri çoktur. Lâkin Türk dilinde doğru olan söylenişte kısa ve çıkışta sert olandır).

Uzatma harfleriyle yazılan sözcüklerden bazılarının *Dīvān*'ın çeşitli yerlerinde uzatma harfsiz yazılmış olması da bunun bir başka kanıdır:

kız (I, 326), *sıṣ* “sış; kebab sısi” (I, 331), *tün* “gece” (I, 339),

73. Kâşgarlı Mahmud'un uzun ve kısa ünlülerini ayırt etmek için başvurduğu yazım sisteminin, XII., XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazılmış Oğuz-Türkmen dil malzemesini kapsayan eser ve sözlüklerde de uygulandığını görüyoruz. Bu eser ve sözlükler şunlardır: Anonim Kur'an tefsiri,¹³⁴ *Bahcatu'l-hadā'ik*,¹³⁵ *Tarcumān turkī* ve *‘ara bī*,¹³⁶ Ebu Hayyān¹³⁷ ve İbn-i Muhannā¹³⁸ sözlükleri.

¹³⁴ A.K. Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII v.v.*, Moskova 1963.

¹³⁵ İsmail Hikmet Ertaylan, *Behceti'u'l-hadayık* (Tipkitbasım), İstanbul 1980.

¹³⁶ M.Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabischer Glossar*, Leiden 1894.

¹³⁷ Caferoğlu Ahmet, *Kitāb al-Idrāk li-lisān al-attrāk*, İstanbul 1931.

¹³⁸ Aptullah Battal, *İbnü-Mihennā Lügati*, İstanbul 1934.

Anonim Tefsirde

74. Borovkov tarafından yayımlanan anonim Kur'an tefsirinde yazдан tesbit edebildiğim ünlü uzunlukları şunlardır:

ā

- āc “aç” (Bor. 64), krş. *aç-*
 āt-taş “adaş” (Bor. 62), krş. *at*
 dāban “taban” (Bor. 116), krş. *tap-*
 çānak “çanak” (Bor. 356),
 kābik, kābuk (Bor. 191)
 kānat “kanat” (Bor. 197); krş. *kati*
 kārīş- “karışmak” (Bor. 202), krş. *kari* “kol”
 sān “sayı” (Bor. 272)
 tāg “dağ” (Bor. 281)
 tāgil- “dağılmak” (Bor. 281)
 tān- “inkâr etmek” (Bor. 284) ~ tēn- (298) ~ dēn- (117); krş. *tam-damlamak*” (284)
 tātīg “tad, lezzet” (Bor. 289), *tātlū* (289)
 yānaş- “yanaşmak” (Bor. 139), krş. *yagi* (Bor. 132)
 yār- “yardım etmek” (Bor. 142); krş. *yaraglik*

ī

- çīkir “kırmızı, şarap” (Bor. 359); krş. MK *çagır* “şarap, şıra”
 kīkur- ~ kīgur- “bağırmak, seslenmek” (Bor. 206, 207)
 kīr-bāha “kurbaga” (Bor. 209) < *kīr-bāka, MK *kurbaka*; krş. *kırag*,
kırıg, *kirim*
 kīş- “meyletmek”, *kışuk*, *kıştır-* (Bor. 210) = MK *kış-*
 sīka-, *siga-* (Bor. 271); krş. Türk. *sipa-* “sıvazlamak, okşamak”
 sīn “vücut” (Bor. 271) = MK *sīn*.

ō

- tōz “toz” (Bor. 306); krş. *tokuş* (307)

ē

- bērū “beri” (Bor. 99)
 dēlü “deli” (Bor. 115)
 dēn- “inkâr etmek” (bkz. *tān-*)

tēn- (bkz. *tān-*, *dēn-*)

ī

kīwür- “girdirmek, sokmak” (Bor. 177) < *kī-gür-; krş. Yak. *kīr-*,
 Türk. *gīr-*.

ō

ōc “öç, intikam” (Bor. 252); krş. *öfke*.

ü

sūcūg, sūcug “tath” (Bor. 278, 279)

Bahcatu'l-hadā'ik'te

75. Karışık lehçe özellikleri taşıyan *Bahcatu'l-hadā'ik*'te de aynı yazım sistemi ile kısa ve uzun ünlülerin yazında ayırt edildiğini görmekteyiz. Eserin ilk sayfalarından çıkardığım örneklerin bir listesi aşağıdadır:

ā

āy (32-10, 32-23), *āyın* (14-1); krş. *aylak* “öyle” (10-14) = MK,
 Türk. *āy*.

bālik-a “balık” (23-5) = Türk. *bālik*

bār “var” (4-4, 4-5, 4-6 vb. vb.)

bāy-likindan (23-6) = MK, Türk. *bāy*

çāgır- (37-15) = Türk. *çāgır-*.

dāg-a (7-16), *tāg-a* (23-6, 26-18)

kāb-i (7-15, 8-16) = Türk. *gāp*.

kān-i (7-2) MK, Yak. *kān*, Türk. *gān*.

tār “dar” (23-6, 36-21), *tārlığın* (36-22 ve 23)

yāri “yardım” (14-18) = Tefs. Bor. 142 *yār-* “yardım etmek”.

yārin “yarın” (9-15, 12-12, 29-11) = Gag. *yārin*

yāş “nem, ıslaklık” (4-15, 8-14)

yāz “bahar” (26-24, 32-21)

yāzuk “günah” (5-3, 16-12, 30-20 vb. vb.); krş. *yazlū* “yazılı” (10-1)

ō

- ōd-i* (4-4), fak. *odina* (4-7, 30-15)
ōn “10” (2-2, 13-14, 26-2, 31-2 vb.)
yōk “yok” (2,4, vb.); krş. *yok ārū* (23-10 vb.)
yōl “yol” (10-5, 6, 7, 8 vb. vb.), *yōl-a* (9-10)
yōl- “yolmak” (32-14)

ū

- ūc-i* (11-5 vb.), *ūc-in* (11-10 vb.)
yū-rlar “yıkamak” (32-14) = MK *yū-*, Türk. *yuv-*

ī

- bīş* “5” (6, 13-18 vb.)
dī- (6-11, 9-6, 7, 9 vb.)

ō

- gōk* (23-15); krş. *kök-süz* (6)
gōgeven “yeşil sinek” (26-13)
sōz-in (26-20) = MK *sōz*, Türk. (Lig.) *sōz*.

ū

- dūn* “gece” (2-9, 11-7), *dūn-i* (16-16), *dūn-in* “geceleyin” (29-17).
dūş-inde (34-9) = MK *tūş*, Türk. *düyş*.
gūç “güç, kuvvet” (30-21, 22) = MK *kūç*
sūc(ū) (16-1), *sūcū* (16-5) “şarap”
ün-in “ses” (11-10) = MK *ün*, *ün*.
yūz “100” (28-6) = MK *yūz*, Yak. *sūs*
yūz-üñ “yüz” (29-11), *yūz-in* (37-15) = MK *yūz*, Yak. *sūs* “alin”.

Tarcumān, Kitābu'l-idrāk ve İbn-i Muhannā'da

76. *Tarcumān turki wa arabi* ile *A bū Hayyān* ve *İbn-i Muhannā* sözlüklerindeki ünlü uzunluklarından öbür eski ve yeni lehçelerde nisbeten az korunmuş olanların toplu bir listesi aşağıdadır. İki ya da üç kaynaktan çok yerde bulunan, yani uzunlukları kesin olarak bilinen sözler bu listeye alınmamıştır.

ā

- AH 15 *āg* “ağ, balık ağrı” = MK *āg*, Türk. (leh.) *āk* ay.
AH 16 *āg* “şalvar ağrı” = MK *āg*
AH 15 *āg-* “yükselemek” = MK, Türk. *āg-*
AH 20 *āl* “hile” = MK *āl* ay., Türk. *ālda-* “aldatmak”
Tarc. *ānuklan-* “hazırlanmak” = Uyg. Br. *ānutūl-*, Çuv. *yanDī* “hazır”
< **ānut*.

- AH 15 *ās* “Araplardan gayri milletlerden biri”
Tarc. *āyik* “ayık” = Türk. *āyıl-* “ayılmak”.
AH 108, 139, 147 *bālik* ~ 36 *balık* = Bahc., Türk. *bālik*
Tarc. *kānat* = Tefs. *kānad*, Türk. *gānat*.
Tarc. *kātūr* = Uyg. (O.K.) *kagatur*

- AH 77 *kāvut* “kurutulmuş buğday” = MK *kāgut* “darдан yapılan bir yemek”

- Tarc. *dān-* “danışmak” = Türk. (leh.) *tānī-*, Kırg. *tānī-* “tanımk, bilmek”

- Tarc. *tāş-kin* = Türk. *dāş-* “taşmak”
Tarc. *yārin* “sabah” = Bahc., Gag. *yārin*,
Tarc. *yāz-* “günah işlemek” = MK, Bahc. *yāzuk* “günah”, Türk. *yāzik*.

ō

- AH 125, 126 *bōl-* = Yak. *buol-*, Türk. (Kerk.) *ōl-*
AH 32 *bōş*, *bōşa-*, *bōşan-* = Uyg. *booş*, Yak. *bīhan-* “kurtulmak, halâş olmak” < **bōşun-*.

- AH 72 *kōş* “çift” = MK, Özb. Har. *kōş*
IM *ōcag* = Türk. *ōcak* < **ōçak*
IM *ōda-çı* = Türk., Az. *oda* < **ōtag*
Tarc. *sōgan* = Uyg. *sogun*, *sogan*, CC *sorgan*, Türk. *soğan*.
AH 60 *sōli-* “solumak”.
AH 56, 59 *sōluncan* = Tuhf. *sovulşan*, *sogulçan*, *sogulcan*; *savulçak*
AH 137 *yōri-*, 92 *yōrga* = MK *yoriga*, Tat. *yuwirt-* “koşmak, dört nala gitmek, yorga gitmek” < **yōr-t-*

ū

- Tarc. *būcak* “köşe” = Türk. *būcak* “tulumun alt uçları, uç, köşe”

AH 8 *ūc* “oturak yeri, arka”, 26 *ūca* “kuyruk sokumu kemiği” = Türk. *ūca* ay.

Tarc. *ūyi-* < **ūdi-* = Uyg. *uudi-* ay., *uu* “uyku”, Yak. *ū* ay.

AH *ūg* “çadırın üst kısımlarına konulan ağaç veya ok” = Türk. Kır. *ūk* ay.

AH *ūr-* = MK *ūr-*, *ūruş*, Türk., Az. *vur-* < **ūr-*.

IM (Mel. 73) *ūcuz* = Türk. *ucız* < **ūçūz*.

IM (Mel. 67) *uzūn* = Türk. *uzīn* < **uzūn*.

ē (elif ile)

Tarc. *çēs* “çise, duman” < **çīs* = Türk. *çīṣne-* “çiselemek”; krş. *çīg* “nemli, ıslak”

Tarc. *şēri* “çeri, asker” = CC *çeyri*, *çeri*.

Tarc. *tēli* “deli” = Tefs. *dēlü*, Türk. *dēli*

Tarc. *tēlim* “çok” = Türk. (SDD) *tellim* “daima, her zaman” < **tēlim*.

Tarc. *tētik* “zeki, akıllı” = MK *teytik* ay., Türk. *tetik* “çevik, aceleci, becerikli”

Tarc. *yē-* = MK *yī-*, Türk. *iy-*, Yak. *sie-*.

ī

Tarc. (Türk.) *bīz* “bez, kumaş” = Türk. *bīz*; krş. MK *bōz*, Çuv. *pir*.

Tarc. (Türk.) *īlik* “ilik, düğme iliği” = Türk. *ilik* “düğme”, fak. *īl-* “takılmak”

Tarc. *īliş-* “ilişmek, asılmak” = Türk. *īl-*, *īliş-*

Tarc. *śīş* “şiş, kızartma şısı” = MK *sīş*, Türk. *çīş*.

Tarc. *śīsek* “iki yaşına girmiş koyun” < **tişek* = Yak. *tīheye*, *tīheye* “üç yaşındaki hayvan veya buzağı” < **tişenge*, *tiş* “diş”

ō

Tarc. (Türk.) *gōbek* = Türk. *gōbek*

Tarc. *kōse* = Türk. *kōse*

Tarc. *kōşek* = Türk. *kōşek*

IM (Mel. 73) *ōde-*, *ōdiünç* = Türk. *ōde-*.

Tarc. (Türk.) *ōrdek* = Türk. *ōrdek*.

AH 13 *ōzen* “vadi” = MK *ōz* “vadi”

IM (Mel. 98) *sōg-* = MK, Türk. *sōk-*, Türk. *sōv-*, Az. *söy-*.

ū

Tarc. *dūdük* “düdük, kaval” = Türk. *tüydük*.

Tarc. *kūse-* “arzu etmek” = Türk. *kūyse-*

AH 38 *tūre-* “ağaç dikmek” = Türk. *dīre-* “dayak dayamak, destek ve direk dikmek”, *dīrek* “direk, destek, dayak”.

IM (Mel. 119) *yūca* ya da *yūce* “üstte, yüksekte” = Az. *uca* “yüce, yüksek” < **ūça*.

İkinci Hece Uzunlukları

77. Söz konusu Orta Türkçe sözlüklerinde, Dīvān’da olduğu gibi, yazımı bakarak ikinci hece uzunluklarını da tesbit etmek mümkündür. Bu uzunluklar konumuzun dışında olduğundan burada sadece bir fikir vermek için birkaç örnekle yetinilecektir.

Bahc. 2 *irāk* = MK, Türk. *yirāk*, Kır. *irāk*, Yak. *irāh*

Bahc. (5-5, 9-14) *içün* = Türk. *üçün* < **üçün*.

Tarc. *kilč* = Yak. *kilš*, *kılıs*, Türk. *kılınç*, *kılıç*.

Tarc. *tumān* = MK *tumān*, Türk. *dumān*.

Bahc. (27-9), Tar. (Mel. 67) *uzūn* = Türk. *uzīn* < **uzūn*.

Bahc. (10-1) *yakīn* = Türk. *yakīn* vb.

Codex Cumanicus’ta Birincil Uzunluklar

78. Orta Türkçenin Latin harflı Kumancası sözlüğü Codex Cumanicus’ta birincil uzun ünlü bulunduran üç sözdeki uzunluklar yazıya yansımıştır. Bu sözler şunlardır:

CC (Kom. 30) *ay*, *āy* = MK. Bahc., Türk. *āy*.

CC (Kom. 109) *ya*, *yā* = MK *yā*, Kır. *cā*, Yak. *sā*, Türk. *yāy*.

CC (Kom. 250) *totak*, *tōdak* “dudak” = Tar. - Türk. *dōdak* ay., D. Türk. *tōdak* “vulva”

Codex Cumanicus’ta bunlardan başka kısalan birincil uzun ünlülerin bıraktığı seslik izleri taşıyan sözler de vardır. Bunlar üçüncü bölümde ait oldukları yerlerde görülecektir.

Eski Bulgar Türkçesinde Uzun Ünlüler

78.a. Eski Bulgar Türkçesinde uzun ünlüler bulunduğu buradan Eski Macarcaya geçmiş olan ödünç sözcüklerden anlamaktayız. Macarcadaki Eski Bulgar Türkçesi ödünç sözcükler Macar Türkologlarından Gombocz tarafından toplanmış ve incelenmiştir. Fin Türkologlarından Martti Räsänen Gombocz'un malzemesinden faydalananak bu ödünç sözcüklerdeki uzun ünlüler üzerine bir araştırma yayımlamıştır. Ancak Gombocz' un malzemesinde Räsänen'in araştırmasına almadığı başka pek çok uzun ünlülülük sözcük vardır. Biz, Gombocz'un malzemesini yeniden tarayarak ve Türkmence ile Yakutça dışındaki Türkçe verilerden de faydalananak daha uzun bir liste düzenledik.

Mac. á (ā) = Türk. ā

ál (äl) "sahte" = MK al "hile", Türk. ālda- "aldatmak"

árok (ārok) "kazmak" = Türk. ārik "ark, arık"

báj (bāy) "gözbağcı" = Türk. bāg "bağ", göz bagçı "gözbağcı", Yak. bāy- "bağlamak" < MK bā- ay.

gyárt (d'ārt) "yapmak, imal etmek" = Turf. II, ön 5 yārat- "yapmak, yaratmak"

gyász (d'ās) "yas, matem" = Türk. yās ay.

sár (gār) "sarı" = Türk. sārig ay.

sár (gār) "çamur, batak" = Türk. sāz-lik "batak, bataklık"

sárkan-y (şärkan) "ejder, ejderha" = CC sazagan, Osm. Krm. sazagan "ejder, yılan" < sāz (bk. sár = sāz)

sátor (şātor) "çadır" = Türk. çādir ay. < çātr

szál (sāl) "sal" = Türk. sāl "gemi", Yak. āl ay.

szám (sām) "sayı" = Türk. sān ay.

szán (sān) "düşünmek" = Türk. sān-a- "saymak, addetmek", Yak. āḥ- "saymak" < sā-k-

táj (tāy) "civar, bölge" = Türk. tāy "yan, taraf, civar"

Mac. é (ē) = Türk. ē

béka (bēka) "kurbaga" = Türk. gur-bāga ay. < *bāka

Mac. é (ē) = Türk. ē

bér (bēr) "fiyat, değer, borç, ücret" = Yak. bier- "vermek" < *bēr-

ér (ēr) "olgunlaşmak" = Krm. (Rad.) ier- "ermek, erişmek" < *ēr-

kép (kēp) "resim, hayal, heykel" = Türk. gēp "içine saman vb. doldurulmuş buzağı ve potuk derisi", Yak. kiep "kalıp, model" < *kēp kés-ik (kēş) "kalmak, oyalanmak, gecikmek", késö (kēşö) "geç" = Türk. giç "geç", giçe "gece", Yak. kiehe "akşam" < *kēç-e szék (sēk) "oturacak yer, iskemle, seki" = Tarc. sēkü "seki" szél (sēl) "yel, rüzgār" = Uyg. yiil ay., Az. yel ay. < *yēl

Mac. é (ē) = Türk. ī

térd (tērd) "diz" = MK tīz, Türk. dīz ay. < *tīz

Mac. é (ē) = Türk. ö

kék (kēk) "mavi" = Türk. gōk, Yak. küöök ay. < *kök

Mac. é (ē) = Türk. ü

dél (dēl) "gün ortası, öğle, güney" = MK tūş "öggle"

Mac. í (ī) = Türk. ī

ír- (ir-) "yazmak" < *ir- = Çuv. şir- < *yir- < *yār- = Özb. J. yāz-, Buh. O. yās-, B. Anad. K. yāz- ay.

kín (kīn) "azap, işkence" = MK kīn "ceza"

síma, síma (şíma) "düz, kaygan" < *síma = Türk. sīpa- "okşamak, sıvazlamak", Kirg. siypa- "kaymak"

Mac. o (ō) = Türk. ū

kóró (kōrō) "ağaç gövdesi, kütük, kuru kütük, kuru ot" = Türk. gūru "kuru" < *kūrug, kūra- "kurumak" < *kūri-, MK kūr "kuru"

Mac. ö (ō) = Türk. ö

tőr (tōr) "ilmek, kement, tuzak" = Kaz. (Rad.) tōra "ağ, tuzak", MK tōr ay.

Mac. ū (ū) = Türk. ö

szűn-ik (sūn) "durmak, dinmek, bitmek, sona ermek" = Türk. sōn- "sönmek"

tür- (*tür-*) “ıstırap çekmek, katlanmak, tahammül etmek” = MK *tōz-* “sabretmek, dayanmak, tahammül etmek”, krş. bir de Osm. TS, Az. *döy-* ay.

Mac. ū (ū) = Türk. ū

szür- (*sür-*) “süzmek” = Özb. Buh. *syüs-*, *güs-* ay. < **süz-*, MK *süz-* ay.

tür- (*tür-*) “dürmek, katlamak” = MK *tür-*, Yak. *tür-* ay.

Volga Bulgarcasında Uzun Ünlüler

78.b. Volga Bulgarcasında uzun ünlülerin bulunduğu yazıtların yazım sisteminden anlaşılmaktadır. Kısa ünlüler yazılmadığı veya sadece hareke ile gösterildiği halde, uzun ünlüler Arap alfabetesindeki uzatma harfleri *alif* (ا), *wāw* (و) ve *yā* (ي) ile yazılmıştır.

cāl “yıl” < **yāl* (= Ana Türk. *yāṣ*); krş. جن *can-* “dönmek” < *yan-*.

ان *vān* “10” < **ōn* = Türk. *ōn*, Yak. *uon* < *ōn*; krş. بَطْوَى *ba-tuwi* “vardı” < **bar-*

هِير *hīr* “kız” < **kīr* (= Ana Türk. *kīz*); krş. حَرْ *hirh* “40”.

هِيرحوم *hīrhūm* “cariye” < **kīrkūn*

جُور *cūr* “100” < **yūr* (= Ana Türk. *yūz*, Yak. *sūs*)

III. BÖLÜM

Seslik Değişme ve Gelişmeler

79. Türk dil ve lehçelerinde birincil uzun ünlülerin sebep olduğu birçok seslik (fonetik) değişme ve gelişmeler vardır. Uzunluklarını koruyamayan ünlüler birçok lehçede hiçbir seslik iz bırakmadan kısaldıkları ve birincil kısa ünlülerle karıştıkları halde, aynı ünlüler bazı dil ve lehçelerde ya bir nitelik değişimine uğramış (ünlü ikizleşmesi) ya da sözcüğün yapısında çeşitli değişiklikler meydana getirerek seslik izler bırakmışlardır. Bu seslik izler şunlardır: 1) Ünsüz ötümlüleşmesi; 2) önseste *y-*, *v-* ve *h-* türemesi; 3) ünsüz ikizleşmesi; 4) öndamaksıllaşma; 5) ünlü türemesi; 6) ünsüz türemesi.

Ünlü İkizleşmesi

80. Uzun ünlülerin kendilerinden önce ya da sonra ikinci bir ünlü türemek suretiyle ikizleşmeleri birçok dilde görülen doğal bir gelişmedir. Türk dil ve lehçelerinde ünlü ikizleşmesi olayının önce Ana Çuvaşada meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Ana Çuvaşçada

81. Ligeti'ye göre¹³⁹ (İlk Türkçedeki) birincil uzun ünlüler Ana Çuvaşada iki türde ikizleşmişlerdi: 1) *ia*, *ie* vb.; 2) *oi*, *ui* vb. Gerçekten de Çuvaşadaki bütün ünlü ikizleşmesi örnekleri bu iki tür ikizleşme ile açıklanabilekmektedir.

Ön-sesteki birincil uzun ünlünün Ana Çuvaşada *ia* türünde ikizleşmesi ve bunun sonucu olarak söz başında *y-* türemesi olayı ve buna ait örnekler *y-* türemesi bahisinde görülecektir. Burada yalnız söz içinde her iki türdeki ikizleşme örneklerini inceleyeceğiz.

1) *ia* türünde ikizleşme.

¹³⁹ L. Ligeti, "Les voyelles longues en turc," JA 1938, s. 195.

Çuv. *çul* “taş” < *çal < *tjal ~ *täl = AT *tāṣ*.¹⁴⁰

Çuv. *şuri* “beyaz” < *şari < *şiaru(g) ~ *sārig = AT *sārig*.¹⁴¹

Çuv. *şur-* “ağarmak” < *şar- < *şiar- ~ *sār-.

Çuv. *şur* “sazlık, bataklık” < *şar < *şiar ~ *sār (Mac. *sár* < Es. Çuv. *şār) = AT *sāz*, Türk. *sāz*.¹⁴²

Es. Çuv. *şaran “sazan” (> Rus. *şaran*) < *şiaran ~ *sāran = AT *sāzan* Türk. *sāzan*.

Çuv. *yul-* “kalmak” < *yal- < *hjal- ~ *hāl- < *kāl- = AT *kāl*-

Çuv. *yun* “kan” < *yan < *hian ~ *hān = AT *kān*.¹⁴³

Çuv. *yur* “kar” < *yār < *hiar ~ *hān = AT *kār*.¹⁴⁴

Çuv. *şunat* “kanat” < *yanat < *hianat ~ *hānat = AT *kānat*, Türk. *gānat*

Çuv. *yīvī* “koyu, sık” < *hioyu < *hōyu(g) = AT *kōyug* (Karag. *kōyeh*)

Çuv. *şura-* “aramak” < *şura- < *şūra- < *sōra- = AT *sōr-a-*, Türk. *sōra-*

Çuv. *şiv* “su” < *şiu< *sūb = MK *sūw*

Çuv. *yīnī* “kin” < *hīn < *hīn = AT *kīn*.¹⁴⁵

2) *oī* türünde ikizleşme.

Çuv. *vat* “öd, safra” < *vat < *öyüüt < *öyt = AT *öt* (Türk. *öt*, Türk. Az. *öd*)

Çuv. *kıvaBa* “göbek” < *köyübe < *köybe(k) = AT *kōpek* (Türk. *gōbek*)

Çuv. *kıvak* “gök, mavi” < *köyük < *köyk = AT *kōk*.¹⁴⁶

Çuv. *kıvar* “köz, yanın kömür” < *köyür < *köyr < *kōr = AT *kōz*; krş. Türk. *gōr* ay.).

Çuv. *var* “merkez, orta” < *ivar < *öyür < *öyr < *ör = AT *öz*

Çuv. *tīvaDī* “4” < *töyürt < *töyrt < *tōrt = AT *tōrt*.

Çuv. *tīvar* “tuz” < *tuyur < *tuyr < *tūr = AT *tūz*.

¹⁴⁰ Ligeti, ay. yer, s. 195.

¹⁴¹ Räsänen, Misz., s. 10.

¹⁴² Ligeti, ay. yer, s. 195.

¹⁴³ Ligeti, ay. yer, s. 195.

¹⁴⁴ Ligeti, ay. yer, s. 195.

¹⁴⁵ Ligeti, ay. yer, s. 195.

¹⁴⁶ Ligeti, ay. yer, s. 196.

Çuv. *şivir-* “uyumak” < *yuvir- < *yuyir- < *yuyri- < *yūri- < *üdi- (Uyg. *uudi*-).

Çuv. *valeş-* “üleşmek, taksim etmek” < *ivaleş- < *üyeleç- < *üyleç- < *üleç- = AT *üles-* (krş. Yak. *ülles-* ay. < *üles-, Tuhf. 28 a-11 *yüles-tir-* < *üles-).

Volga Bulgarcasında

82. Ünlü ikizleşmesi örneklerine Eski Çuvaşça ile aynı ya da ona çok yakın bir lehçe olan Volga Bulgarcasında da¹⁴⁷ rastlamaktayız:

biel-im “beşinci” < *bēl = AT *bēs*; krş. Çuv. *pillik* “5”.

cieti “7” < *yēti = AT *yēti*; krş. Çuv. *śiçći*, MK *yetti*, Az. *yeddi*, Yak. *sette* < *yēti.

küien “gün” < *küyen < *küyün < *küyn < *kūn = AT *kūn*; krş. MK *kūn*, Az. Kaş. *gūn*, *gündüz*.

tōet-im “dördüncü” < *tūört < *tōrt; krş. Çuv. *tīvaDī* “4”.

Eski ve Orta Türkçede

83. Ünlü ikizleşmesinin ilk örneklerine Yenisey yazitları ile Brahmi metinlerinde rastlıyoruz:

üoz (= *üöz*) “öz, kendi” (Uyg.-Turan, arka 2) < *ōz

yuorri- (= *yuori-*), *yorri-* (= *yorri-*) “yürümek” (Uyg. Br.) < *yōrti-; krş. MK *yōri-*, Tat. *yuwir-t-* < *yōr-t-.

yüörög, *yörög* “tarif, tabir” < *yōrugi; krş. MK *yōr-* “yormak, tabir etmek”.

Orta Türkçede ünlü ikizleşmesi örnekleri daha boldur:

1) *ā* > *ay*: Bulg. *say-* < MK *sā-* (krş. Türk. Az. *say-*, Türk. *sāy-*); Tuhf. *avuz-gun* “azgin, sapık” < *ayuz- < *ayız- < *ayz- < IB, MK *āz-*.

¹⁴⁷ Johannes Benzing, “Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische”, Fund., I, s. 694; ayrıca krş. T. Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara 1988, s. 16-17.

2) ē > ey: MK *teytik* “zeki”, Tarc. *tētik* ay., Türk *tetik* “çevik”, Kom. *çeri*, *çeyri* “ordu” < *çēri (krş. Tarc. *sē ri*).

3) ē > éy: MK *yéy-se-* “yemek istemek” < yē-, Uyg. *yéyim* “yem” < *yéym < yē-.

4) ī > iy: Kom. *çiyg* “çığ, pişmemiş” < *çīg (krş. Türk. *çīg* ay.).

5) ö > og: Tuhf. (Türkm.) *togru* ~ *toru* “doru”; krş. Türk. *dor* ay. < *tōrug; > *ow, ov*: Kom. *yol, youl* < *yōl; Kom. *tolu, toulu* “dolu” < *tōlu.

6) ū > uw, uv, Kom. *yu-* *yuv-*, Bulg. *yuv-* < MK *yū-*, Tuhf. *yuvum-* (krş. Türk. *yuv, yuvun-*), AH *yuv-*, *yuy-*; Kom. *yovut-* “yutmak” < *yuwt-, MK *yūt-*; krş. Türk. *yuvut-* ay. > *uy*: Kom. *uysah* “iftira”, *uysahçı* < *uṣakçı “gamzaz” < *uṣak (krş. MK, GT *uṣak*).

7) ū > öy, öv: Kom. *ögünç, öygünç* “övme, medih” < *ōgünç, *ög-* ~ *öv-* < övg- (övgerler) < *ōg- (krş. Türk. *ōg-*); TuHF. *sövün-*, Tar. *söyün-dir-*, Bulg. *söyün-dür-*, *sön-* ~ *söyün-*, Bahc. 4-11 *söyn-dür-* < *sōn- (krş. Türk. *sōn-*); TuHF. *öyiş* “nemli, ıslak” < *öyş < *ōs ~ *öł* (krş. MK, Türk. *öł* ay.); AH (metin, 40) *tövür* “evin baş köşesi” < *töyür < *töyr < MK *tōr* (krş. Türk. *tōr*)

8) ū > üy > üv : TuHF. *yüvün* “yün” < *yüyün < *yüyn < *yūn (krş. MK *yūn* ay.)

Modern Dil ve Lehçelerde

84. Ana Türkçedeki uzun ē, ö ve ū ünlülerinin Yakutçada sırasıyla ie, uo ve üö tarzında yükselen ikiz ünlülere gelişiklerini, Ana Türkçe uzun ü ünlüsunun de Türkmencede üy şeklinde ikizleştiğini görmüştük, Yakutça ve Türkmencede bu düzgün ünlü ikizleşmelerinden başka öbür Türk dil ve lehçelerinde de bazı düzensiz ve dağınık ikizleşme örneklerine rastlanır.

ā > ay

Karag. *ayş* “aç” < *aç; Orh., MK, Türk. *āç*.

D. Türk. (Jar.) *ayl* “ön” < *āl; krş. Türk. *ālin* “alin”

Karag. *bays* “yara” < *bāṣ; MK, Türk. *bāṣ*.

Tar. *keyri, keyri* “yaşı, ihtiyar” (Bang. KSz XVIII, 28) < *kāri; krş. Türk. *garri* ay. < *kāri.

Türk. Az. *say-* < MK *sā-*; krş. Türk. *sāy-*, Yak. *āh-* < *sā-k-

Karag. *tayş* “taş” < *tāṣ* (Meng., III, 122).

Türk., Az. *yay* < MK *yā*; krş. Türk. *yāy*, Kır. *cā*, Yak. *sā*
D. Türk. *yayl* “yele” ~ *yāl* (Bang, KSz XVIII, 28).

ē, ē > ey

Y. Uyg. Hami *bēyl* “vadi” (Fund. I, 540) < *bēl.

Karag. *éyş* “eş, yoldaş” < Soy. *ēş* (Meng., III, 122).

Özb. Har. 134 *néyce* “kaç” < *nē; MK *nē*

Özb. Buh. *yéy-* < *yē-*, *yéymış* “yemiş”, D. Türk. Jar. *yéym* (~ Özb. Buh. *yém*), *yéymış*, *ye'mış*, *yemiş*.

ī > iy

Kzk., Kır. *kıykir-* “haykirmak” < *kīkir-; krş. Türk. *gīgir-*.

Kzk., Kır. *kiymıl* “hareket” < *kīmil; krş. Türk. *gīmilda-* “kimildamak, hareket etmek”.

ī > iy, ey

Özb. Har. 58 *bıyt* “bit” < *bīt; krş. Y. Uyg. (Turf. LC) *pīt*, Kaz. *piyt*, Çuv. *piyDī* (Fund. I, 540) < *bīt.

Özb. Har. 39 *diy-* ~ *de-*, Türk. *diy-* < *tī-

Özb. Har. 134 *iyge* “sahip” < *īge < *īye; krş. D. Türk. (Li. Ki.) *īge, ēge* ay.

Özb. Har. 136 *iyt* “it” Oyr. *iyt* < *īt; krş. GT *it, it*, fak. Çuv. *yiDī* < *īt.

D. Türk. (Jar.) *keykur-* ~ *kīgur-*, *kigūr-* “girdirmek, sokmak” < *kīgūr-; krş. Türk. *gīr-* < *kīr-*

D. Türk. (Jar.) *yeyncige* ~ *yincige* “ince” < *yīnçge; krş. Türk. *īnce* ay.

ō > oy

Karag. *şoyşka* “domuz” < *çōçka; krş. Türk. *cōcuk* “domuz yavrusu” < *çōcuk < *çōçka, Kır. *çoçko* ay. < *çōçka.

ō > öy, üy, öw vb.

Karag. *töyş, döyş* “döş, göğüs” < *tōṣ; krş. Türk. *dōṣ*, Yak. *tüös* (Meng., III, 122), Nij. *tūviş* < *tövüṣ > *töyüṣ < *töyş.

Tat. *yüyış* “nemli, ıslak” < *öyüṣ < *öyş < *ōs ~ *ōl; krş. TuHF. *öyüṣ* ay., MK *ōl*, Türk. *ōl, hōl*, Yak. *üöl* ay.

$\bar{u} > uy$

Türkm. (Truh.) *duyz*, ed. dil *düz* (Lig. Afş. 126)

D.Türk. (Jar.) *yuy-*, *yūy-* ~ *yū-* < **yū-*; MK *yū-*, AH *yuv-*, *yuy-*, Yak. *sūy-*.

$\bar{u} > üy$

Karag. *tiiyş* “düş, rüya”, Türk. *düyş* < MK *tūş* = Yak. *tūl*,

$\bar{o} > ow$ vb.

Tat. *suwir-* “çekmek, içine çekmek” < **sōr-*; krş. Türk. *sōr-* “sormak, emmek”, D. Türk. (Jar.) *sora-* ay. < **sōr-a-*.

Tat. *yuwirt-* “koşmak, dört nala gitmek, yorga gitmek” < **yowurt-* < **yourt-* < **yōrt-*; krş. AH 137 *yōri-*, 92 *yōrga*.

$\bar{o} > öw$ vb.

Nij. *tūviş* “döş, göğüs”: bkz. $\bar{o} > öy$ vb.

$\bar{u} > uw, uv$

Türkm. *uvla-* “ulumak” < **ūli-*; krş. Tat. *ula-* ay., MK *uli-*, fak. *ūlit-* (I, 213)

AH *yuy-*, *yuv-*, Bulg., Türk. *yuv-* < MK *yū-*; krş. Yak. *sūy-* ay.

Türkm. *yuvut-* “yutmak” < **yuwt-* < MK *yūt-*; krş. Kom. *yovut*. ay.

$\bar{o} > io$

D.Türk. (Jar.) *sora-* “sormak, emmek” < **siora-* < **sōr-a-*; krş. Türk. *sōr-* ay.

$\bar{u} > jü$

Özb. Buh. *syus-*, *şüs-* “süzmek” < **sūz-*; krş. Mac. *szűr-* “süzmek, süzeğten geçirmek” < Es. Çuv. **sūr-* = Mo. *sigür-*, *sigüre-* ay.

Ünsüz Ötümlüleşmesi

85. Ana Türkçede tek heceli sözcüklerin sonundaki ölümsüz patlayıcı *p*, *t*, *ç*, ve *k/k* ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde (birincil) uzun bir ünlüden sonra ölümlüleşerek sırasıyla *b*, *d*, *c*, *ğ* ve *ğ(y)* olmuşlardır. Ölümlüleşme, aynı

şartlar altında *rt* ve *rç* ünsüz gruplarında da meydana gelir. Bu olayın seslik açıklaması şöyledir: Uzun bir ünlünün boğumlanma süresi kısa yani normal uzunluktaki bir ünlününkinin aşağı-yukarı iki katıdır. İşte, süre bakımından kendisinden sonra gelen ölümsüz patlayıcıya üstün ve hakim durumda olan uzun ünlü kendindeki sürekli niteliğini ünsüze de geçirir. Başka deyişle, ünsüz ölümlüleşmesi aslında bir ünlü-ünsüz benzesmesinden başka bir şey değildir.

Son-sesteki ünsüz ölümlüleşmesi, yalnız halde, yalnız Azerî Türkçesinde gerçekleşmiştir: *ad*, *ac*, *ağ* vb. Oğuz grubunun öbür lehçelerinde yalnız halde belli olmayan ölümlüleşme çekimde iki ünlü arasında belirir: Türk. *dip*, *dib-i*; *aç*, *ac-in*; *yok*, *yoğu* vb. gibi

86. Ünsüz ölümlüleşmesi olayın ilk örneklerine *Divānu lugāti'-t-türk'* te rastlıyoruz:

MK (Türk) *üt* “delik” ~ (Oğuz) *üd*; krş. Yak. *üt* ay., Mo. (XIII. yy.) *hütü* ay. (bkz. Ligeti, JA 1938, s. 192 ve Räsänen, SO XV, s. 148).

MK *uyadsılık* “utangaç” < **uyāt* “utanma”; krş. Yak. *sāt* ay. < **yāt* < **uyāt*.

Bu örnekler ünsüz ölümlüleşmesinin Oğuzcada en geç XI. yüzyılda başlamış olduğunu göstermektedir. XII., XIII. ve XIV. yüzyıllarda Oğuzcanın hakim bulunduğu bölgelerde yazılmış ve Oğuz-Türkmen dil malzemesini kapsayan eser ve sözlüklerde, örnekle anonim Kur'an tefsirinde, *Tarcumān turkī wa 'arabī* de, *Abū Hayyān* ve *Ibn-i Muhammā* sözlüklerinde ölümlüleşme örnekleri artık pek boldur.

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

87. Son-sesteki patlayıcı ünsüzlerin birincil uzun ünlülerden sonra ölümlüleşmesi, yalnız halde, yalnız Azerî lehçesinde gerçekleşmiştir: *dib*, *ad*, *uc*, *ağ* vb. gibi. Oğuz grubunun öbür lehçelerinde yalnız halde belli olmayan *p*, *t*, *ç* ve *k* ölümlüleşmesi çekimde ünlülerarası durumda meydana çıkar: Türk. *dip*, fak. *dib-i*; *but*, fak. *but-u*, *aç*, fak. *ac-in*; *yok*, fak. *yoğ-u* vb. gibi.

b < p

IM, Türk. *çiban*, Az. *çiban*, Türk. *çiban* < **çīpgan*; krş. MK, Çağ., Y.Uyg. *çipkan*, Özb. *çipkān* vb.

Az. çubug, Türk. çubuk, TTS, Gag. çibuk Türk. *çibık* < *çipik; krş. MK *çip* “ince ve yumuşak dal”, *çibik* (*çipik*) “çubuk, yaş dal”, Tuhf. *şilpik* “sopa, ağaç, âsâ” < *çipik.

IM *cibin* “sivri sinek”, Az. *cibin* “sinek”, Türk. *cibin* “sivri sinek” < *çipin; Türk. *cibin*, *cibinlik*.

TTS, Az. *dib*, Türk. *dip*, *dib-i*, Türk. *düyp*, *düyb-i* < MK *tüp*.

AH, Türk., Gag. *gebe*, Türk. *gēbe* “hamile” < *kēpe, AH *geber-* “hamile olmak, karnı şişmek”, TTS *gebert-* “şisirmek, kabartmak”,¹⁴⁸ Türk. *gēber-* “şişmek, kabarmak” < *kē per-.

Türk. *gibi*, Az. *kimi*, Türk. *kibi*, *kimin* < MK *kīp-i* “kalıcı, modeli”, *kīp* “kalıp, model”, Türk. *gēp* “içine saman vb. doldurulmuş buzağı ya da potuk derisi”, Yak. *kiep* “şekil, biçim” < *kē p-.

Türk., Gag., Az. *göbek*, Türk. *gōbek* < *köp-ek (küçültme); krş. Mo. *küyi* < *küjbi(n) (Lig. 199).

IM, TTS *kab* “kabuk, kışır”, Türk. *kap*, *kap-i*, Az. *gab*, Türk. *gāp*, *gāb-i* < MK *kāp*, Türk. *gāba-* “sarmak, kuşatmak, içine almak” < *kāpa-

Türk., Gag. *kaba*, Az. *gaba*, Türk. *gāba* “büyük, iri, kocaman” < *kāpa; Türk., Gag. *karab-*, Az. *garab-*, Türk. *gābar-* < MK *kāpar-* (II, 71), Türk. *kararcık*, Gag. *kararcık*, Az. *gararcığ*, Türk. *gābarçık* < *kāparçuk; krş. Çağ. (P.d.C.) *kararçuk* ay.

IM *kabak* “göz kapağı”, Türk. *gābag* ay. < *kāp-ak* (küçültme); krş. Kırg. *karak*, Y.Uyg. *kapak* ay. (Türk. *kapak*, Az. *gapag*, Kırg. vb. *kapkak* < **kapgak* < *kap-* “kapamak”).

Türk. *kabuk*, Az. *gabig*, Türk. *gābig* < *kāpik; krş. IM vb. *cab* < *kāp.

TTS *ob-* ~ *op-* “somurup yutmak”, Türk., Az. *obur* “çok yiyen” < *ōpur; krş. MK *ōp-* ~ *ōp-* “höpürdeterek içmek”, Kırg. *opkok* “doymaz, obur” < *ōpgak = Mo. *uu-* “içmek, yutmak” < *up- (Ramst. I, 90).

TTS *oba* “oymak, aşiret”, Az. *oba*, Türk. *ōba* “köy, meskün yer” < *ōpa; krş. Mo. *obog*, *omog* “aile, boy, aşiret”.

TTS *obruk* “çukur, oyuk”, *obrul-* “çökmek” < *obur-ul-* < *ōpur-, Tuhf. *obur* “oyuk, çukur”, Türk. *obur* “çukur, dere” < *ōpri < *ōpur-i, Türk. *obur-* “oymak, kazmak, aşındırmak, bir şeyin yüzünü ya da içini

koparmak” < *ōpur-, Türk. (Kıpçak tipi) *opur-* ay., *op-* “çökmek, dibe gitmek”.

Türk., Gag. *taban-* “ayağın altı”, Az. *dāban* “topuk”, Türk. *dāban* “taban” < *tāpan; krş. Y.Uyg. *tapan* “topuk”; aş. bkz.

TTS *tabanca* ~ *tapanca* “tokat”, Türk. *tabanca* “pistol”, Özb. *tappānçe* Uyg. *tapançı* ay. < *tāpança “tokat”; yuk. bkz.

c ~ ç

TTS *aç*, *ac-* ~ *aç-* “acılmak”, *acur-* “acıktırmak”, Türk. *aç*, *ac-i*, Az. *ac*, Türk. *āç*, *āc-i*, Türk. *acik-*, Az. *acih-*, Türk. *ācik-* < *āçik-.

Türk., Az. *aci-*, Türk. *āca-* < *āçι-, Türk., Az. *aci*, Türk. *āci* < *āçig.

Türk. *bacak*, Gag. *bacek* < *bāçak = D. Türk. (Jar.) *pāçak*, *parçak* ay.

TTS *böce*, *böcek*, Türk., Az. *böcek* < *bōçek; krş. Türk. *mōcek* “kurt, canavar; böcek” < *bōçek; krş. TTS *bō*, *bōy* “zehirli örümcek”, Az. *bōv*, Türk. *mōy* < MK *bōy*, *bōg* “örümcek”

Tarc. *bucak*, TTS *bucak*, *bucag*, Az. *bucag* “köşe”, Türk. *būcag* “tulumun alt uçları, uç, bucak” < *būçgak.

Türk. *çocuk*, Gag. *çocük* “çocuk” < *çōçuk “domuz yavrusu”, Türk. *cōcuk* ay. < *çōçuk < *çōčka; krş. Kırg. *çoçko* ay., Karag. *soyska* “domuz” < *çōčka.

TTS *gic* ~ *giç* “geç”, Az. *gēç*, Türk. *gīç* ay. < *kēç; Türk. *gecik-*, Az. *gēcik-* “geç kalmak”, Türk. *gīcik-* “akşam yakınlaşmak, güneşin batmasına az kalmak” < *kēçik-; aş. bkz.

TTS *gice*, Türk. *gece*, Az. *gēce*, Türk. *gīce* < *kēçe < kēç-e; krş. Yak. *kiehe* “akşam; akşamleyin” < *kēçe; yuk. bkz.

TTS *gici-* “kaşınmak”, *gici*, *gicik*, *gicük* vb. “kaşınma, kaşıntı, uyuz”, Az. *giciş-* “kaşınmak”, Türk. *gīce-* ay. < *kīçi-, *gīci* “kaşınma, uyuz” < *kīçig.

TTS *güt* ~ *güt*, *gütün* “güçlükle, zorla”, Az. *güt*, Türk. *gūyç*, *gūyç-i*, MK *kūç*, TTS *gūce-* “zorlamak”, Türk. *gūyce-* “gücü artırmak” < *kūç-e-.

TTS *kuc-* ~ *kuç-* “kucaklamak”, Az. *guc-*, *gucu-*, *guca-* ay. < *kūç-*, Türk. *kucak*, Gag. *kucek*, Az. *gucag*, Türk. *gucak*, Özb. Har. *kūcak* < *kūçak.

IM, Az. *ocag*, Türk. *ocak*, Gag. *ocek* “ateş karıştıracak çubuk”, Türk. *ōcak* < *ōçak < *ōçuk < *ōtçuk; krş. Uyg. *oçuk*, *otçuk*.

¹⁴⁸ TTS IV, K-N, s. 2394: *kebert-*.

TTS *öc ~ öç* “bahis, kumar için bahis”, Türk. *öç*, *öc-ü*, Az. *öç* “intikam”, Türk. *öç* “öç, öfke, düşmanlık”, *öc-i*, Az. *öceş-* “öcü, öfkesi artmak”, Türk. *öceş-, öcük-* ay.

IM, Türk., Az. *sac*, “üzerinde ekmek pişirilen demir levha”, Gag. *sacek* “sacayak”, Türk. *sāc* “tava, kızartma tavası”, MK *sāc* ay. ? < F.

Türk. *süyce-* “tatlılaşmak” < **sūçi-*, TTS *süci*, *sucü*, IM *sücü* “şarap”, Türk. *süyci* “tath” < MK *sūçig*.

IM *ūc*, TTS *uc ~ uç*, Türk. *uç*, *uc-u*, Az. *uc*, Türk. *ūç*, *ūc-i*, TTS *ucra* “ucra, uzak”, *ucra-ca* “uzakça” < **ūçra*, Az. *ucundan* “sebebiyle”, vb.

AH 8 *ūc* “oturak yeri, arka”, TTS *uca* “oturak yeri, kılç, sağrı”, AH 26 *ūca* “kuyruk sokumu kemiği”, Türk. *ūca* ay. < **ūça*; MK *uça* “sırt, arka”; aş. bkz.

Az., Türk. *uca* “yüksek, yüce”, Az. *uca-l-* “yücelmek, yükselmek” < **ūça*; krş. TTS, Türk. *yüce* “yükseklik”, *yücel-*, IM *yuca* “yüce”, Tarc., *yuca* “arka, her şeyin en yüksek kısmı, yüce”; yuk. bkz.

IM, Türk., Az. *ucuz*, Gag. *ucüs*, Türk. *ucız* “pahalı değil” < **ūçüz*; krş. Es. Türk., Uyg. *ucuz* “kolay”.

TTS *yaçan-* “çekinmek, sakınmak, ihtaraz etmek”, MK *yaçan-* ay. < **āçan-*; krş. Uyg. *içan-* ay., Mo. *içe-*, *içi-* ay.

rc < rç

Türk. *borç*, *borc-u*, Az. *borc*, Türk. *bōrç*, *bōrc-i* < Soğd. *pwrç* (Räs. 11).

Türk. *dōrce-* “eşelemek, kurcalamak” < **tōrçi-*, Türk. *dōr-*, Yak. *tüör-* “kazmak, kurcalamak”.

Türk. *gärca-* “karmak, bir şeyi başka şeye katmak” < **kār-çι-*, Türk. *gär-* ay.

Türk. *gōrca-* “(ateşi) karıştırmak; kurcalamak”, Türk. *kurca-la-* < **kōrçι-*.

d < t

Tefs., Tarc., AH, IM, Türk., Az. *ad*, Türk., Gag. *āt*, *ād-i* TTS *āda-* “ad vermek”, Türk. *āda-* ay. < **āta-*.

TTS *ad-* “basmak, adım atmak”, Türk. *ēt-*, (leh.) *āt-* ay., Tefs., TTS, Türk. *adım*, Az. *addim*, Türk. *ēdim*, (leh.) *ādim* < **ātim*, Az. *adda-* “geçmek, aşmak, atlama” < **ātla-*, Türk. *atla-* ay.

IM *ada*, *adag*, AH, Türk., Az. *ada*, Türk. *āda* “cezire” < **ātag*; krş. Rab. *adak*, Tat. *ataw* ay.

Tefs., AH *bud*, *but*, Türk. *but* (*bud-u* vb.), Az. *bud*, Türk. *büt*, *būd-i*.

AH, Türk., Az. *buda-*, Türk. *pūda-* < **būta-*, Tefs. *budak*, AH *budak*, *butak*, Türk. *budak*, Az. *budag*, Türk. *pūdak* “dal, ince dal”.

TTS, Az. *dad*, Türk. *tad*, Türk. *dāt*, *dād-i*, < **tāt*; krş., Tel. *tāt*; TTS *dad-* ~ *dat-*, Az. *dad-*, Türk. *dāt-* < **tāt-*, TTS *tadur-* vb. ~ *tatır-*, Türk. *tadir-*, Türk. *dādir-* < MK *tātur-*.

AH, Az. *did-*, Türk. *dit-*, *did-er*, Türk. (Räs.) *dīt-* (< **tīt-*, MK *tīt-*, Yak. *tīt-*, *tīt-*), Türk. ed. dil *tūyt-* < **tūt-*; Türk., Az. *didik* “didilmiş” < **tītūk*.

Tarc. *dōdak*, Tefs. *todak*, Kom. *tōdak* ~ *totak*, TTS *dudak* ~ *tutak*, Az. *dodag*, Türk. *dōdak* < **tōtak*; krş. D. Türk. (Jar.) *tōtak* “vulva”.

IM *ed-*, Türk. *et-*, *ed-er*, Az. *ēt-*, *ēd-er*, Türk. *et-*, *ed-en* < **ēt-*; Yen. *ēt-* “tertip ve tanzim etmek, düzenlemek”.

TTS *edük*, *edik* “kısa konçlu çizme, konçlu mest”, *çedik* ~ *iç edik* ay., Türk. *ēdik* ay. < **ētük*; krş. IM *eydük* < **ētük*, Kırg. *öytük* < **ōtük* < **ētük*.

AH *ged-* “gedik açmak”,¹⁴⁹ TTS *ged-* “kertmek, dış dış, gedik gedik yapmak”, Türk. *gēt-* < **kēt-*, Tefs. *kedük*, AH *gedük*¹⁵⁰ ~ *ketük*, *ketik*, TTS *gedük*, *gedik*, Türk. *gēdik* < **kētük*.

TTS *gid-*, Türk. *git-*, *gid-er*, Az. *gēt-*, *gēd-ir*, Türk. *git-*, *gid-en* < **kēt-*, Tefs. *kēder-* “gidermek” (Bor. 231), Türk., Türk. *gider-* < MK *kīter-*.

TTS, Az. *gūd-* “gözetmek, yolunu beklemek”, Türk. *gūyt-* “beklemek” < MK *kūt-*, Yak. *kūt-* ay.

Türk. *kadın*, Az. *gadın*, (Kuba leh.) *gādīn* < MK *kātūn* < Soğd. *xātūn*; Türk. *hātūn* < F.

Türk. *kuduz*, Az., Türk. *guduz* < **kūtuz*; Türk. *kudur-*, Az. *gudur-*, Türk. (Räs.) *kūdir-an* < **kūtur-*, ed. Türk. *gūdura-* “zapt edilmez olmak” < **kūtru-*.

IM, TTS, Türk., Az. *od*, Türk. *ōt*; Türk., Az. *odun*, Tarc., IM, Türk. *ōdun* < MK *ōtuj*, *otuj*; IM *ōda-çι*, *ōdag-çι* (krş. *otaçι* “hekim”), TTS *oda*, *odag*, Türk., Gag. *oda* < **ōtag*; Az., Türk. *otag*.

¹⁴⁹ Caferoğlu: *ked-*.

¹⁵⁰ Caferoğlu: *kedük*.

IM *ōd*, Türk., Az. *öd*, Türk. *ōt*, *ōd-i* < MK *ōt*; TTS *ödük-* “korkmak” < **ōtük-*.

Tefs. *öde-* ~ *öte-*, *ödel-* ~ *öten-*, IM *öde-*, Türk., Az. *öde-*, Türk. *öde-* < **öte-*; Tarc., IM *ōdünç* < **ōtünç*.

Türk. (SDD) *poduk* ~ *potuk* “deve yavrusu” < **bōtuk*; krş. TTS *botla-*, *bortla-* “(deve) doğurmak” < **bōtla-*.

TTS, Az. *süd*, Türk. *süt*, *süd-ü*, Türk. *süyt*, *süyd-i* < MK *süt*, IM *süt*, Yak. *ūt* < **süt*.

TTS, Türk., Az. *yad* “yabancı”, Türk. *yāt*, *yād-i*, Türk., Az. *yadırğa-*, Türk. *yādirga-*.

TTS *yed-*, *yid-* “yedekte götürmek”, Türk. *yed-*, Gag. *yede-* < *yed-e-*, Türk. *īt-* < **yēt-*; Türk. *yedil-*, Türk. *īdil-*; Türk. *yedek*, Az. *yédek*, Türk. *īdek-le-*; krş. Yak. *siet-*, Çuv. *śavīt-* “yedmek”.

AH *yedi* ~ *yetti*, TTS *yedi*, *yidi*, Türk., Türk. *yedi*, Az. *yēddi* < **yēti*; krş. Vol. Bulg. *cieti*, Yak. *sette*.

Türk. *yut-*, *yut-ar*, fak. *yudum*, TTS *yud-*, Az. *ud-*, Türk. *yuvut-* < MK *yūt-*; Türk. *yudum*, Az. *udum*, Gag. *üdum*, Türk. *yuvdum*.

rd < *rt*

AH *ard* ~ *art*, IM, TTS, Az. *ard*, Türk. *ārt*, *ārd-i*; krş. Türk., Az., Türk. *art-* “çoğalmak”, *art-ar* vb.

TTS *ard-* “yüklemek, asmak”, *ardıl-* “üstüne atılmış olmak, dolanmış olmak” < **ārt-*; krş. Yak. *īrt-* “yüklemek”.

Türk. *ārdıl-* “temizlenmek” < **ārit-il-*, *ārdın-* “kendisi için temizlemek” < **ārit-in-*; krş. Kır. *ārçı-* “temizlemek” < Mo. < **ārti-* = AT *arit-*, Uyg. Br. *āri-*, *ārri-* “temiz olmak”, *ārit-* “temizlemek”.

AH *dörd-evü* “dördü birlikte”, IM *dörd* ~ *dörtinç*, TTS *dörd-il* “dört köşeli”, Türk. *dört*, *dörd-ü*, Az. *dörd*, Türk. *dört*, *dörd-ü* < MK *tōrt*; krş. Türk., Az., Türk. *dürt-*, *dürt-er* vb.

Türk. *kurt*, *kurd-u*, Az. *gurd*, Türk. *gūrt*, *gūrd-i* “kurt, canavar; sinek kurdu” < **kūrt*; krş. Türk. *kurtar-*, *kurtul-*, Az. *gurtar-*, *gurtul-* vb.

Türk. *yurt*, *yurd-u*, Az. *yurd*, Türk. *yūrt*, *yūrd-i*; krş. Türk., Az., Türk. *yurt-il-* vb.

ğ < *k*

IM, TTS, Az. *ağ* “ak”, Türk. *āk*, *āğ-i*, IM, AH, Türk., Az. *ağar-*, Türk. *āğar-* < **ākar-*.

IM, TTS *ağa* “ağabey” Türk., Türk. *ağa* “ağa, efendi”, Türk. *āğa* “ağabey; ağa, efendi” < **āka*; krş. Yak. *ağa* “baba”, Mo. *aka* “ağabey, amca”.

TTS *bağa* “kaplumbağa”, Az. *bağa* “kurbağa ve kaplumbağaların genel adı”, Tarc. *kurbağa*, Türk. *kurbağa*, Gag. *kur-bā*, Az. *gur-başa*, Türk. *gur-bāga* < **bāka* (> Mac. *bēka*); krş. MK vb. *baka*.

Türk., Az. *bağır-*, Türk. *bāğır-* < MK III, 186 *bākir-*.

Tarc., AH *buğa*, Türk. *boğa*, Gag. *bu'a*, Az., Türk. *buğa* < **būka*; krş. Orh. *būka*, *buka*.

Türk., Az. *çağ*, Türk. *çāğ* < **çāk*; krş. Yak. *sah* ay., *sāğına* “zamanında”, *sāğ* “hemen, derhal”.

AH *çağa* “çocuk, yavru”, TTS *çağa* “yeni doğmuş, daha tüyü bitmemiş”, Az. *çağa* “çocuk, bebek”, Türk. *çāga* ay. < **çāka*; krş. Çağ. vb. *çaka*.

Tefs. *çağır-*, *çağur-* ~ *çākur-uş-*, AH *çağır-*, Türk., Az. *çağır-*, Türk. *çāğır-* < **çākir-* “davet etmek, seslenmek”

TTS *çığır-* “bağırmak, haykırmak, feryat etmek”, Az. *çığır-*, Türk. *çīğır-* < **çīkir-*.

TTS *kagıldı* “gürültü”, Az. *gağıltı* “kazların bağıışması”, Türk. *gağıldı* “kaz, karga ve ördeklerin bağıışması” < **kākilti*; Az. *gağılda-*, Türk. *gāgilda-* “(kaz, karga ve ördek) bağırmak” < **kākilda-*; krş. Tat. vb. *kakilda-* ay., MK *kāk kük* “kazın çıkardığı ses”.

TTS *kağır-* “balgam çıkarmak, öksürmek”, Türk. *gāğır-* “boğazını yüksek sesle temizlemek, balgam tükürmek” < **kākir-*; krş. Kır. vb. *kakır-* “tükürmek”.

Tefs. *kığır-* ~ *kīkīr-*, AH (Türk.) *kigir-*, TTS *kığır-* “çağırmak, haykırmak”, IM (Taymas) *kigir-gıcı* “bağıran, çağırان”, Türk. *gīğir-* < **kīkīr-*; krş. Uyg., MK *kikir-*

TTS *koğuz*, *kovuz* “içi boş” < **kōkuz*; krş. Türk. *gūğar-* “boşalmak” < **kōkar-*, MK *kōk-* “azalıp bitmek”, *kokrat-* “azaltmak”, DTS (Kut. Bil.) *kokur*, *kokuz* “boş, içi boş”.

IM *sağın-* “düşünmek, sanmak”, AH *sağan-*, (Türk.) *san-* “hesap etmek”, Tuhf. *sa'an-* ay., Türk. *sāğın-* “hayal etmek, düşünmek” < **sākin-*, TTS *sağınç* “ümít, emel, düşünce” < MK III 333 *sākinç* “düşünce, tasa”, Tarc. *sāğım* “serap” < **sākim*; aş. bkz.

AH, IM, TTS *sağış* “sayı, sayma, hesap”, Tarc. *sāğış* ay., *sāğış-la-* “saymak, hesaplamak” < **sākış*; krş. Yak. *āh-* “saymak” < **sāk-*; yuk. bkz.

Türkm. *sīğır-* “ıslık calmak” < **sīkir-*; krş. MK, IM *sikir-* ay.

IM *yoğ*, *yoğ-sız yok*, TTS *yoğ*, *yoğsul ~ yoħsul*, Türk. *yok*, *yoğ-u*, Türkm. *yōk*, *yōg-i*, *yōgal-* “yok olmak” < **yōkal-*.

ğ(y) < k

Türk. *bögür-*, Az. *böyük-*, Türkm. *bōğür-* < **bōkir-*.

IM *çığ* “nemli, ıslak”, Türk., Az. *çiy*, Türk. *çīğ* < **çīk*; krş. Yak. *sık* “nem, rutubet”.

Türk. *eğe*, *eye*, Gag. *iya*, Az. *eye*, Türk. *īğe* < **ēkeg*; krş. MK *ike-* “eğelemek”, Kır. *ege-* ay., *egō*, *ögō* “eğe”, Tat. *ige-*, *igew*.

Türk. *geğir-*, Az. *geyir-*, Türkm. *gēğir-* < **kēkir-*; krş. MK *kekir-* Tat. *kikir-* ay.

Türk. *gök*, *göğ-ü*, Az. *göy* “mavi, yeşil; sema”, Türk. *gōk* ay. < **kōk*; Türk. *göger-*, *göver-*, Az. *göyer-*, Türk. *gōğer-* < **kōker-*; Türk. *gövel* “yeşil başlı ördek” < **kōkel* (krş. Çuv. *kīvaGal* “ördek” < **kōkel*); Türk. *güvercin*, Az. *göyerçin*, Türk. *gögerçin* “gögümsü, gri renkte güvercin” < **kōkürçün*.

Türk. *iğ*, Gag. *ī*, Az. *iy*, Türk. *īk*, *īğ-i*; krş. MK *īk*, *yik*¹⁵¹ ay.

TTS *seğri-* “sıçramak”, *segird-* “koşmak”, Türk. *segirt-* ay., Az. *seyirt-* “koşmak, dört nala gitmek” < **sēkri-t-*, Türk. *sēk-dir-* “dört nala koşturmak, sıçratmak”; krş. Yak. *ekkirie-* “sıçramak, hoplamak” < **sēkrē-* < **sēkri-*.

IM *sōğ-*, TTS *sōğ-*, Türk. *sōğ-*, *sōv-*, Az. *söy-*, Türk. *sōk-*, *sōğ-*, MK *sōk-*, Yak. *üöh-* < **sōk-*.

Karagasçada

88. Ötümsüz patlayıcıların uzun ünlülerden sonra ötümlüleşmesi olayına, pek sistemli olmamakla birlikte, bir de Karagasçada rastlamaktayız. Daha Castrén'in farkına varıp işaret ettiği gibi, Karagasça'da ünlüler arası durumda, aslen uzun olan bir ünlüden sonra -b-,

¹⁵¹ B. Atalay'ın sözcüğü *g* ile okuması yanlıştır.

aslen kısa olan bir ünlüden sonra ise -f- bulunur. Castrén'in vaktiyle kurduğu bu kuram bugün Türkmençe verilerle tanıklanabilmektedir (bkz. Räs., Laut., 146, 147):

Karag. *kabak* “kaş” = Türkm. *gābak* “göz kapağı”

Karag. *taban* = Türkm. *dāban*

Kısa bir ünlüden sonra Karag. -f- = Türkm.-p- dir:

Karag. *tofirak* = Türkm. *toprak*

Karag. *köfürük* = Türkm. *köpri*

Karag. *köfük*, *köpük* = Türkm. *köpük*

Aynı durum çekimde bir ünlüden önce de meydana gelir (Räs., Laut., 145):

Karag. *hēp* “elbise”: *hēbem* “elbisem”

Karag. *tap-* “bulmak”: *tafar men*

d < t

Aynı gelişme birincil uzun ünlüden sonraki -t- sesinde de olur:

Karag. *tede*, (Dir.) *çēdi* “7” < **yēti*

Karag. *tidegen* “yedigen” < **yētiken*

Karag. *tadeglīğ*, *tadeglēğ* < **tātīglīğ*

Karag. *ada-* “ad vermek” < **āta-*

Çekimde bir ünlüden önce:

Karag. *but*: *budum* (< **būt*) (Räs. 145)

Karag. *adım* “ismim” (< **āt*) (Dir. 8), fak. *at*, *atem* (Räs. 145)

Karag. *ōdim* < **ōd* “ates”, fak. *ot*, *otum* (Dir. 8) vb. gibi.

ğ < k

Karag. *kiğarar men* < **kīkīr-* (= Türkm. *gīğir-*), fak. *kak-* “vurmak”, *kakar men*.

-d- < -s-

Yine Räsanen'e göre (Laut., 145), Karagasçada kısa bir ünlüden sonra -s- ünsüzü kendini korur ya da bir lehçe özelliği olarak -h-'ye gelişir; birincil uzun bir ünlüden sonra ise -s- > -d-:

Karag. *baş* “baş” : *başem, bahem*

Karag. *tiş* “diş” : *tidim* (< **tiş*)

Burada şu örnekleri de verebiliriz:

Karag. *bed'ik* “beşik” < **bēşik*

Karag. *baş* “yara” : *bad'im* (Dir. 8: *bacım*)

Karag. *beyş* “5” : *bed'-on* “50”

Başa y- ve v- Türemesi

y- Türemesi

Çuvaşçada

89. Sözlarındaki birincil uzun ünlü *ja* vb. tarzında bir ikiz ünlü geliştirek bazan kendinden önce bir *y-* doğurur ya da türetir. Bu *y-* türemesi olayının önce Ana Çuvaşçada (Proto-Chuvash) meydana geldiği anlaşılıyor. Ana Çuvaşçada hiç değilse şu beş sözde uzun ünlülerden önce *y-* türemiş, bu *y-* sesi de Ana Türkçe *y-* = Çuvaşça *s-* denkliğine göre *s'*ye gelişmiştir:

Çuv. *śunat* “kanat” < **yunat* < **yanat* < **janat* < *(*k)ānat* = Türk. *gānat* < **kānat*

Çuv. *śīvar* “ağız” < **yowar* < **yōwir* < **āgir* = AT **āgiz*; krş. Uyg. Br. *āgiz*, Nij. (Böht. 145) *āwiz* < **āgiz*; krş. bir de Tat. *awiz* “ağız” < **āgiz*, fakat *ugiz* “ilk süt” < **aguz*, Kaz. *awiz* “ağız”, fakat *uwiz* “ilk süt”, Kırg. *öz* “ağız” < **āgiz*, fakat *ūz* “ilk süt” < **uwuz* < **aguz*.

Çuv. *śīnh* “un” < **yunuk* < **ūnuk* (-uk küçültme eki) = MK, Türk. *ūn* ay.

Çuv. *śivir-* “uyumak” < **yuwur-* < **yuwru-* < **yūri-* < **ūdi-* = Türk. (Uyg.) *uudi-, uwdi-* ay., Uyg., MK, Yak. *ū* “uyku”.

Çuv. *śilih* “günah” < **yiruk* < **yaruk* = MK *yāzuk*, Türk. *yazık* ay. *yāz-* “sapmak” < IB, MK *āz-*

90. Bundan sonra Çuvaşçada ikinci bir *y-* türemesi olmuştur. Bu *y-* türemesi Çuvaşçada *y- > s-* ses değişmesi tamamlandıktan sonra meydana gelmiş olmalıdır, çünkü bu *y'*ler olduğu gibi saklanmıştır.

**ā* > Çuv. *ya-, yu-, vb.*

Ana Türkçede sözlarındaki kısa *a-* ünlü Çuvaşçada genel olarak *u-*, seyrek olarak *i-* ile temsil olunur: AT **at* = Çuv. *ut*; AT **altmış* = Çuv. *utmıl*; AT **adak* = Çuv. *ura*; AT **as-* = Çuv. *us*; AT **ayt-* = Çuv. *iyt*; AT **al-* = Çuv. *il-* vb. gibi.

Aşağıda görülecek örneklerde ise söz başında türeme bir *y-* ünsüzü bulunmaktadır. Bu türeme *y-* sesi sözlarındaki *a* ünlüsünün Ana Çuvaşçada uzun olduğunu gösterir.

Çuv. *yat* “ad” < **āt* = Yak., Türk. *āt* (Lig. 195).

Çuv. *yanDī*, (leh.) *yamīt* “hazır” < **yamut* < **ānut* < **ānu-t*, *yanDīla-* “hazırlamak” < **yanutla-* < **ānutla-* = Uyg. Br. *ānutul-* “hazırlatılmak”; MK *anu-*, *anut-* “hazırlamak”, *anun-* “hazırlanmak”, *anuk* “hazır”.

Çuv. *yus* “kakım” < **yas* < **ās* = MK *ās*, *āz* ay., Yak. *ās* “beyaz, kır” < **āz*. (Lig. 195)

Çuv. *yüss-* “ekşimek, acımak” < **yeći-* < **yaçı-* < **āçı-*, *yüZī* “acı, ekşi” < **yeçig* < **yaçığ* < **āçig*.

Çuv. *yivir* “ağır” < **yowur* < **yawir* < **āgur* = Uyg. Br. *āgar*, GT *agir*.

**ī, ī* ünlüler

91. Ana Türkçede sözlarındaki kısa *i-*, *ī* ünlülerini Çuvaşçada *ī*, *ī* ile temsil olunur:

Çuv. *īrūm* “fal” < **īrim*; krş. Türk. *ırk* Türk. *īrim* ay.

Çuv. *īş* “iç” < **īş* < **īç* = Türk. *iç*.

Çuv. *īşī* “sıcak” < **īşī* < **isig* = Türk. *isig*, Yak. *ītī*

Çuv. *īlīk* “once, daha önce” < **ilīk* < **ilk* = Türk. *ilk*

Çuv. *īne* “inek; dişi geyik” < **ije(k)* = Türk. *iniek*.

Aşağıda görülecek örneklerde ise söz başında türeme bir *y-* sesi bulunmaktadır. Bu türeme *y-* ünsüzü sözlarındaki *i-* ve *ī* ünlüsünün Ana Çuvaşçada uzun olduğunu gösterir.

**ī-* > Çuv. *ya-, yī-, yī-, yū-, yī-*

Çuv. *yar-* “gondermek” < **yid-* < **īd-* = Yak. *īt-* ay. < **īd-*; Çuv. *yara-* “bütün, kâmil, kâmilen” < *īd-a*; krş. Orh. *idi* ay.

Çuv. *yīDī*, *yīt* “it” < **īt* = Turf. LC *īt*, Oyr. *iyt*, Uyg. Hami *yit*, *it*, Uyg. ed. *ist*, S. Uyg. *īst*, GT *it*, *it*

Çuv. *yīvīś* “ağaç” < **īgaç* = MK *yīgaç* < **īgaç*, Sarı Uyg. *yīgas*, *yīgas* ay. < Uyg. *ii* (= *ī*).

Çuv. *yihir-* “çağırmak, seslenmek” < **ikir-*; krş. Türk. *gīğir-* “bağırmak, çağrırmak, seslenmek” < **kikir-*

Çuv. *yis* “duman, karbon monoksit” (*yis p̄is* grubunda) < **īs*, *yıslan-* “tütmek, dumanla dolmak, dumanlanmak” < **īslan-* = Kum. *iyis* “is, duman”, Az. *his* “is”, Tuv. *çış* “koku” < **yış* < **īs*, Yak. *īs* “is, duman” < **īs*, Türk. *īs* “koku”.

Çuv. *yilm̄* “alçak arazi, su altında kalan arazi, ova; Volganın iki yanındaki çayırlıklar” < **yilum* < **īl-*; krş. MK *il-*, *in-*, *in-* “inmek, aşağı inmek” (Kâş.: *n* harfi *l*’den çevrilmedi) Türk. *īn-* “inmek”, Kaz. *ildiy* “çukur, dere, alçak”.

Çuv. *yiran* “sınır, hudut; sınır çizgisi, tarh, evlek, bahçe veya tarlada kazılan dar şerit” < **īran* = Tat. *izan*; krş. Mo. *ira-* “evlek açmak”

Çuv. *yuri* “şarkı” < **yari* < **yīr* < **īr*, *yurla-* “şarkı söylemek” = MK *yur*, *ir*, Tat. *cir*, Başk. *yir*, Kirg. *ir* “şarkı”, Yak. *uria* ay.

Çuv. *yirih* “intikamçı kötü bir ruh” < **yirik* < **yirk* < **īduk*; bkz. Çuv. *yar-* < **īd-*.

*ī > Çuv. *yī*, *yī-*

Çuv. *yīGe* “iğ” < **īk* = MK *īk*, *yīk*, Türk. *īk*, Tar. *yig* ay. (Räs. 15)

Çuv. *yīGev* “ege” < **īkegü* = Türk. *īge* ay. < **ekeg*, Kaz. *egew* ay. *ege-* “eğelemek”.

Çuv. *yīGīr* “çift, ikiz” < **īkir* = Türk. *ikiz* < **ēkiz*.

Çuv. *yīnī* “in, yuva” < **yīn* < **īn* = MK *īn*, *yīn* ay., Kirg. *iyin* ay. < **īn*, Türk. *hīn* ay. Yak. *īn* “in, çukur, dere, mağara, ev altı”.

Çuv. *yīr* “iz” < **yir* < **īr*, *yīrle-* “izlemek” = Uyg. (Sink.) *yes*, Sarı Uyg. *yey*, *yiz*, Gag. *yiz* ay. < **īz*, Türk. (Räs.) *īz* “tekerlek izi”, *īze* “geriye, geri”, *īzle-* “aramak”.

Çuv. *yīh* “cilt hastalığı” < **īk* = MK *īg* “hastalık”, Türk. *īgli* “hastalıklı, ağrılı”, *īgle-* “hastalık yüzünden zayıflamak”.

Çuv. *yīlī* “ilik; düğüm” < **īlgük*, *yīlmak* ay. < **īlmek* = MK *ilik* (Oğuzlarca), *yilik* (öbür Türklerce) < **īlik*, Türk. *ilik* ay. fakat *īl-* “ilmek, ilistirmek”, Yak. *īl-* “ilmek, asmak, tutturmak”.

*ē > ya-

Çuv. *yal* “halk, ahalı; köy” < **ēl* = Türk. *īl* “halk” < **ēl*.

*ū > yl-

92. Ana Türkçede söz başındaki kısa *u-* ünlüsi Çuvaşada *vī-* ile temsil olunur.

Çuv. *vīrīm* “uzun” = Türk. **uzūn*

Çuv. *viś-* “uçmak” = Türk. **uç-*

Şu örneklerde ise söz başında bir *y-* ünsüzü türemiştir. Sebep yine *u*’nun uzunluğu olmalıdır:

Çuv. *yīh* “aile, akraba, nesil, soy, kabile, ırk” < **ūk*; krş. Orh., Alt. B., Oyr. *uk* “akraba, nesil, kabile”, Tuva *uk* ay., Mo. *ug* “başlangıç, menşe, kök”.

Çuv. *yīva* “yuva” < **yuya* < **ūya* = Türk., Az. vb. *yuva*, MK vb. *uya*, Yak. *ūya*, *uya*.

*ō > yav

93. Ana Türkçede ön-sesteki kısa *ō* ünlüsi Çuvaşada genel olarak *vi-* ile temsil olunur:

Çuv. *vil* = AT *ōl-*

Çuv. *viś-* = AT *ōlç-*

Çuv. *vit-* = AT *ōrt-*

Çuv. *vit-* = AT *ōt-* “geçmek, nüfuz etmek”

Aşağıdaki örnekte ünlü uzun *ō* olmalıdır; Çünkü başta *y-* gelişmiştir.

Çuv. *yav-* “örmek” < **yev-* < **ō-* = AT *ōr-*, Türk. *ōr-* < *ō-r-*

Orhon Türkçesinde

94. Orhon Türkçesinde, birisi *sandhi*’de olmak üzere, iki *y-* türemesi örneği vardır:

BK D 31 *yılpagut* “alpler, yiğitler” < **īlpagut* ~ **ālpagut*; krş. Uyg. (Br.) *ālp* “alp”, Koyb. *ālep*, Soy. *ālip*, Knd. *ālap*, *alep* ay., Türk. *alp* (*l*’nin öndamaksıllaşması).

Tun. I K10 *yid-* “göndermek” (*sandhi*’de: *anca yid-*) < *īd-* < **īd-* = Yak. *īt-* ay., Çuv. *yar-* ay. < **īd-*.

Uygurcada ve Orta Türkçede y- Türemesi

$\bar{a} > ya$

95. MK *yaçan-* “utanmak” ~ Uyg. *içan-* “sakınmak, çekinmek, ictinab etmek”, Türk. (TTS) *yacan-* ay. < **yāçan-* < **āçan-* ~ **īçan-*; krş. Mo. *içe-*, içi- “utanmak”.

Tuhf. *yalda-* ~ *alda-* “aldatmak”, Türk. (TTS) *yaldak* “mütebasbis” < **ālda-*, Uyg. (Caf.) *yalkan-* “aldanmak”, *yalkantur-* “aldatmak” < **ālkan-*; krş. MK *āl* “hile” - Türk. *ālde-*, “aldatmak”.

$*\bar{e} > ye$

Tarc. *yege* “eğe”, IM *yegele-* “eğelemek” < **ēkeg*; krş. Türk. *īge* “eğe” < **ēkeg*.

Tarc. *yeki* “2” < **ēki*, *yekiz*, *yikiz* “ikiz; ikindi” < **ēkiz*, Birunî (Prits., Fund. I, 80) *yekinç* “ikinci” < **ēkinç*, Tarc., Bulg. *yekindü* “ikindi” < **ēkintü*; krş. Yen. *ēki*, Nij. *īki*, Yak. *ikki* < **īki*.

IM *yer-* “ermek, ulaşmak” < **ēr-*; krş. Kırım. Tob. (Rad.) *ier-* ay., Mac. *ér* (*ēr*) “olgunlaşmak” < Türk.

$*\bar{i} > yi$

MK, KB *yığaç* ~ Orh., Uyg. *igaç* “ağaç” < **īgaç*; krş. Uyg. *i*, *ī* “ağaç, nebat, ekin”.

Uyg. *yığı*, *yıgit* “ağlama” < **īgi*, Uyg. *yigla-* ~ *igla-*, *agla-*, *agila-* “ağlamak”, krş. Türk. *ābla-* ay., *āğıt* “ağlama”, Az. *ağıt* “ağıt”.

Uyg. *yırla-* ~ *ırла-* “şarkı söylemek”, MK *yır*, *yır* ~ *ır* “şarkı” < **īr*; krş. Çuv. *yuri* ay. < **yar* < **īr*, *yurla-* “şarkı söylemek”, Başk. vb. *yır*, Tat. *cir*, Kır. *ır*, Yak. *iria* ay.

Tarc. *yılmak* ~ MK *ırmak* < **īrmak*; krş. Çuv. *śırma* ay. < **yırma(k)* < **īrmak* ~ **ārmak*, Türk. *ārik*, Az. *arh* “ark”.

MK *yış* (ya da *yış*) “iniş” < **īṣ*; krş. MK *īn* “iniş”, Türk. *īn-* “inmek”.

$*\bar{i} > yi$

Uyg. *yig* ~ *ig* “hastalık”, Atab. *yig* ay. < MK *īg* ay., Türk. *īgle-* “hasta olmak”, *īgli* “hastalıklı, hasta”.

MK *yık* ~ *īk* “ığ”, Terc. *yik* ay. < **īk*; krş. Türk. *iğ*, Gag. *ī*, Az. *iy*, Türk. *īk*, Çuv. *yīGe* < **īk-e*.

Uyg. *yıl-* ~ *il-* “ilmek, asmak”, *yilin-* ~ *ilin-* < **īl-* (*yilin-* BT IX 164v29, 168v4, *yilig* BT IX 7v26, 219.5); krş. Türk. *īl-* “ilmek, ilişmek, takılmak”, Yak. *īl-* “ilmek, asmak”.

MK *yīn*, *yin* ~ *īn* “in” = Yak. *īn*, Türk. *īn*, Kır. *iyin* ay. < **īn*.

Uyg. *yiriğ* ~ *iriy* “irin” < **īriy*; krş. Özb. (Ürgenç) *īriy*

Atab. *yiz* “iz” ~ MK *iz* < **īz*; krş. Türk. *īz*, (Räs.) *iz* = Çuv. *yīr* ay. < **īr*.

$*\bar{o} > yo$

AH *yoz-* “yellenmek” ? < **ōs-*; krş. Kır. *ōsur-* ay.; krş. bir de MK *yorut-* ay.

$*\bar{o} < yo$

Uyg. (Ramst.) *yōn-* ~ *ōn-* “büyümek, bitmek, çıkmak, yükselmek”; krş. MK *ūn-* “yerdən bitmek”

Bulg. *yördek* “ördek”, Gag. *yördek* < **ōrdek*; krş. Türk. *ōrdek*, Yak. *üör kus* < **ōr kus* “ördek”.

Çağ. (Ramst.) *yörümçi* “örümcek” < **ōrümçi*; krş. MK *örümcek*, Türk. vb. *örümcek*, Türk. *ōr-* “örmek”

$*\bar{u} > yu$

Tarc. *yuca* “arka, her şeyin en yüksek kısmı, yüce”, IM *yuca* “yüce”, Bulg., TTS *yuce* “yükseklik”, Türk. *yuce* < **ūça*; krş. Az. Türk. *uca* “yüce”.

Tarc. *yuwa*, Türk., Az. Türk. *yuva*, Gag. *yu'a* < **yuya* < **ūya*; krş. Yak. *ūya*, *uya* “yuva, in”, Çuv. *yīva* ay. < **ūya*, GT *uya*.

$*\bar{u} > yū$

MK *yüg-* ~ *üg-* “yığmak, biriktirmek, toplamak” < **ūg-*; krş. Türk. *ūv*, Kaz., Kır. *üy*.

IM, Tuhf. (Türk.) *yügüt-* ~ *ügüt-* “ügyptemek” < **ūkit-*; krş. Kır. *ük-* ay., *ügil-*, Kaz. *ügil-* < **ūkil-*, Türk. *ügüt-*, Gag. *ūt-*, Az. *üyüt-*, Türk. *üvet* < **ūkit-*.

Tuhf. *yüleştir-* ~ *üleştir-* < **üles-*; krş. GT *üles-*, Yak. *üllehin-* “üleşilmek” < **ülesil-*.

Uyg. *yürüñ* ~ *ürüñ*, MK *yürüñ* “beyaz” < **ūrüñ*; krş. Mo. *ür-* Halha. *ür* “şafak, tan”.

Modern Dil ve Lehçelerde

96. Uzun ünlülerin söz başında y- türemesi Orta Türkçe devresinden sonra da sürüp gitmiştir. Bunu modern dil ve lehçelerdeki Orta Türkçede bulunmayan y- türemesi örneklerinden anlıyoruz.

*ē > ye, *ē̄ > ye

Az. *yeher* “eyer” < *ēyer; krş. Y.Uyg. (Rad.) *yiger*, D. Türk. ēger, iger (Raq. MSOS 1914, 180 b) < *ēyer < *ēder, MK eder.

Özb. (Kıpç.) *yeki* “2”; Kırg. (Ramst.) *yegiz* “ikiz” < Yen. ēki; bkz. *Uygurcada ve Orta Türkçede y- türemesi*.

Kırg. (Ramst.) *yel* “halk” < *ēl; krş. MK, Türk. īl ay. Çuv. yal “köy” < *ēl.

Özb. (Kıpç.) *yelli* “50”, Kırg. (Ramst.) *yelū* ay.; krş. IM vb. *elli* < *ēlig.

S. Uyg. *yem* “don, şalvar” < *ēm ~ *ōm; krş. Çuv. *yim* “keten pantolon” < *ōm, MK öm “şalvar, don” = Mo. ömüdüün ay.

Özb. (Kıpç.) *yen* “en, genişlik” > *ēn; krş. MK īn, Türk. īn, Az. ēn.

S. Uyg. *yen*, *yin* “en” < *ēy; krş. Uyg. *ay*, e y Türk. *in*

Özb. (Kıpç.) *yéne* “ana, anne” < *ēne; krş. Çuv. *anne* < *ēne, Türk. *anne* < *āna.

S. Uyg. *yer* “erkek” < *ēr; krş. Uyg. Br. *hēre* “er, koca”, Türk. ēr, Az. er.

Özb. (Kıpç.) *yerte* “erken” < *ērte, *yérten* “yarım”; krş. Türm. īr, Az. ēr “erken”.

Özb. (Kıpç.) *yes* “hatıra, hatırlamak” < *ēs; krş. Yen. *ēsni-* “hatırlamak”, Türk. *ēsle-* “hatırını saymak, hürmet etmek”

Özb. (Kıpç.) *yet-*, S. Uyg. *yet-*, *et-*, *it-* “etmek” < *ēt-; krş. MK īt-, Türk. *et-*, *ed-er* vb.

Özb. (Buh.) *yetik*, *ötik* “çizme” < *ētük; krş. Türk. ē dik.

*ī

D. Türk. (Jar.) *yik* “iğ” < *īk; krş. MK īk ~ yīk, Türk. iğ, Gag. ī, Az. iy, Türk. īk.

Özb. (Buh.) *yikeyi* ~ *ikeyi* “her ikisi” < *īkegü; bkz. *yeki*.

D. Türk. (Jar.) *yirijda-* “irin toplamak” < *īrij krş. Uyg. īrij ~ yiriŋ, Özb. (Ürgenç) īriŋ

Az. *yiye* “sahip, efendi, ağa” < *īye; krş. D. Türk. LC īge, īge < *īye < *īdi.

S. Uyg. *yiz*, *yey* “iz”, *yizda-* “izlemek, takip etmek” < *īz; krş. Türk. īz, īz, īzle- vb.

*ī

D. Türk. (Jar.) *yığı* “ağlama”, *yığla-* “ağlamak” < *īgi, īg; krş. Türk. īğı, īgla-.

S. Uyg. *yuzuk*, *yüzük*, *izik* “kutsal” < *īduk; krş. Çuv. *yirih* “intikamcı kötü bir ruh” < *yirik < *yirik < *īduk.

Y.Uyg. Hami *yit*, it “it”, ed. *išt*, S.Uyg. LC īt, Oyr. *yit*, Çuv. *yidī*, *yit* < *īt.

*ō

S. Uyg. *yoz-*, *yuz-*, *yöz-* “aşmak, geçmek” < *ōz-; krş. Uyg. *ooz-* ~ *oz-* “kurtulmak, geçmek”.

*ōl

D. Türk. (Jar.) *yöl*, *yül*, *höl* “islak, nemli”; krş. MK īl, Türk. īl, hōl, Özb. Buh. *hōl* ay.

S. Uyg. *yuri* “yüksek; güney”, *yöri* “yukarı, yukarıya”, *yöriğil* “kaldır!” (< *yöri kil*), *yörle-* “kalkmak, ayağa kalkmak” ~ *örle-* “yükselemek”, vb. < *ōr-, *ōrū*; krş. Türk. *ōr-* “ayağa kalkmak- kalkmak”

S. Uyg. *yür-le-* “örmek” (saç vb.) < *ōr- = Türk. *ōr-*.

S. Uyg. *yürdek* “gri renkli ördek” < *ōrdek; krş. Türk. *ōrdek*, Yak. *üör kus*.

S. Uyg. *yöt* “öd, safra” < *ōt; krş. MK, Tarc. *ōt*, Türk. Hak. *ōt*.

Bar. *yüzök* “ağaç özü” < *ōz-ek; krş. MK *ōz*, Yak. *üös*, Çuv. *var*.

v- Türemesi

Tuna ve Volga Bulgarcasında

97. Ön-sesteki uzun dudaksız ünlü Türk dil ve lehçelerinde pek seyrek olarak kendinden önce bir v- ünsüzü türetir. Bu olayın bildigimiz en eski örneği Tuna Bulgarcasına ait şu sözdür:

Tuna Bulg. *veçim* “üçüncü” < *ūç-im ~ Vol. Bulg. *veçim*, *vüçim* ~ Çuv. *vižim* ay., *viži* vişsi “3” = *ūç*, MK *ūç*, *ūç*, Karag. *üy়*, D. Türk. LC *ūç* (KSz XVIII, 80), IM *ūç* (Lig. 192).

Tuna Bulg. *veçim* söz konusu *v-* türemesinin Türk dil ve lehçelerinde IX. yüzyıldan önce (Pritsak'a göre en geç V. yüzyılda)¹⁵² başlamış olduğunun sağlam bir kanıdır.

Volga Bulgarcasında yukarıda verilen *veçim* ~ *v ü çim* örneğinden başka bir örnek daha vardır:

Vol. Bulg. *vān* “10”, *vānum* “onuncu” < *ōn = AT *ōn*, MK, Türk. *ōn*, Yak. *uon*; krş. Vol. Bulg. *avl-i*, *avl-i* “oğlu” < **oğul*, Çuv. *ivil* = AT *ogul*.

Ön-sesteki *o* ünlüsünün iki sözcükten birinde kendinden önce bir *v* geliştirdiği halde (*vān*), öbüründe geliştirmemesi (*avil*) ancak bu iki sözün ünlüleri arasındaki nicelik farkı ile izah edilebilir.

Çuvaşçada

98. Bugünkü Çuvaşcaya gelince bu dilde ön-sesteki dudaksız ünlülerin pek çok sözde bir *v-* geliştirmiş olduğu görülür. Aslında kısa olduğunu karşılaştırmalı araştırma ve incelemelerle bildiğimiz pek çok dudaksız ünlü Çuvaşçada kendinden önce bir *v* - türetmiştir:

Çuv. *viran-* “uyanmak” = AT *odun-*; Türk. *oyan-*.

Çuv. *virm* “uzun” = AT *uzun*; Türk. *uzın*.

Çuv. *viš-* “uçmak” = AT *uç-*; Türk. *uç-*

Çuv. *vil-* “ölmek” = AT *öl-*; Türk. *öl-*

Çuv. *viš-* “ölçmek” = AT *ölç-*, Türk. *ölç-e-*.

Çuvaşçada kendinden önce bir *v-* türemeyen dudaksız ünlü pek azdır:

Çuv. *is* “akıl, anlayış; öğüt” = Kom., Uyg., Türk. *us*

Çuv. *is-* “bir kabı suyun içine daldırarak su doldurmak” < *(s)us- = Türk. vb. *sus-*.

Çuv. *ivil* “oğul” = Türk. vb. *ogul*.

Bu durumda Çuvaşçada ön-seste türeyen *v-* ünsüzünün Eski Çuvaşçadaki birincil uzun ünlüleri tesbit etmek için bir ölçü olarak

kullanılamayacağı açıktır. Birincil ünlü uzunlukları ancak türeme *v-* sesinden sonraki ünlünün niteliği yardımıyla tesbit olunabilir.

AT *ā-* = Çuv. *vi-*

AT *ā-* = Çuv. *vi-*

Çuv. *viś-* “acıklamak” < **ōç-* < **āç-* = AT *āç-*, Türk. *āç*, Yak. *ās*.

Çuv. *viži* “aç” << **āçig*.

AT *ō-, ū-* = Çuv. *vu-*

Çuv. *vut* “od, ateş” = AT *ōt*, Türk. *ōt*; krş. Çuv. *uDī* “ot, kuru ot” (Lig. 186)

Çuv. *vuDī*, *vut* “odun” = AT *ōtuŋ* MK *otuŋ*, *otuŋ* Türk. *ōduŋ*.

Çuv. *vuBır*, *viBır* “cadı kari” (pek şışmandır) = Türk., Az. *obur* < **ōpur*, MK *ōp-* “höpürdeterek içmek”.

Çuv. *vunnı*, *vunı*, *vun* “10” (Vol. Bulg. *vān*) = AT *ōn*, MK, Türk. *ōn*.

Çuv. *vula-* “okumak” = AT *ūla-* ~ *ūli-* “ulumak”, Tat. *ula-*, Türk. *uvla-* < **ūli-*

Ana Türkçe kısa *o-* ve *u-* ünlüleri Çuvaşçada seyrek olarak *u-*, *ū-*, Genel olarak da *vi-* ve *vī-* ile temsil olunur: Çuv. *vīrīm* = AT *uzun* vb. gibi.

AT *ō-, ū-* = Çuv. *va-*

Çuv. *vat* “öd, safra” = AT *ōt*, MK, Türk. *ōt*.

Çuv. *var*, *vari* “orta, iç, karın, öz” = AT *ōz*, MK, Türk. *ōz*, Yak. *üös*.

Çuv. *valeś-* “üleşmek” = AT *üleş-*; krş. Yak. *ülles-* ay. < **üleş-*, Çuv. *vali*, *val* “hisse, pay” = AT *ülüg*.

Ana Türkçe kısa *ō-* ve *ü-* ünlüleri Çuvaşçada seyrek olarak *ō*, genel olarak da *vi-* ile temsil olunur: Çuv. *vil-* = AT *öl-*, Çuv. *viš-* = AT *ölç-*, Çuv. *vit-* = AT *ört-*, Çuv. *vit-* = AT *ōt-* “geçmek, nüfuz etmek” vb. gibi.

Orta Türkçede

99. Ön-sesteki uzun dudaksız ünlü Orta Türkçede pek seyrek olarak önünde bir *v-* ünsüzü türetir. Tesbit edebildiğimiz örnekler şunlardır:

Tarc. *voçak* “ocak”¹⁵³ < **ōçak*; krş. Türk. *ōcak* < **ōçak*; Çuv. *vuCah* “ocağın iki yanındaki odun ve kül koymağa mahsus çukurlar, ocak” < Tat. *uçak*.

¹⁵² Omeljan Pritsak, “Ein hunnisches Wort”, ZDMG, cilt 104

¹⁵³ Houtsma *vuçak* okumuş. (bkz. s. 102)

Tuhf. *vayna-* “oynamak” < **voyna-* < **ōyna-*; krş. GT *oyun*, *oyna-* Çuv. *vīy̑* ‘oyun’, *vil̑a-* “oynamak”.

Tarc., Bulg. *vur-*, IM *vūr-* ~ *vur-*, *vurul-*, *vuruş-*, Türk., Az. *vur-* Türk. *ur-* < **ūr-*; krş. MK *ūr-*, *ūruş*, GT *ūr-*; krş. bir de Yak. *ūr-* “koymak, bırakmak”.

Ünsüz İkizleşmesi

100. Türkçedeki birincil uzun ünlülerini tesbitte kullanılabilecek başka bir ölçü de ikizleşme (*gemination*) veya ünsüz uzaması olayıdır. Tarihî ve bugünkü Türk dil ve lehçelerinde bol örnekleri bulunan bu ikizleşme olayı araştırmacıların öteden beri dikkatini çekmiş olmakla beraber, bu fonetik olayın sebepleri üzerinde şimdije kadar pek durulmamış, çok kere örnek vermek ve ikizleşen ünsüzlere işaret etmekle yetinilmiştir. Yalnız A. Von Gabain *Fundamenta*'daki “Das Alttürkische” adlı çalışmasında Brahmi metinlerinde sık sık karşılaşılan ikizleşme örnekleri dolayısıyla bir açıklama girişiminde bulunmuştur. Ona göre, ilk hece sonunda *r*, *t*, *s*, *ʃ* ve *n* seslerinde ve sözcük içinde daha ileride *r* ve *t* seslerinde görülen bu ikizleşme keskin bir şekilde sona eren bir heceden sonra gelen ünsüzlerin uzatılmasının写字ya yansımاسından ibarettir (*Fund. I*, 26). Bizce bu açıklama belirsizdir, çünkü “keskin bir şekilde sona eren hece” ile neyin kastedildiği belli değildir. Bu ibare ile “vurgu” mu kast ediliyor yoksa ünlü niceliği mi murad ediliyor? Gabain açıkça ünlü niceliğinden bahsetmediğine göre ikizleşme olayını bununla ilgili görmüyor olmalıdır.

Halbuki Türkçedeki ünsüz ikizleşmesi olayını pek çok halde sözcükte birincil ya da ikincil uzun bir ünlünün varlığı ile açıklamak olasıdır. Açık hecedeki uzun ünlünün çekici etkisi ile izleyen hecenin başındaki ünsüz ikizlesir. İkizleşme ile ilk hece kapali hale gelir ve uzun ünlü kısalır. Başka bir deyişle ikizleşme (ünsüz uzaması) bir nevi karşılıkama (telâfi) uzamasıdır. Kaybolan ünlü uzunluğunun yerini ünsüz uzaması alır:

Şimdi bunu Türk dil ve lehçelerindeki birkaç alınma sözcük ile gösterelim:

Özb. *sâdde* “sade” < A. ساده krş. Türk. *sâda*, Türk. *sâde*, vb.

Kum. (Buynak) *tazza*, *taza* “taze” (Benz. *Fund.*, 397) < F. تازه krş. Türk. *tâza*, Türk. *tâze*.

Çuv. *patt̑* “yiğit, bahadır” < **bāt̑ur*; krş. Kırg., Oyr. *bāt̑ir*, Alt. *pāt̑ur*, Tuva *mād̑ir* < Uyg. *bagatur* < Mo.

İkincil uzun ünlü bulunduran şu sözcüklerdeki ikizleşme de dikkati çekmektedir:

Türk. (TTS) *issi* “sahibi” < **ī-si* < **iyi-si*; aş. bkz.

Türk. *ıssız* < **ī-siz*; krş. TTS IV 440 *isüz* “ıssız”, Muk. 324 *i* “sahip”, 325 *ī-leri* “sahipleri, efendileri” < **iyi*.

Uzun ünlülerin ikizleştirici etkisi sözcükte ileriye doğru olduğu gibi geriye doğru da işler. İşte yine alınma sözcüklerden birkaç örnek:

Türk. *cūzam*, *cūzzam* < A. جذام

Az. *çaggal* “çakal” < F. شغال

Az. (Muğan gr. ağızları) *harrin* “harin” < A. حرون

Türkm. (Yomud) *mâşın* “makine”, ed. *mâşın* < R.

Ünsüz ikizleşmesi olayına tarihî ve modern Türk dil ve lehçelerinin hemen hepsinde rastlıyoruz. *Dīvānu lugāti-t-türk*'teki ikizleşme örneklerinde şu aşağıdakiler sözcükteki birincil uzun ünlünün ilerleyici etkisi ile açıklanabilir:

ikki “2” ~ *iki* (daha seyrek) < **ēki*; krş. Yen. *ēki*, Özb. vb. *ikki*, Türk., Az. *iki* < **ikki* < **ēki*.

ikkiz < **ēkiz*; krş. Çuv. *y̑Gir* < **ēkir*.

yetti ~ *yeti* “7” < **yēti*; krş. Orh. *y̑ti*, Az. *yeddi*, Yak. *sette*, Türk., Türk. *yedi* < **yēti*.

arrig “temiz” < **ārig*; krş. Kırg. *ārçı-* “temizlemek” < Mo. < **ārti-* = AT *ārit-*.

Ünsüz ikizleşmesi örnekleri tarihî lehçelerden Brahmi yazılı Uygurca metinlerde de pek boldur. Gabain'in tesbit ettiği örneklerden şu aşağıdakiler birincil uzun ünlülerin etkisi ile meydana gelmiş olabilirler:

Br. *ārra*, *ārā* “ara”; IB, Türk. *āra*, Yak. *āra*, *āran*.

Br. *ārri-*, *āri-* “temiz olmak” < **āri-*; yuk. bkz.

Br. *ātti*, *ādhi* “adı, ismi” < **āt-i*; MK vb. *āt*.

Br. *pirr* *ikindiške* ~ *bir*, *pir* “1” < **bir*; MK, Yak. *bir*

Br. *kānnim* “kanım”, *kām* > **kān-im*; MK *kān*, Türk. *gān*.
Br. *tāttir* “tadar” < **tāt-ir*; MK *tātig*, Türk. *dāt-*, vb.

101. *Dīvānu lugāti't-türk*'ten başlayarak, tarihî metin ve sözlüklerle modern Türk dil ve lehçelerinde rastlanan ve birincil uzun ünlülerin etkisi ile meydana geldikleri belli olan ünsüz ikizleşmesi örnekleri alfabetik sıra ile aşağıya çıkarılmıştır:

Özb. *aççık*, Y.Uyg. *aççık*, Kum. *aççı*, Kaz. *aşçı*, K. Klp. *aşşı*, Tob. (Böht., 195) *açce* “acı” < **ācīg*,¹⁵⁴ krş. Türk. *aci*, Özb. (Har.) *āci*.

Yak. *aççık* “acı; açlık” < **ācīk*; krş. Tuhf. *açık* “aç”, Orh., MK *āc-* “acıkmak”, Yak. *ās-* ay.

Türk. (Sul. Vel.) *adda-* ~ *ada-* “vâdetmek” < **āda-*; krş. Türk. *āda-* < *āt* “ad”.

Az. *addim* “adım” < **ādīm*; krş. Türk. (A.B.) *ādīm*, ed. *ēdīm*, Türk. *adīm* < TTS *ad-* “adım atmak, basmak” < **āt-*, Türk. (A.-B.) *āt-*, ed. *ēt-* ay.

Kom. *allında* ~ *alında* “önünde”, Çağ. (Bor. 75) *allında* “karşısında, önünde” < **āl-i-nda*,¹⁵⁵ krş. Tefs. *alında*, Abuş. *alida* < **āl* “ön”, Türk. *ālin* “alin”; bkz. *alliga*.

Çağ. (Şeyb.) *alliga* “önüne, karşısına”¹⁵⁶ < **āl-i-ga*; bkz. *allinda*.

AH *appak*, TTS *appak apbak*, Az. *ağ-appag*, Özb. *appak*, Y.Uyg., Kaz., Kirg. *appak*, Tat. *appağım* “bembeyazım” (okşamak) < **āp āk*; krş. IM *apak* Türk. *apāk*.

Uyg. Br. *ārri-* ~ *āri-* “temiz olmak” < **āri-*, MK *arrig* “temiz”, Kom. *arri*, *ari*¹⁵⁷ ve *arov* < **ārig*; krş. Kirg. *ārçi-* “temizlemek” < Mo. < **ārti-* = AT *ārit-*.

Türk. ed. ve Merv.-Teke *arrık* “zayıf, cılız” Özb. (Şehr-i Sebz) *arrig* ay. < **āruk*; krş. MK, Türk. *ār-* “yorulmak, bitkin hâle gelmek”.

¹⁵⁴ Räs. Laut., 142.

¹⁵⁵ Grønbech'in bu sözcüğün *alin*'dan geldiğine dair olan açıklaması (Kom. Wört., s. 35) yanlıştır.

¹⁵⁶ F.A. Abdullayev, *Fonetika ḥorezmskih govorov*, Taşkent 1967, s. 132.

¹⁵⁷ Grønbech yalnız *ari* şeklini veriyor (bkz., s. 41).

Tarc. *assig*, Kom. *assov*,¹⁵⁸ Türk. (Sul. Vel.) Bulg., Tuhf., TTS *assi* “fayda, kâr, kazanç” < **āsig*; krş. Özb. Har. (Oğuz) *āsiy*¹⁵⁹ ay.

Kom. *aşşa-* ~ *aşa-* “yemek”¹⁶⁰ < **āṣā-*; krş. Uyg. Br., MK *āṣ*, Turf. III, ön 7-8 *āṣa-*.

Türk. (G. Antep) *azzik* “azık”¹⁶¹ < **āzik*; krş. Türk. *āzik*.

Çağ. (Eck., 51) *bakka* ~ *baka* “kurbaga”, Özb. (Har.) *kurvakka* ~ *kurvaka* < **kur-bāka*; krş. Türk. *gurbāga*, Türk. *kur-başa*, kaplum-başa, Az. *başa* “kaplumbaşa, kurbaga”.

Özb. (Bahmal) *çüççi* “tatlı” (Har. 128) < **sūcīg*; krş. Özb. (Oğuz) *sūci*, Türk. *süyci* ay.

Yak. *ekkirie-* “sıcıramak, koşmak”, *ekkiret-* “atı dört nala koşturmak” < **sēkrē-*; krş. Türk. *sēk-dir-* “koşturmak”, Türk. *seğirt-*, Az. *seyirt-* “koşmak”.

Türk. (A.-B.) *eyyer* “eyer” < **ēyer*; krş. Az. *yeher* ay.

Türk. *garri*, (Räs.) *karri*, K. Klp., Özb. (Oğuz) *karri* “ihtiyar” < **kāri*; krş. Az. (Dmanisi) *gāri*, Kaz. (Räs., Laut., 142) *kāri* ay.; Türk. *garra-* “yaşlanmak, ihtiyar olmak” < **kāri-*.

Türk. *giccele-* “kızdırmak, tahrîk etmek” < **kiči-le-* (sıklık çatısı); krş. Türk. *gice-* “gicişmek, kaşınmak” < **kiči-*, *gici* “gicik, kaşıntı” < **kičig*.

Türk. *gurruk* “metrûk ve susuz kuyu” < **kūrūk*; krş. Türk. *gūra-* “kurumak” < **kūru-*, *gūri* “kuru”, Nohur *gurru* ay., ed. *gurru* “kuru zayıf” (*garri-gurru* deyiminde) < **kūrug*.

MK, Bulg., Çağ. (Eck. 51) *ikki* ~ *iki*, Kom. *ekki* ~ *eki*, IM, Tuhf., Türk. (Urfa), Özb., Y.Uyg., Yak. *ikki*, Y. Uyg. (Sink.) *ike* ~ *ikke*, (Hami) *ikki* ~ *ikke*, Çuv. *ikki* “2” < **ēki*; krş. Yen. *ēki*, Tarc. *yeki*, vb.; aş. bkz.

MK, Tuhf. *ikkiz* “ikiz” < **ēkiz*; krş. Tarc. *yekiz* ~ *yikiz* = Çuv. *yīGīr* ay. < **ēkir*; aş. bkz.

Tuhf. *ikkindi* “ikindi” < **ēkinti*; krş. Bulg. *yekindü* ay.; yuk. bkz.

Y.Uyg. *işşı-* “şışmek” ~ D. Türk. (Jar.) *iş-i* ~ *iş-i* ay. < *(s)*ışt* < **sīṣ-t*; krş. MK *sīṣ* “şışmiş olan her nesne, yumru”; krş. bir de Kaz. *isi-* “şışmek” < * *isi-* < **ṣīṣ-t*.

¹⁵⁸ Grønbech *asov* okuyor (s. 42).

¹⁵⁹ F.A. Abdullayev, ay. eser, s. 65.

¹⁶⁰ Grønbech, s. 44, yalnız *aşa-*.

¹⁶¹ Ö. Asım Aksoy, *Gazi Antep Ağzı*, I, İst. 1945, s. 71

Özb. (Bahmal) *koşşa* “çift” (Har. 128) < **kōṣ-a*; krş. MK, Özb. Har. 48 *kōṣ* “iki, çift”.

Özb. *pâççe* “bacanak” < **bāca*; krş. Türk. *bāca* ay.

Çuv. *pirre* vb. “1” < **bīr*; krş. Uyg. Br. *pirr ikindiške*, MK. Türk., Yak. *bīr*.

Kom. *sassi-* ~ *sasi-* “kokmak, fena kokmak” < **sāsi-*, *sassi* “kokmuş, kokan”, Özb. *sassik* ay. < **sāsig*; krş. Türk. (Räs.) *sāsik* “kokmuş, çürümüş”, Uyg. *sarsig*, *sarsag*, *sasig* “çürük”.

Özb. *sillik* “düz, düzgün, pürüzsüz” < **sīlik*; krş. Y. Uyg. *silik*, D. Türk. (Jar.), Kırg. *silik* ay. < **sīlik*, Türk. *sıl-* “silmek, süpürmek”.

Özb. *tappânçe* “tabanca”, Az., Kırg., Y. Uyg. *tapança*, D. Türk. (Jar.) *tap'ançı*, Kaz. *tapanşa* ay., TTS *tabanca* “tokat” < F. طَبَانِجَه < Türk. **tāpan* “küçük taban”.

Bulg. *tirri-* “yaşamak” < **tīr-i-*; krş. Türk. *dīri* < **tīrig*.

Özb. *tizze* “diz”, Kaz., Kırg. *tize*, KKlp. *dize* < **tīz-e*; krş. Türk. *dīz* < MK *tīz*.

Çuv. *tīvatū*, *tīvaDī* “4” < **tōvert* < **tōrt*; krş. Türk. *dōrt*, Yak. *tüört* < MK *tōrt*.

Yak. *ülles-* “üleşmek, paylaşmak” < **üleṣ-*, *üllehin-* < **üleṣ-il-*; krş. Tuhf. *yüleştir-* ~ *üleştir-*.

Çuv. *vunni*, *vuni*, *vun* “10” < **ōn*; krş. MK, Türk. *ōn*, Yak. *uon*, Vol. Bulg. *vān*.

Kom. *yaşsil(l)ik* “yeşillik” < **yāṣil*; krş. Türk. *yāṣil*.

Oyr. (Räs.) *yekken* “obur”, Tel. *d'ēkken*, Şor. *çeken* (< **çekken*) **yēken*; krş. Yak. *siegen* ay. < **yēken* (Laut., 142).

MK, Kom., Çağ. (Eck., 51) *yetti* ~ *yeti*, Tefs. *yetdiū* ~ *yeti*, AH *yetti*, *yedi*, Bulg. *yeddi*, Az. *yēddi*, Özb., Kum. *yetti*, Y. Uyg. *yette*, Yak. *sette*, Çuv. *śiçći* “7” < **yēti*; krş. Yen. *yēti*, Koyb. *d'ēte*, *d'īte*, Soy. *t'ēte*, Tofa. *çēte*, Türk., Türk. *yēdi* < **yēti*.

101. Aşağıdaki örnekler de sözcük içindeki uzun ünlünün geriye doğru olan ikizleştirici etkisi ile meydana gelmiş olmalıdır:

Türk. *akgın* “akıntı, cereyan” < **akkīn* < **akīn*; krş. Türk. *-īn/-īn*: *bütīn* “bütin”, *yakīn* “yakın”; krş. bir de MK I, 376 *akīn* (~ *akin*).

Orta Anad. (Räs., Laut., 142) *aşşağa*, G. Antep (Aksoy) *aşşağı* < *aşāk-a*; krş. Türk. *aşāk* “aşağı, alt”

Gag. (Doer. Fund. 268) *büttün* < **bütūn*; krş. Türk. *bütīn*.

Çağ. (Eck., 51) *sakkal* ~ *sakal*, Türk. *sakgal*, Az. *saggal* < **sakāl*; krş. MK *sakāl* (beş kere) ~ *sakal* (bir kere), Muk. سقال, Osm. سقال ; krş. bir de Mac. *szakál* < Türk. (Gom. 119).

Bulg. *tokkuz*, Çağ. (Eck., 51) *tokkuz* ~ *tokuz*, Türk. (Dmit.) *dokkuz*, Az. *dogguz*, Özb. *tokkız*, Özb. Har. (Oğuz) *dokkız*, Y. Uyg. *tokkuz* “9” < **tokūz*; krş. MK III 127 *tokūz*; krş. bir de Çuv. *tīhhir*, *tīhir* “9” < **tōkur*.

Özb. *yavvaş* ~ *yuvaş* “yavaş” < **yawāṣ*; krş. Tarc. *yavāṣ*, AH *yavāṣ*, *yavaş*.

Az. (Muğan) *uzzun*, Türk. (Yomut, Göklen) *uzzīn*, ed. *uzīn* < **uzūn*.

Ön Damaksillaşma

102. Uzun art damak ünlülerinin sebep olduğu seslik değişimlerden biri de kendi kendilerini ön damaksıllaştırmalarıdır. Bu olay daha çok *t*, *d*, *n*, *s*, *z*, *ş*, *c* ve *c* gibi ünsüzlerle y yarı ünlüsünün eşliğinde gerçekleşir. Söz konusu ünsüzlerin tek başlarına da ön damaksıllaştıracı etkileri olduğu hep bilinir:

Uyg. *bıç-* ~ Türk., Türk., Az. vb. *bıç-*

Uyg. *bış-* ~ Türk., Türk., Az. vb. *bış-*

Uyg. *bıñ-* ~ Türk. *bin*, Az. *min*, Türk. *mün*, vb.

MK *til* ~ *til*, Türk., Az., Türk. *dil* vb., Kut. Bil. *tilmaç* ~ Türk. *dilmaç* vb.

Ne var ki bu gibi örnekler azdır. Öte yandan, Türk dil ve lehçelerinde tarih boyunca tesbit edilen pek çok ön damaksıllaşma örneğinde adı geçen ünsüzlerden biri ya da ikisi ile birlikte bir birincil uzun ünlü de bulunmaktadır. Bu durum, bizi uzun ünlülerin, belirli şartlar altında, kendi kendilerini ön damaksıllaştırdıklarını kabule sevk eder.

Bu olaya ait bir örnekler listesi aşağıya çıkarılmıştır:

ā > *ē*, *e* vb.

Çuv. *yūś-* “acımak, acılaşmak; ekşimek” < **ēci-* < **āci-*, *yūži* “acı, ekşi” < **ācītg*; krş. Tat. *ēci-*, Başk. *esi-* vb.

Türk. (TTS) *yeli* ~ *yali* “yele” < **yālı*; krş. Türk. *yāl*, Az. *yal*, Türk. *yele*.

Tarc. *sencer* kişi adı ~ *sanç-* “batırmak, saplamak” < **sānç-*; krş. Türk. (Räs.) *sānç-*.

Tefs. *dēn-* (117), *ten-* (298) ~ *tān-* (284), Türk. *dēn-* “reddetmek, inkâr etmek” ~ Az. *dan-*, Tuhf. *tan-*, MK *tān-*.

Özb. Har. (Bahmal) *errig* “ark, zayıf, cılız” ~ Türk. *arrık* < *är-* “yorulmak, bitkin hale gelmek”

Türk. *ēt-* “adım atmak, gitmek, yürümek”, *ēdim* “adım” ~ (A.B.) *āt-*, *ādim*, Türk. (TTS) *ad-*, *adim*, Az. *addim*.

Özb. (Har. 41) *sene-* ~ *sana-* “saymak” < **sāna-*; krş. Türk. *sān* “sayı”, *sāna-* “saymak”

Özb. (Har. 48) *yere* ~ *yara* < **yāra*; krş. Türk. *yara*, fak. *yār-*.

D. Türk. (Jar.) *sesi-* “çürütmek, kokmak, taaffün etmek”, *sesiğ*, *sesik*, *sisig* “çürülmüş, kokmuş” Türk. (Räs.) *sāsik* ay.

Tat. *yeş* “yaş, sin”, *yeşe* - “yaşamak” ~ Türk. *yāş*, *yāşa-*.

Türk. *yeşer-*, Tat. *yeş* “genç”, *yeşer-* “gençleşmek, yeşermek” ~ Türk. *yāş* “yeşillik”.

Türk. *yeşil*, Tat. *yeşil* ~ Az. *yaşıl*, Türk. *yāşıl*.

Tat. *yeş* “göz yaşı” ~ Türk., Az. *yaş*, Türk. *yāş*.

Tat. *cey* “yaz” ~ Türk. *yāy-la*, *yāy-lag*, MK *yāy*.

Tar. *ceye* “yay” ~ Türk. *yāy*, Kır. *cā*, Yak. *sā* < MK *yā*.

ī > i vb.

Türk., Az., Türk. vb. *bit*, Turf. LC *pīt*, Y.Uyg. *pişt*, Özb. (Har.) *biyt*, Kaz. *piyt* ~ Çuv. *piyDī*, *piDī* ay. < **bīt*

D. Türk. (Jar.) *cibin*, *civin* ~ *civin* “sinek”, Türk. (TTS) *cibin-lik* Türk. *cibin*, Kır. vb. *çumin*.

Türk. *çīş-* “şışmek”, *çīş* “şış, şışkin”, Türk., Az. *şīş-*, *şīş* < MK *śīš*; krş. Türk., Az. *şīşman* < **śīşman*.

Kaz. *isi-* “şışmek”, Y.Uyg. *işsi-*, D. Türk. (Jar.) *işti-* ~ *işti-* ay. < *(*sīş-i-*).

Türk. *dit-*, Az. *did-*, MK *tīt-* ~ Yak. *tīt-* (~ *tīt-*)

Türk. Az. *giciş-* “kaşınmak”, Türk. *gice-*, MK *kiçi-* < **kīci-*; krş. Türk. *gicik* < **kīcik*, Özb. *kiçi-*.

Türk. *dinç*, D. Türk. (Jar.) *tinç* ~ *tinç*, Özb. (Har. 52) *tinç* “sessiz, sakin”, Türk. *dīnç* “sulh, sükûnet”.

Türk. *din-* ~ Türk. *dīn-* “kurtulmak, sona ermek”; yuk. bkz.

Türk. *dinlen-* < **tīnlān-*, D. Türk. (Jar.) *tin-* ~ *tin-* “nefes almak”, MK *tīn* “nefes”, Uyg. *tinlig* “canlı, yaratık”.

Türk. *is*, Az. *his*, Özb. (Har. 47) *īs* “is, duman” ~ Türk. *īs* “koku”.

Türk., Az., Türk. vb. *it*, Özb. (Har. 136) *iyt*, Oyr. *iyt*, Turf. LC *it*, Y. Uyg. *išt* ~ Orh., Uyg., MK *it*, Çuv. *yiDī* “it” < **īt*.

D. Türk. (Jar.) *sin-* ~ *sin-* “kırılmak”, Türk. *sīn-*, MK *sī-*, *sīn-*.

Çuv. *yīnī* “kın” ~ AT *kīn* (Yak. *kīn*, Türk. *gīn*)

Çuv. *yīrih* “kötü bir ruh” ~ AT *īduk* (Yak. *ītik*, fak. *īt-* “göndermek”)

ō > ö

Mac. *tōr* “ağ, tuzak” < Es. Çuv. **tōr* ~ Uyg. *tor*, *toor*, MK *tōr*, Kır. *tōra* (Lig., JA 1938, s. 198)

Uyg., MK *yörög* “tabir, yorum”, MK *yōr-* ~ *yor-* “tabir etmek” < **yōr-*; krş. Türk. *yōr-*, ay.

Türk. (TTS) *yöyüll-* ~ *yoyul-* “silinmek, kazınmak, zail olmak”, *yoy-* “silmek, kazımak, yok etmek” < MK *yod-*, < **yō-d-*; krş. MK *yōk* < *yō-k*.

MK *öp-* ~ *ōp-* “höpürdeterek içmek”; krş. Türk., Az. *obur* < **ōpur*, Kır. *opkok* ay.

Yak. *ūy-* “dikmek, dikişle tutturmak” ~ Türk. *ōymak* “dikiş yüksüğü”; krş. Mo. *oyo-* < *oya-* “dikiş dikmek”.

Türk. *yörüü-*, *yürüü-*, Türk. *yöre-*, Az. *yeri-* ~ MK *yōri-* (I, 167), *yori-*, *yor-*, AH 137 *yōri-*, 92 *yōrga*, Türk. (Räs.) *yōrga*.

ū > ü vb.

Türk. *süyn-* “uzamak, uzanmak” ~ MK *sū-* “uzatmak, sunmak”, Yak. *ūn-* “uzamak, gerilmek” < **sūn-*.

Türk. *ūcra*, *hūcra* “uzak, uzakta, ucta” ~ TTS *ucra*, *ucura-ca* “uzakça”; krş. MK, Türk. *ūç*.

Balk. *ūya* “yuva” (Bang. KSz XVIII, 27) ~ GT *uya*, Türk., Az. *yuva* < **ūya*, Yak. *ūya*, *uya*.

Tuhf. *yūvūn*, Türk. *yūn*, Türk. *yūn*, Gag. *ūn* ~ MK *yūn*, Az. *yun*.

D. Türk. (Jar.) *yüt-*, *yut-* ~ *yut-*, *cut-* < MK *yūt-*, Türk. *yuvut-*.

Türk. (TTS) *yuce*, *yūcel-*, *yūcelen-* ~ Az., Türk. *uca* “yüksek, yüce”, Az. *ucal-* “yücelmek”, IM *yuca* “yukarıda, üstte”, Tarc. *yūca* “arka, herşeyin en yüksek kısmı” < **ūça*.

Ünlü Türemesi

103. Kapalı hecelerdeki uzun ünlülerin bazan hece sonunda kısa bir ün-

lü türettikleri olur. Bu seslik olay için Türk dil ve lehçelerindeki alınma sözlerden birkaç örnek vereceğim:

Türk. *haci*, Y. Uyg. (Hami) *haci*, *aci*, Kırg. *aci* < A. حاج

Kırg. *ilaci* “ilâç, derman” < A. علاج

Türkm. *umidiger* “ümithi” < F. أميدگر

104. Birincil uzun ünlülerin hece sonunda kısa bir ünlü türemesi olayına tarihî lehçelerde pek seyrek olarak rastlanır. Tesbit edebildiğim örnekler aşağıya çıkarılmıştır:

Toy. II, arka 8 *ögü-geli* “övmek”; krş. MK, Türkm. ög-.

Tuhf. *yani-* “tehdit etmek”, Nij. *yani-*, Uyg. MK *yan-*, Yak. *sān-*

IM 69 *agi* (ya da *āgi*) “ağ, balık ağı”; krş.. MK, AH 16, Bulg. 5-3 *āg*, Türkm. (Leh.) *āk* ay.

Bulg. 11-4 *bōyi* “akrep”; krş. MK *bōy*, Türkm. *mōy* “zehirli örümcek”, Kırg. *bō*, *bōy* ay.

Bulg. *tirri-* “dirilmek, yaşamak” < **tīr-*; krş. Türkm. *dīri* < **tīrig*, Uyg. *tir-*, *tirgüz-*.

Türk. (Sul. Vel. 13) *tadi-magun* “tatmak”; krş. Türkm. *dāt-*, Az. *dad-*, MK III 186 *tātur-* “tattırmak, tadırmak”

Türk. (S.Ç. Mevlid) *oli-du* “olmak” (97, 3. beyit) (*ol-idi* ile kafiye), *olimış* (101, 6. beyit) (*ol-imış* ile kafiye).

105. Hece sonunda ünlü türemesi olayına modern Türk dil ve lehçeleri arasında en çok Çuvaşçada ve Yeni Uygurcanın Hotan lehçesinde rastlanır.

Çuvaşçada

küli “göl” < **kōl*; krş. *kül-* “hayvani arabaya koşmak”.

pır, *pırı*, *pırre* “1” < **bīr*; krş. *pıl-* “bilmek”.

piyDī “bit” < **bīt*; krş. *piś-* “pişmek”.

pur, *purı* “tebeşir” < **bōr*;

sırı “solmuş kır rengi” < **sūr*; krş. Türkm. *sūr* “kestane ve altın rengine çalan gri”

sivı “sağ, sağlam” < **sāg*, krş. MK *sāg* ay.

şanı “yen” < **yēn*; krş. MK *yīy* Türkm. *yēy*

sivi “dikiş yeri, yiv”; krş. MK *yī* ay.

tıvaDī, *tıvattı* “4” < **tōrt*.

var, *vari* “merkez, orta” < **ōr* = Türk. öz

viZi, *višši* “3” < **ūç*; krş. MK *ūç*, Turf. LC *ūç*, *ūş*, Karag. üys.

vut, *vuDī* “od, ateş” < **ōt*.

vun, *vuni*, *vunnı* “10” < Vol. Bulg. *van* < **ōn*.

yıDī “it” < **ūt*; krş. Turf. LC *ıt*, Oyr., Özb. (Har.) *iyt*.

yīGe “ığ” < **īk*; krş. MK *īk*, *yīk*, Türk. *īk*.

yini “in” < **īn*; krş. MK *īn*, *yīn*, Türk. *hīn*, Yak. *īn*.

Çuv. *yini* “kn” < **kīn*; krş. MK, Yak. *kīn*, Türk. *gīn*, Tat. *kīnī*.

Çuv. *yuri* “şarkı, türkü” < **īr*; krş. MK *īr*, *yīr*, *yīr*.

Doğu Türkçesinde

D.Türk. *sōri-sam* “sormak, sual etmek” (KSz XVIII 68)

Y.Uyg. *işsi-*, Kaz. *isi-* “şişmek” < *(s)*īsi-*; krş. Türk. *çīş-*, Türk., Az. *şısi-*.

D.Türk. (Jar.) *sancı-* “saplamak” < **sānç-*; krş. Türk. (Räs.) *sanç-*.

D.Türk. (Jar.) *seki-* “sıcıramak” < **sēk-*; krş. *sekle-* ay.

D. Türk. (Jar.) *sekeli-* “sıcıramak” < **sēkri-*; krş. Yak. *ekkirie-* ay. < **sēkrē-*.

D. Türk. (Jar.) *tinci*, *tinci* “sessiz(ce)”, *tinc*, *tinc* ay.

D. Türk. (Jar.) *tüve* “dip, alt, aşağıda” ~ *tūb*, *tūv*.

Hotan Lehçesinde¹⁶²

Hot. *beşi* “5”; MK *bīş*, Türk. (Lig.) *bēş*, Yak. *bies*.

Hot. *biri* “1”; MK, Yak. *bīr*, Türk. *bīr-i* vb.

Hot. *otă* “od, ateş”; Uyg. *oot*, MK, Türk. *ōt*.

Hot. *butū* “but”; MK, Türk. *būt*, Az. *bud*.

Hot. *üçü* “3”; MK *ūç*, *ūç*, Turf. (LiKi.) *ūç*, *ūş*, Karag. üys.

Azeri Lehçesinde

Az. (Kirovabad) *vezi* “bez, gudde”; krş. MK *bīz*, Türk. *mēz*.

Az. *guc-*, *gucu-* “kucaklamak, ihata etmek”; krş. MK *kūç-*, Özb. Har. *kūcak*.

¹⁶² Hotan lehçesine ait örnekler Pritsak, Fund. I, s. 540'tan alınmıştır.

Kırgızcada

Kırg. *çoşu-* “sel gibi akmak” ~ Türk. *cōş-* ay. < **yōş-*
Kırg. *ari-* “yorulmak” ~ Türk. *är-*

Tatarcada

Tat. *kını* “kın”; MK, Yak. *kīn*, Türk. *gīn*, Çuv. *yīnī* < **kīn* = Mo. *kui*,
kuyi < **qībi(n)*

Tuvacada

örü- “örmek” = Türk. *ör-*

Ünsüz Türemesi

106. Hece ve söz sonundaki *r*, *l*, *n* ünsüzlerinin bazan söylenileniden düşerek önlerindeki kısa ünlüyü uzattıkları dil biliminde bilinen bir gerçekdir. Türk dil ve lehçelerinde bu yolla kazanılmış ikincil uzunluklar pek çoktur. İşte birkaç örnek:

Türk. *māmik*, MK *bāmik* “pamuk” < **pambık* < **panbık* < F. *panbuk*; krş. Farsça *pānbe* ay.

Özb. (Har. 47) *mūş* “köşe”, Türk. *burç* ay., D. Türk. (Jar.) *burcek* ay. < F. *burc*.

D. Türk. (Jar.) *ōtur-* ~ *oltur-* “oturmak”

Bu seslik olayın tam karşıtı, yani aslında uzun ya da vurgulu olan bir ünlünün söz içinde kendisinden sonra bir ünsüz (genel olarak *r*, *l*, *n*) türemesi de olağan ve bol örnekleri bulunan bir olaydır:

Türk. (TTS) *kaplū baga* > *kaplumbağa*.

İt. *palyaço* > Türk. *palyaço*, *palyanço* vb. gibi.

Şimdi birincil uzun ünlüler sebebiyle meydana gelen ünsüz türemelerini görelim:

r-, l-, n- Türemesi

Kırg. *aris*, *ars* “kakım”, Türk. (TTS) *ars*, *as* “gelincik” ~ Alt., Tel. *ās*, MK *ās*, *āz* “kakım”, Çuv. *yus* ay. < **ās*.

Türk. (Sārik) *ārdim* “adım” ~ Yomut, Ērsāri vb. *ādim*, Türk. ed. *ēdim*.

Türk. (TTS) *bortla-* “(deve) doğurmak”, *bortlak* “deve yavrusu” ~ Türk. *bōtla-* “(deve) yavrulamak”, Türk. (SDD) *poduk*, *potuk* “deve yavrusu” < **bōtuk*

D. Türk. (Jar.) *kurçar-* ~ *kuçar-* “kucaklamak”, Özb. (Har.) *kūcak*, Türk. *kucak*, Az. *gucag* vb. < **kūç-*.

D. Türk. (Jar.) *parçak* ~ *pāçak* “bacak”, Türk. *bacak*, Gag. *bacek* < **bāçak* < F. *pāče*.

D. Türk. (Jar.) *yurtkan* “yutan” ~ *yut-*, *yut-*, *yut-* vb.

Tuhf. *şulpık* “sopa, ağaç âsâ” ~ Türk. *çibik*.

Türk. *tunç*, Az. *tunc* ~ D. Türk. (Jar.) *tuç*, *tūç*, Türk. (TTS) *tūc* < F.

ş- Türemesi

Y.Uyg., Sal. *işki*, S.Uyg. *işke* “2” ~ Yen. *ēki*, MK vb. *ikki*.

Y.Uyg. *işt*, S. Uyg. *işt* “it” ~ Turf. LC *īt*, Özb. (Har.) *iyt*, Oyr. *iyt*, Çuv. *iyDī* < **īt*.

Y.Uyg., *iştik*, S.Uyg. *iştig* “keskin” < **ītig*; krş. Uyg. *yitig*, *yiti*, *yitti*, Koyb. *çittig*, < **yītig*.

Y.Uyg. *pişt*, S.Uyg. *pişt* “bit” ~ Turf. LC *pīt*, Özb. (Har.) *biyt*, Kaz. *piyt*, Çuv. *piyDī* *piDī* < **bīt*.

h- Türemesi

S. Uyg. (Mal.) *yehti* “7” ~ Türk., Türk. *yedi*, Az. *yēddi*, Yak. *sette* < **yēti*.

IV. BÖLÜM

Birincil Uzun Ünlülerin Çıkışı

107. Türk dil ve lehçelerindeki birincil uzun ünlülerin çıkışı üzerine Türk ve Altay dilleri bilginlerince türlü kuramlar ileri sürülmüştür. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- 1) Bützülme kuramı (Radloff, Grönbech, Ligeti),
- 2) Vurgu kuramı (Neméth),
- 3) Karşılama, giderme (telâfi) uzaması kuramı (Menges),
- 4) İkiz ünlü kuramı (Biyışev)
- 5) Hece doruğu kuramı (Şcerbak).

Bunlardan ilk üç kuram hakkındaki görüşlerimizi eserimizin giriş bölümünde belirtmiştim. Burada son iki kuramı inceleyeceğim ve bunlar hakkındaki düşüncelerimizi açıklayacağım.

Sovyet türkologlarından Biyışev'e göre Türk dil ve lehçelerindeki birincil uzun ünlüler *ay*, *e y*, *i y* vb. tarzındaki alçalan ikiz ünlülerin bützülmesi sonunda meydana gelmiştir: Türk. *bär* "var" < *bayr, *bēr-* "vermek" < *beyr-, *dīnç* "dinç, rahat, sâkin" < *tiynç gibi.¹⁶³

Biyışev'in Radloff'tan esinlenerek ortaya attığı bu kuram kandırıcı olmaktan uzaktır ve başka bir Sovyet Türkologunun, Şcerbak'ın, haklı eleştirilerine uğramıştır. Şcerbak, Biyışev'in kuramına şu yolda itiraz etmiştir:

- 1) Türk dilinde hece sonunda ancak bir selenli (sonant) ile bir ötümsüzden oluşan ünsüz grupları bulunabilir: *kirk*, *yurt*, *ant*, *kayt-*, *kurt-*, *tört*, *ayt-*, *inç*, *sanç-* gibi. Son-seste iki selenli ya da bir ötümsüzle bir selenliden oluşan ünsüz grupları Türk dilinin sesçe kuruluşuna aykırıdır;
- 2) Bu kuram kabul edilirse Türkmençe *āy* "ay", *bāy* "zengin" vb. gibi *y-* ile biten uzun ünlülü sözcüklerin ilk şekillerini de **ayy*, **bayy* vb. tarzında çift *y'*li olarak tasarlamak gereklidir ki, bunun da ne kadar *fantastik* olduğu meydandadır.¹⁶⁴

¹⁶³ A. Biyışev, *Pervičnie dolgiye glasniye v tyurkskih yazikaḥ*, Ufa 1963, s. 118
¹⁶⁴ Voprosi Yazikoznaniya, 1967, No. 6, s. 37.

Şcerbak'ın bu haklı eleştirilerine birşey eklemeye gerek yoktur ve onun bu konudaki kendi kuramına geçiyoruz.

Şcerbak, Neméth'ten yarıy yüz yıl sonra yine vurgu esasına dayanan fakat Neméth'inkinden farklı olan yeni bir kuram ortaya atmıştır.¹⁶⁵ Şcerbak'a göre Genel Türkçede ünlülerin nicelik bakımından zıtlığı hecelerin farklı doruklu, ünlü doruklu ya da ünsüz doruklu, olmalarıyla ilgilidir. Doruğu ünlü kısmında olan hecelerde uzun ünlüler, doruğu ünsüz kısmında olan hecelerde de kısa ünlüler oluşmuştur. Bunun sonucu olarak da, ünlülerden sonraki ünsüz, ünlü doruklu hecelerde kısa, ünsüz doruklu hecelerde ise uzun ve baskılı bir söyleni kazanmıştır. Böylece örnekle iki at sözcüğü şu farklı gelişmeyi göstermiştir:

át / at' > āt / aāt > ād, aāt

Şcerbak bu görüşünü desteklemek için ünlüler arasındaki nicelik zıtlığının, Azeri Türkçesinde, gevşek ve zayıf soluklamalı ünsüzlerle güçlü ve soluklamalı ünsüzler arasındaki zıtlığa çevrilmiş olmasını kanıt olarak gösteriyor (Örneğin *ad/at*, *acl/ač*, *gab/gab* vb. gibi).¹⁶⁶

Şcerbak'ın bu kuramına iki yönden itiraz edilebilir:

- 1) Türkçede hecenin doruğu daima bir ünlü olmuştur. Ünsüz doruklu hece Türkçenin yapısına ve sesçe kuruluşuna aykırıdır.
- 2) Ana Türkçede ünlü ve ünsüz doruklu iki çeşit hecenin var olduğu kabul edilse bile o zaman akla şu soru gelmez mi: Ana Türkçedeki bu hece çeşitlenmesi hangi sebeplerle ve hangi esasa göre olmuştur? Daha açık olarak, aksi halde eş-sesli olan iki *at* sözcüğünden "isim" anlamına olanının ünlü doruklu, öbürünün ünsüz doruklu olmasının sebebi nedir?

Görlüyor ki Şcerbak'ın ünlü ve ünsüz doruklu heceler kuramı da birincil uzun ünlülerin çıkışını aydınlatacak güçte değildir.

Birincil uzun ünlülerin çıkışılarındaki kuramlar içinde bugün için en çok akla yakın ve kandırıcı olanı yine vaktiyle P. Pelliot tarafından ileri sürülen¹⁶⁷ ve Ligeti tarafından daha bol örnekle desteklenen¹⁶⁸ "bützülme"

¹⁶⁵ A.M. Şcerbak, "O proishodenii pervičnih dolgih glasnih v tyurkskih yazikaḥ", VYa 1967, No. 6, 34-47.

¹⁶⁶ A.M. Şcerbak, ay., s. 46.

¹⁶⁷ P. Pelliot, JA 1925, c.I, s. 231.

¹⁶⁸ L. Ligeti, "Les voyelles longues en turc," JA 1938, s. 198 ve devamı.

kuramıdır. Ancak Ana Türkçedeki uzun ünlülerin hepsinin de iki heceli şekillerin büzülmesi ile meydana geldiği iddia edilemez. Aşağıda görüleceği üzere bazı ünlü uzunlukları ünlüden sonraki selenlinin (*r, l, n*) düşmesi sonunda ortaya çıkmıştır. Bazı kök hece ünlüleri sadece ünlem ya da yansima söz ünlüsü oldukları için uzundurlar. Bazıları da ya başlı başına kök hecesini kurduları ya da açık hece ünlüsü durumunda oldukları için vurgu etkisiyle uzun söylemiş olmalıdır. Bununla birlikte, bu saydığımız haller dışında kalan pek çok birincil uzunluğun kaynağıın bugün için bilinmez olduğunu da itiraf etmemiz gereklidir. Karşılaştırmalı Türk ve Altay dil bilimi çalışmaları ilerledikçe daha başka ünlü uzunluklarının da aydınlığa kavuşması beklenebilir.

Bütünlük Kuramı

ā

108. MK *sāg* “yün atmak ve kabartmak için kullanılan çubuk” ~ Mo. *sabaga* “uzun değnek” < *saba-* “yün atmak”; Kır. *saba-* ay. < Mo.

Türk., Az. *dalga*, Çağ. *dalga*, *talga* (< **tālga*) ~ Mo. *dabalga(n)* ay.

MK *yala* “itham, töhmet” (< **yāla*) ~ Mo. *cagali* ay., *cagaldı* “itham etmek”.

Türkm. *yārim* “yarım” ~ Mo. *cagurma* “tamamlanmamış, bitmemiş”, *cagurmag* “yarı, yanında, yarı bitmiş”, *cagura* “ara, fasila; yarı yol, ortada”.

ō

Türkm. *yōl* ~ Mo. *cagul-çin*, *cigulçin* “yolcu, gezgin, konuk; gezici tacir”, Hal. *cūlç* ay.

MK *yorçı* “usta kılavuz” (< **yōrçı*) ~ Mo. *caguçı* “kılavuz, haberci, kurye, elçi, aracı, ara bulucu, çöp çatan”, Hal. *cūç* ay. < **cagurçı*.

MK *yōr-* “yormak, tabir etmek”, Kır. *coru-* ay. (< **yōru-*) ~ Mo. *cigurci*, *ciguçi* “tercüman, mütercim”.

ō

MK *tōr*, Kır. *tōra* “ağ, tuzak” ~ Mo. *togur*, *tour* “ağ”, Hal. *t'ōr*, Kalm. *tor*; Mac. *tōr* ay. < Türk. *tōr* < **tögür* (Lig. 198).

Türk. *tōz* ~ Mo. *togusun*, Hal. *t'ōs*, Kalm. *tōsn* (Lig. 198) < **togur-sun*..

MG *kōş*, *koş*, Özb. (Har.) *kōş* “iki, çift” ~ Mo. *koos*, *kos* “çift; çift numara; çifte”.

Türkm., Az. *gova*, Türk. *kova*, TTS *koffa*, Tuhf. *koga*, MK (Oğuz) *kova* (< **kōga*) ~ Mo. *kobuga*, *kobugu* “kova; ark, hendek”; krş. Zam. *kobka* “kova”.

Türkm. *yol-* (< **yōl*) ~ Mo. *nogula-* “yolmak, parçalamak”, *nolu-* ay.

Türk., Az. *yosun*, Türk. *yōsun* ~ Mo. **nogusun*; krş. Mo. *nogugan* “yeşil; ot, sebze”, *nogubur*, *nogubir* “yeşilimsi”; krş. Tuhf. 23 b-5 *yoskun* “yosun” < **yogsun*, (sayfa kenarı) *yogsun*..

ū

MK *yū-*, Türk. *yuv-* ~ Mo. *ugiya-* < **ugiga-*, Zam. *ugā-*.

MK *uça* “sırt, arka”, AH *ūca* “kıç, arka”, Tarç. *yūca* “arka, birşeyin en yüksek kısmı”, Türk. *ūca* “kuyruk sokumu kemiği, kıç, arka” ~ Mo. *uguça*, *uguçi*, Zam. *ūca*, Hal. *uts* ay.

Yak. *ūr-* “koymak, bırakmak”, Türk., Az. *vur-*, Türk. vb. *ur-* < MK *ūr-* ~ Mo. *ugur-* “atmak”, Zam. *ūra-* “salmak, bırakmak”.

Orh. *yul-* “yağma etmek, yağmalamak” (< **ūl-*), *yulug*, *yulig* “yağma” ~ Mo. *uulga* ay., *uulgala-* “yağmalamak, talan etmek”.

Türk. *yut-*, Az. *ud-*, Türk. *yuvut-* < MK *yüt-*, Çuv. *śit-* “yutmak” < **yut-* ~ Mo. *oguçi-, ouçi-* “yutmak, yudumlamak”, Hal. *ōći-* ay. < **oguti-*.

Uyg. vb. *bus-* “kızmak, öfkelenmek”, Br. *pūs-* (*būş-*) ay. ~ Mo. *bugsi-bugsa-* ay.

Türkm. *gūri* “kuru”, *gūra-* “kurumak” < **kūri-*, MK *kūr* “kuru” ~ Mo. *kaguray*, Hal. *xūray* “kuru, kurumuş; çorak, kır备; kuruluk, kurak, kuraklık”.

ī

MK *çik-* “nemlenmek”, Türk. *çig* “nem, rutubet”, Yak. *sīk* “rutubet; çig”, *sikey* “nemli, çig” ~ Mo. *çigig*, *ç'i ig* “nemli; nem, rutubet”, Hal., Kalm. *tṣig* (Lig. 199).

MK, Yak. *kīn*, Türk. *gīn*, Çuv. *yīni* “kin” ~ Mo. *kui*, *kuyi*, Kalm. *xūi* < **kuβi(n)* < **kiβi(n)* < **kībi(n)* (Lig. 199).

ē

Türk. *-çē- “kadar”, krş. Uyg. Br. *mūnčā*, *bārčā* vb. ~ Mo. *çege(n)* ay. (post.); *ebüdüg* ç. “dize kadar, diz boyu”, *minu* ç. “benim kadar (büyük)”.

Hak. *tēr-*, Türk. *tīr-* “dermek, toplamak” ~ Mo. *tegū-* “dağılmış şeyleri almak, toplamak, bir araya getirmek”, Hal. *tū-* ay.

Türk. *īn-* “inmek”, MK *tl-* ay. (< **tl-*) ~ Mo. *ibil-*, *ibel-* ay.

MK, Türk. *īş* ~ Mo. *üyile*, Zam. *üyle* < **üβile* < **iβile*.

Uyg. *iriŋ* ~ *yiriŋ*, Özb. (Ürgenç) *iriŋ* “irin”, S.UYg. *yırıŋda-* “irin yapmak” ~ Mo. *idegeri* “irin” < **idigeri* > **digiri(ŋ)* > Türk. *yīriŋ*

Yak. *kīn*, GT *kin*, *kindik*, Tarc. *kündik* “göbek” ~ Mo. *kūi*, *küyi* ay. < **kübi(n)* ya da *kiβi(n)* < **küŋi*, Kalm. *kī*; krş. Türk., Az. *göbek*, Türk. *gōbek* (Lig. 199).

ō

Türk. *öz* “irin, cerahat” (< **öz*) ~ Mo. *ögeri*, *ögesün* Hal. *ōr* ay.

Türk. *ōr-* “örmek” < *ō-r-* ~ Mo. *ögesi(n)* “ağ, tuzak” (kuş ya da balık avlamak için)- Hal. *ōş* ay., Kalm. *ōşı*, *ōş*, Bar. *yözü* “ağ” < Mo. *ögesi*.

Türk. *kōrük*, Yak. *küör-t* “körük” ~ Mo. *kōgerge*, *kō'erge*, Hal. *xōrōg*, Kalm. *kōrGō* ay. (Lig. 199)

ū

Türk. **üle-*, MK *üle-*, fak. *ülug* (I, 62, 67), Tuhf. *ülestir-*, *yülestir-*, Yak. *ülles-* < **üles-* ~ Mo. *öble-* “ülestirmek, paylaştırmak”, *öb* “pay, hisse”

Türk. *üyş-*, Gag. *ūş-* ~ Mo. *üyilce-* < **übilce-*.

Türk. **kūn*, Uyg. vb. *kūn* “halk” ~ Mo. *kümün*, *kū'ün*, Kalm. *kūn* < **kübüñ* ya da **küñün* (Lig. 199)

Türk. **sūz-*, Özb. Bah. *syūs-*, *şūs-* “süzmek”, Mac. *szűr-* ay. (< Es. Çuv.), Hak. *sū-* ay. ~ Mo. *sigü-*, *sigür-*, *sigüre-*, (Zam.) *şū-*, Hal. *şū-* (< *sigü-*); krş. Alt. *şū-* < Mo., Tuva. *şüre* - < Mo.

MK *yūli-* “traş etmek”, Tarc. *yūli-* “kırkmak”¹⁶⁹ ~ Mo. *düyil-*, *cüyil-*, (Zam.) *düyil-*, Hal. *düyle-* “traş etmek, saçы kesmek ya da kırkmak, yün kırkmak”.

r, l Düşmesi

109. Hece sonundaki selenlinin düşmesiyle önündeki kısa ünlünün uzadığı bilinen bir gerçekdir: D. Turk. *ōtur-* ~ *oltur-*, Türk. (leh). *gē-* < *gel-* vb. gibi.

¹⁶⁹ Houtsma, 110: *yūli-*.

Aşağıdaki birincil uzunlukların da Ana Türkçede *r* ve *l* ünsüzlerinin düşmesi ile meydana geldiği anlaşılıyor:

Türk., Az. *bağır-*, Türk. *bāğır-* < MK *bākir-* ~ Mo. *barkira-* ay. (< **bar* yansımıza).

Türk., Az. *gedik*, Türk. *gēdik* < *gēt-* “gedik açmak, kenarını kırmak, oymak” < **kōt-* < **kelt-* ~ Mo. *kelte-le-* “gedik açmak”, (Zam.) *kelte-l-* ay., “gedik açılmak, gedilmek”, *kelte-re-* (edilgen fiil), *keltegey* “gedik”.

Türk., Az. *bud*, Türk. *būd*, Yak. *būt* < **bult-* ~ Mo. *bulçin* “baldır, bacağın dizden aşağı olan etli kısmı” < **bulti(n)*, (Les.) *bulçinj* “baldır, bacak ya da kolun adalesi; adale(ler)” < **bultuj*

Ünlem, Yansıma Ünlüleri

110. Bazı birincil uzunluklar aslında ünlem ya da yansıtma sözlerin ünlüleri oldukları için uzundurlar. Aşağıda bu gibi ünlü uzunluklarına birkaç örnek verilmekle yetinilmiştir.

Türk. *gāgulta-* “(karga, kaz ve ördek) kakıldamak”, Az. *gaggulta-* ay. < **kākulta-*; MK *kāk kūk* “kazın çıkardığı ses”

Türk. *gāğır-* “boğazını yüksek sesle temizlemek” < **kā-kir-*, *gā-kılık* “tükrük, balgam”; Kırg. *kakir-* “balgam çıkarmak”.

Türk. *gīğir-* < **kī-kir-*; MK *kī* çağrıma ünlemi, Türk. *gīv* ay.

Türk. *sīğır-* “ıslık çalmak”; MK, IM *sikir-* ay. < **sī-kir-*.

Türk. *gēğir-* < **kē-kir-*, *gē-kılık* “geğirti”, MK, IM *hekir-*, Kaz., Kırg. *kekir-* ~ Mo. *kekere-* ay. < *ke-kere-*.

Türk. *bōğır-* “(sığır vb.) *bō* diye bağırmak” Türk. *bögür-*, Az. *böyür-* ay. < **bōkir-* < **bō-kir-*.

Türk. *ōğe-* “yüreği bulanmak, kusacak gibi olmak” < **ō-ki-*, *ōgi* “bulantı, kusma isteği” < **ōkig*, Az. *öyü-* “kusacak gibi olmak”; krş. Türk. *öğür-* < **ōkir-*.

Açık Kök Hece Ünlüleri

111. Birincil uzun ünlüler içinde açık kök hece ünlüsü durumunda olan bir sıra kök söz vardır. Bu gibi sözlerin kısa ünlülü karşılıkları da bulunmadığı için bunlardaki ünlülerin son-seste olmaları sebebiyle uzatıldığı düşünülebilir:

Uyg. *buu*, MK *bū*, *būni*, *būlar*, Türk. *bū*

MK *sū-* “uzatmak, takdim etmek, sunmak”, Yak. *ūn-* “uzamak, gerilmek”, Türk. *siyūn-* ay. < **sū-n-*.

Uyg. *uu*, MK *ü*, Yak. *ü* "uyku", Uyg. *uudi*- "uyumak" <*uu-di-*
 Uyg. *u* "bitki, orman", *iqaç* "ağaç" <*ı-gaç*,
 Yak. *ı* "keskin ve yakıcı koku", *ıs* "yakıcı ve ıslı duman", Türk. *ıs*
 "koku" <*ı-s*
 MK *sı-* "kırmak", Türk. *sıñ-* <*sı-n-* vb.
 MK *sı-* "saymak", Yak. *ā-h-* ay., Türk. *sayı-* ay. <*sı-*.
 MK *yā*, Yak. *sā*, Kırg. *cā*, Türk. *yāy* <*yā*.
 MK *tı-*, Türk. *diy-*, Yak. *die-* <**tē*.
 MK *yı-*, Türk. *iy-*, Yak. *sie-* <**yē*.
 MK, Türk. *nē*, Özb. (Har.) *nēyçe* "kaç" <*nē-çe*
 Uyg. *küü* "haber, ün", *küülüg* "ünlü"
 Uyg. *kü-* "beklemek, gözetmek" (DTS, 322), *küd-* ay. <*kü-d-, küdez-*
 ay. <*kü-d-ez-*.
 Uyg. *tüü*, MK *tü*, Yak. *tü* "tüy".

EK:

Ana Mongolgada Uzun Ünlüler

Ana Türkçede varlığı hiçbir şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde kanıtlanmış olan uzun ünlülerin farazî Altay ana dilinde de var olmuş olacağı kuramsal olarak ilk önce Räsänen tarafından ileri sürülmüştür.¹⁷⁰ Räsänen Türkçedeki ünlü uzunluklarının iki hecelilikten tek heceliye geçme (örn. Türk. *kök* "mavi" <**köke*) sonucu meydana geldiği, yanı bunların bir tür giderme uzaması (*Ersatzdehnung*) olduğu tezine karşı çıkmış, Türk dillerindeki birincil ünlü uzunluklarının Ana Altay dilinde de var olup Mongolgada kısaltıklarına inandığı, Tunguz dialektleri bu bakımdan araştırılırsa Ana Altaycadaki birincil ünlü uzunlukları sorusunun çözümlenebileceğini ifade etmiştir.¹⁷¹

Ana Mongolgada uzun ünlüler sorusu ilk olarak Japon Mongolistlerden Masayoshi Nomura ile Shirô Hattori tarafından aynı yılda ele alınmış ve kandırıcı bir şekilde açıklanmıştır. Nomura 1959 Mart'ında yayımladığı "Monguor Diyalektindeki Uzun Ünlüler ve Ana Mongolgada Uzun ünlü Fonemlerin Yeniden Kurulması" adlı makalesinde Mongol dillerinden Monguorcadan örnekler getirerek bu sözcüklerdeki ünlülerin büzülme (*contraction*) veya giderme uzaması sonucu meydana gelmiş olmayı İlk Mongolgada durumu yansittıklarını açık ve kesin olarak belirtmiştir.¹⁷² Hattori de aynı yıl yayımlanan "İlk Mongolgada Ünlü Uzunluğu" adlı araştırmasında uzun ünlülerin Monguorca ile birlikte Dagurcada da saklandığına dikkat çekmiş, bu uzunlukların İlk Mongolgada ünlü uzunlukları olduğunu ileri sürmüştür.¹⁷³

¹⁷⁰ Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der Turksprachen*, Helsinki 1949, s. 68 ve d.

¹⁷¹ aynı yer

¹⁷² Masayoshi Nomura "Monguorhōgen no chōbin to genmōkogo ni okeru chōbin sonzai no kanosei ni tsuite ("On Long Vowels in Monguar Dialect and the Reconstruction of Long Vowel Phonemes in Proto-Mongolian")", *Memoirs of the Faculty of Letters*, Nagoya University, 1959.

¹⁷³ Shirô Hattori, "The Length of Vowels in Proto-Mongol", *Studia Mongolica*, c. I, fas. 12; Ulaanbaatar 1959.

Nomura ve Hattori ile hemen hemen aynı zamanda Altayist ve Mongolist Poppe, Dagurca ile Mongorcadaki uzun ünlülerden bazlarının Türk dillerinden Yakutça ile Türkmencedeki uzun ünlülere denk geldiğini müşahede etmiş ve bu karşılaşmadan Dagurca ile Mongorcanın Ana Altaycadaki uzun ünlülerini korumuş olduğu sonucuna varmıştır.¹⁷⁴ Poppe, daha sonra Ana Altayca uzun ünlülerin oldukça tutarlı olarak Yakutça ve Tunguzcadaki Mongolca ödünç sözcüklerde de korunmuş olduğunu tesbit etmiştir. Bu araştırmaları Macar Mongolist ve Altayisti Ligeti'nin Afganistan'da konuşulan Moğolcadaki ünlü uzunluklarını inceleyen makalesi izlemiştir.¹⁷⁵ Afganistan Moğolcasındaki uzun ünlülü sözcükler Ramstedt'in bu diyalekt üzerindeki araştırmasında da bulunmakla birlikte Ramstedt bu soru üzerinde durmamıştı. Böylece Ligeti Moğolcadaki birincil uzun ünlülerin dikkatle inceleyen ilk bilgin olmuştur.

Ligeti'nin birincil uzun ünlülerin Mongorca ile Dagurcadan başka Moğolcada da korunduğunu gösteren araştırmasından sonra Poppe, Ana Moğolcadaki uzun ünlüler sorusunu etrafında inceleyen bir makale daha yayımlamıştır.¹⁷⁶ Bu araştırmada sözcüğün ilk ve daha sonraki hecelerindeki uzun ünlülerle eklerdeki birincil uzunlular da ele alınmıştır.

Mongolcadaki birincil uzun ünlüler üzerine yapılan en son araştırma Japon Mongolist ve Altayistlerinden Shichiro Murayama'nındır.¹⁷⁷ Murayama bu makalesinde Orta Mongolca ürünlerinden *Yüan-ch'ao pi-shi*'deki ünlü uzunluklarının yazım esası üzerine tesbit edilebileceğini göstermiştir.

Biz bu alanda şimdiye kadar yapılmış araştırmalarak faydalananarak Ana Mongolcadaki birincil uzun ünlülerden Türk dillerindeki olanlarının bir listesini hazırladık. Hemen belirtelim ki bu denkliklerdeki Mongolca, Türkçe ve Mançu-Tunguzca sözcüklerin hepsinin köktaş (*cognate*) olduğu kanısında ve iddiasında değiliz. Karşılaştırılan sözcükler arasında Türk. *āga* (< Mo. *āqa*) gibi ödünç sözcükler de vardır. Bizim

¹⁷⁴ N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I, Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1960, ss. 92, 96, 97, 99 ve d.

¹⁷⁵ Ligeti, "Les voyelles longues en Moghol", *Acta Orientalia Hungarica*, 17: 1, 1964, ss. 1-48.

¹⁷⁶ Nicholas Poppe, "On the Long Vowels in Common Mongolian", *JSFOU.*, 1968: 4, ss. 1-31

¹⁷⁷ Shichiro Murayama, "Die Entwicklung der Theorie von dem primären langen Vokalen im Mongolischen", *Mongolian Studies*, ed. by Louis Ligeti, *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, XIV, Budapest 1970, ss. 359-369.

eklediğimiz bazı denkliklerde de uzun ünlü yerine ikizleşmeli (örn. Türk. *çulluk* = Mo. *çuu-ça-li*) ve y- türemeli (örn. Türk. *yürüy* = Hal. *ür* "şafak, tan") gibi şekiller de bulunmaktadır.

Mo. *ā* = Türk. *ā*

Mngr. *āga* "babanın ağabeyisi" < **āqa* (Mo. *aqa*) = Türk. *āga* "ağabey" < **āqa* (Poppe, 5).

Mo. L 33 *çäsun* "kar", Mo. R 25 *çösün* ay. < **çälsun* (Mo. *çasun*) = Türk. *çäl* "kır, gri" (Poppe, 6).

Mngr. *dälī* "omuz", Mo. L 33 *dälū* "kürek kemiği", Mo. R 27 *dölu* ay. < **dälū* = Türk. *yäl* "yele", Yak. *säl* "atın yelesi altındaki yağ tabakası" < **yäl* (Poppe, 6).

Mo. L 34 *tälā-* "talan etmek, yağmalamak" < **tala* = Türk. *tala-* ay. (Poppe, 8).

Mo. L 34 *tāni-* "tanımak, bilmek" < **tāni-* = Türk. (Ērsarı) *tāni-* ay.

Mngr. *yāra* "yara" < **yāra* = Türk. *yār-* "yarmak" (Poppe, 8).

Mo. *ō* = Türk. *ō, ā*

Mngr. *ōli-* "olmak" < **bōl-* = Yak. *buol-* ay. < **bōl-* (Poppe, 8)

Mngr. *dōli-* "yalamak", Mo. L 345 *dälū-* ay., Mo. *dōliya-/dōluga-* ay. (aslında ettirgen çatı) < **dōliyā-/dōlugā-* = Türk. *yāla-* ay. < **yālga-* (Poppe, 8).

Mngr. *dziori-* "sivrıltmek, yontmak" < **cōr-* = Türk. *yō-n-* "yontmak", Yak. *suor-* ay. < **çōr-* < **cōr-* (yani < Mo. (Poppe, 9).

Ev. V 488 *hōhin* "kıvılçım" < Orta Mo. *hōçin* ay. < **pōd-çin* = Türk. *öt* "ateş", Yak. *uot* ay. < **öt* (Poppe, 9).

Mo. L 45 *āyā-* "dikmek, dikiş dikmek" < **ōyā-* = Türk. *ōymak* "yüksek, dikiş yüksüğü" (Poppe, 9).

Ev. V 483 *hōy* "ağaçsız boş arazi, bataklık, tundra" < Orta Mo. *hōy* "orman, koru" < **pōy* = Türk. *öy* "vadi, çukurluk" (Poppe, 10).

Ev. V. 208 *kōm* "eyer" < **qōm* "eyer altına konulan keçe" (Poppe, 10) = Türk. *gōm* "deve högüğünün yan tarafları" < MK III 136 *qōm* "deve hamudu".

Go. *kōro* "incinme, hoşnutsuzluk" < Mo. *qōra* "zarar, ziyan, kıskançlık, incinme" (Poppe, 10) = MK III 122 *qōr* "zarar, ziyan".

Mo. *toor* "ağ", Mngr. *tōr* ay. (Poppe, 10) = MK III 57 *tōr* "tuzak, ağ, Kaz. Rad. *tōra* ay.

Mo. *ī* = Türk. *ī*

Mo. *ōzīūri-* “çizmek” < **cīru-* = Mac. *ır-* “yazmak” < Bulg., Türk.
**yīr-*, Çuv. *śir-* ay. < **yīr-* = Özb. Buh. *yās-* ay.
 Ev. V. 198 *kērga-* “kesmek” < Mo. *qīrga-* “saç kesmek” = Türkm.
 (Poppe) *qīrat-* “bir uzvunu kesmek, sakat etmek” (Poppe, 11).

Mo. *ē* = Türk. *ē*

Dag. P 76 *dēlbūr* “yele”, Sol. *dēl* ay., Ev. Castrén 89 *dēlin* ay., Ev.
 Barg. 42 *dōlin* ay. < Mo. *dēl* = Yak. *siel* ay. < **yēl* (Poppe, 11).
 Mngr. *k'ēyi-* “geviş getirmek” < **kēbi-* = Türk. *gēviş* “geviş” <
 **kēb-iş* (Poppe 12).
 Sol. *xēg* “model, örnek” < Mo. *kēb* = Türk. *gēp* “korkuluk”, Yak.
kiep “şekil, biçim” < **kēp* (Poppe 12).

Mo. *ō* = Türk. *ō*

Mngr. *diēran* “4” < **dōrbēn* = Türk. *dōrt*, Yak. *tüört* ay. < *tōrt*
 (Poppe 12).

Mngr. *ōse-* “büyümek, artmak” < **ōs-* = Yak. *üöske-* “bitmek, çıkmak,
 neş’et etmek” < Mo. *ōs-ke-* (Poppe, 13); Türk. vb. *ōs-* “büyümek,
 yetişmek” < **ōs-*; krş. MK *ūn-* “bitki bitmek, yetişmek, neşünema
 bulmak” < **ō-n-*.

Kalm. *sōn* “gece” < **sōni* = Türk. *sōn-* “sönmek” (Poppe, 13); Hal.
sōnō “gece” < **sōjōni* < **sōni*.

Mo. *ū* = Türk. *ū*

Mo. *çuuçali* “çulluk” < *çū-ça-li* = Türk. *çulluk*, Tat. *çullik* ay. < **çūliq*.

Mo. *ü* = Türk. *ü*

Mngr. *k'uoli-* “bağlamak” < **kūli-* = Türk. *güyl-* ay. < **kūl-* (Poppe,
 13).

Mngr. *p'īlie-* “üflemek”, Mo. *üliye-* ay. < **pūligē-* = Çağ. Zam. *hür-*
 ay., Osm.TS *ür-*, *üvür-* ay., Çuv. *vīr-* ay. < **ūr-*.

Hal. *ūr* “şafak, tan”, Mo. *ūr* ay., Mngr. *ōr-* ay. < **ūr* = Uyg. *ürүүг*,
yürүүг “ak, beyaz” < **ūr-ūy*.

ANA TÜRKÇE UZUN ÜNLÜLÜ KÖK VE GÖVDELER

ā

āb av: MK *āw*, Türk. *āv*
ābin- avunmak: Uyg. Br. *āwinil-*, Türk. *āvun-*
āc aç : Orh. *āc*, MK. *āc*, Türk. *āc*, Yak. *ās*, Karag. *ays*
āç- açıklamak: Orh. *āç-*, MK *āç-*, Türk. *ācık-*, Yak. *ās-*
āçan- utanmak, sakınmak, çekinmek: Trk. (TS) *yacan-* (bk. *īçan-*)
ād- aymak, ayılmak, kendine gelmek: Türk. *āyıl-*, Hlç. *āyıl-*
āg ağ, iki bacak arası: MK *āg*, AH *āg*
āg ağ, balık ağı: AH *āg*, Har. *āg*, Türk. (leh.) *āk*
āg- yükselmek, tırmanmak: MK, AH *āg-*, Türk. *āg-*
āg- değişimek, başkalaşmak, çevrilmek: MK *āg-*, Türk. *āg-*
āgi feryat, ağıt: Türk. *āgla-*, Az. *āğı* (bk. *īgla-*)
āgil ağıl: Türk. *āgil*, Nij. *āwil*
āgır ağır: Uyg. Br. *āgär*, Az. Kaş. *āgur*, Çuv. *yivř*
āgız ağız: Uyg. Br. *āgız*, Az. Kaş. *āgız*, Çuv. *sīvar*
āgna- (hayvan) yerde yuvarlanmak, çevrilmek: Türk. *āgına-*, Yak. *āgna-*
āgu ağı, zehir: Uyg. Br. *āgu*, Tuhf. *āgu*, Türk. *āvi*
āk ak, beyaz: MK *āk*, Türk. *āk*, Az. *āg*
ākar- ağarmak: Türk. *āgar-*, Az., Trk. *agar-*
āl al, kıızıl: MK *āl*, Türk. *āl*, Har. *āl*
āl hile, aldatma: MK *āl*, AH *āl*, Türk. *ālda-*
āla ala, alaca: IB *āla*, Türk. *āla*
ālta- aldatmak: Türk. *ālda-*
ānu- hazırlamak: Uyg. Br. *ānutul-*, Çuv. *yanDī*, *yamīt* hazır (**ānut*)
ānt and, yemin: Hlç. *ānd*, Türk., Az., Trk. *and*
āy düşünce, idrak: Türk. *āy*
āy- anlamak, idrak etmek: Türk. *ān-*
ār- aldatmak: MK *ār-* (krş. *āl* hile)
ārga- aramak: Türk. *āra-*, Gag. *āra-*
āri- temiz olmak, temizlenmek: Uyg. Br. *āri-*, *ārri-* (krş. Kırg. *ārçı-*
 temizlemek)

ārig temiz: Koyb. *ārih*, *ārah* (bk. *āri-*)
ārik arık, ark: Türk. *ārik* (krş. Mac. *ārok* ay. < Trk.)
ārt- yüklemek, sırtına almak: Trk. (TS) *ard-*, Yak. *īrt-*
āsig fayda: Uyg. Br. *āsig*, Terc. *assig*, CC *assov*, Trk. (TS) *assi*, Har. *āsiy*
āş aş, çorba: MK *āş*, Har. *āş*, D.Trk. *āş*
āş - aşmak: MK *āş-*, Türk. *āş-*, Yak. *ās-*
āt ad, unvan: Orh. *āt*, MK *āt*, Türk. *āt*, Yak. *āt*, Az., Trk. *ād*
āt- adım atmak: Trk. (TS) *ad-*, Türk. *āt-*, *ēt-*
ātim adım: Türk. *ādim*, *ēdim*, Az. *addim*, Trk. *adim*
ātag ada: Türk. *ada*, Az., Trk. *ada*
āyla- dönmek, etrafını çevirmek: Türk. *āyla-n-*
āzuk azık, yiyecek: Türk. *āzik* (< İran.)
bā- bağlamak: Hlç. *vāa-*, Yak. *bāy-*, Türk. *bā-ğ*
bāca bacanak: IM *bācınak*, Terc. *pācnak*, Türk. *bāca*, Trk. *bacanak*
bāg bağ: Türk. *bāg*, D.Trk. *bāg*, Türk. *bağ-la-*, Eyn. *bāg-la-*
bāka bağa, kırbağa: Hlç. *bāka*, Türk. *bāga*, Az., Trk. *bāga*
bākir- bağırmak: Türk. *bāğır-*, Az., Trk. *bağır-*
bāla yavru, çocuk: Türk. *bāla* (bk. *bāltız*)
bālıg yara, yaralı: MK *bālıg*, Koyb. *bāleh* (krş. *bāş*)
bālık balık: Türk. *bālk*, Eyn. *bālik*
bāltız baldız, zevcenin küçük kız kardeşi: Türk. *bāldız* (krş. *bāla*)
bāmuk pamuk: MK *bāmuk*, Terc. *māmik*, Türk. *pāmik* (< İran.)
bār var: Türk. *bār*, Yak. *bār*, Hlç. *baar*, Eyn. *vār*
bāş yara: MK *bāş*, Türk. *bāş*, Yak. *bās*, Karag. *bāyış* (krş. *bālıg*)
bāy zengin: Türk. *bāy*, Yak. *bāy*
çāka küçük, çocuk: Trk. (TS) *çāga*, Türk. *çāga*
çākir- çağırırmak: Türk. *çāğır-*, Az., Trk. *çāğır-*
çāl kır, gri: MK *çāl*, Terc. *çāl*, Türk. *çāl*
çānak çanak: Tefs. *çānak*, Türk. *çānak*
çātr çadır: MK *çātir*, Türk. çadır (< İran. < Skr. *chattra*)
hāçi- açılaşmak: Hlç. *hāçu-t-*, Türk. *āca-*, Az., Trk. *āci-*
hāçig acı: Hlç. *hāçug* Türk. *āci*, Az., Trk. *aci*
hāgrı- ağrımak: Uyg. Br. *āgri-*, Hal, *hāgru-*, Türk. *āğır-* (< *āgri-*)
hāgrıg ağrı: Hlç. *hāgrıg*, Trkm. *āğrı*
hāl ön: Çağ. *all-i-ga*, *all-i-n-da* (bk. *hālin*)
hālin alın: Hlç. *hānlı*, Türk. *ālin* (bk. *hāl*)
hār- yorulmak: MK *ār-*, Türk. *ār-*, Tar. *hār-*, Hlç. *hār-*, har-, Yak. *īr-*, *ir-*

hāra arasında, ara: Hlç. *hāra*, Türk. *āra*, Yak. *āra*
hāri arı: Hlç. *hāri*, Gag., Kırg. *āri*, Hak. *ār*, Kklp. *herre*
hārt ard, arka, dağ beli: Hlç. *hārt*, Türk. *Gag. ārt*, Yak. *ārtik*, Az., Trk. *ard*
hāy ay, kamer: Hlç. *hāy*, MK *āy*, Türk. *āy*
hāya aya, avuç içi: Türk. *āya*, Sarı Uyg. *haya*, *hayan*
hāz az: IB *āz*, MK *āz*, Türk. *āz*, Hlç. *hāz*
hāz- azmak: IB *āz-*, MK *āz-*, Türk. *az-*, Hlç. *hāz-*
kā kap: MK *kā*, *kāça*, Trk. *kacak*, Yak. *hā*
kādin kayın, dünür: Hlç. *gādun*, *gādin*, Türk. *gāyin*
kāgun kavun: Uyg. Br. *hkāgum*, MK *kāgun*, Türk. *gāvin*
kākır- öksürüp balgam tüketmek: Türk. *gāğır-*, Kırg. vb. *kakır-*
kāl- kalmak: MK *kāl-*, Uyg. Br. *kāl-*, Türk. *gāl-*, Har. *kāl-*, Yak. *hāl-*
kān-kan: Uyg. Br. *kām*, MK *kān*, Har. *kān*, Türk. *gān*, Yak. *hān*, Çuv. *yun*
kān- kanmak: Uyg. Br. *kām-*, MK *kān-*, Türk. *gān-*
kānat kanat: Tefs., Terc. *kānat*, Türk. *gānat*
kānak kaymak: Hlç. *kānak*, *kānak*, Trk. *kaymak*, Türk. *gāymak*
kāp kap, tulum, çuval, torba: MK *kāp*, Türk. *gāp*, Az. *gāb*
kāpa kaba, iri, şişkin: Türk. *gāba*, Az. *gaba*, Trk. *kaba*
kāpar- kabarmak, şısmek: Hlç. *kāpar-*, Türk. *gābar-*, Az. *garab-*, Trk. *kabar-*
kāpak göz kapağı: Türk. *gābak* (krş. *kāp*)
kāpuk kabuk: Tefs. *kābuk*, *kābık*, Türk. *gābık*, Trk. *kabuk* (krş. *kāp*)
kār kar: MK *kār*, Har. *kār*, Türk. *gār*, Yak. *hār*, Hlç. *kār*
kār- katmak, karıştırmak: Türk. *gār-*
kārga(n) karga: Tuv. *kārgan*, Gag. *kārga*
kāri- yaşılmak, kocalmak: Uyg. Br. *hāri-*, Türk. *garra-* (< **kāri-*)
kāri yaşlı, koca, ihtiyar: Uyg. Br. *hkāri*, Az. Nuça *gāri*, Türk. *gārrī* (<*kāri*)
kās ağaç kabuğu: MK *kās*, *kāz*, Koyb. *kās*
kāsık kasık: Türk. *gāsik*
kāş kaş: Türk. *gāş*, Har. *kāş*, Yak. *hās*, Hlç. *kāş*
kātun kağanın eşi, Hatun: Az. Kuba *gādin*, Trk. *kadın*
kāy- kaymak: Türk. *gāy-*
kāz kaz: MK *kāz*, Türk. *gāz*, Yak. *hās*
kāzgan kazan: Türk. *gāzan*, Har. *kāzan*

läçin doğan, şahin: MK *läçin*, Türk. *läçin*, Kırg. *tläçin*
sā- saymak: MK *sā-*, Türk. *sāy-*, Trk., Az. *say-*
sāb söz; haber: MK *sāw*, Türk. *sāv-çı* “peygamber”
sāc sac; tava: MK *sāc*, Türk. *sāc*, Trk., Az. *sac*
sāk- saymak, düşünmek, okumak: Yak. *āh-* (bk. *sā-*)
sākin- düşünmek: Uyg. Br. *sāqin-*, *sāqim-*, Türk. *sāgin-*, Trk. *san-* (bk. Yak. *āh-*)
sākinç düşünce: Uyg. Br. *sāqinc*, *sāhkinc*, MK *sākinç*, Türk. *sāginç*
sākim serap: Terc. *sāgim*, Türk. *sālgim*
sāl sal: MK *sāl*, Türk. *sāl*, Yak. *āl* “gemi”
sān sayı: MK *sāl*, Türk. *sān* (bk. *sā-*)
sāna- saymak: Türk. *sāna-*, Hlç. *sāna-*
sārig sarı: MK *sārig* Türk. *sāri*, Hlç. *sāruğ*
sāsi- fena kokmak: Türk. (Räs.) *sāsik* “kokmuş”, CC *sassi-*, Har. *sassik* (< *sāsik*)
sāş- dağınık ve karışık olmak, şaşmak, sapmak: Türk. *çāş-*, *çāşı* “şaşı”
sātir piç, nesbi belirsiz (sövgü sözü): MK *sātir*, Türk. *sādir*
sāy kara taşlı dere yatağı: MK *sāy*, Türk. *çāy* “çay, dere”
sāy- ditmek (pamuk vb.): Türk. *sāy-*, Hlç. *sā'a-*, *sā'ay-*
sāz saz, sazlık, batak: MK *sāz-lik*, Türk. *sāz*, Çuv. *sur* (< **sār*)
sāzan sazan: Türk. Har. *sāzan*
tāg dağ: MK, Tefs. *tāg*, Behc. *dāg*, Türk. *dāğ*, Az. Kaş. Eyn. *dāğ*, Hlç. *tā'āğ*
tāgi- dağılmak: Tefs. *tāgi-l-*, Türk. *dāga-*, Hlç. *tā'qu-l-*
tāl söğüt; dal: MK *tāl*, Türk. *tāl*, Har. *dāl*
tāl, *tālak* dalak: Yak. *tāl*, Türk. *dālak*, Hlç. *tāalaq*, *tālaq*
tām duvar, çatı: Orh. *tām*, Türk. *dām*, Az. Kaş. *dām*, Hlç. *dā'am*
tāmar damar: Uyg. Br. *tāmar*, Koyb. *tāmer*
tāpan taban: Tefs. *dāban*, Türk. *dāban*, Az. Kaş. *dāban*
tān- raddetmek, inkâr etmek: MK *tān-*, Tefs. *tēn-*, *dēn-*, Türk. *dēn-*
tār dar: MK *tār*, Türk. *dār*, Yak. *tār*, Hlç. *tāar*
tār- dağıtmak, yaymak: MK *tār-*, Türk. *dāra-* kaçip gitmek, uzaklaşmak
tārik- daralmak, sıkılmak: Türk. *dārik-* yüreği daralmak, kederlenmek (bk. *tār*)
tārin- darılmak, gücenmek: Kırg. *tārin-* (bk. *tārik-*)
tāş taş: MK *tāş*, Türk. *dāş*, Yak. *tās*, Hlç. *tā'aş*
tāş - taşmak: Terc. *tāş-kin*, Türk. *dāş-*

tāt tad: Türk. *dāt*, Tel. *tāt*, Az. *dad*, Trk. *tad*
tāt- tatmak: MK *tāt-i-g* “tad”, Türk. *dāt-*, Az. *dad-*, Trk. *tad-*
tāy dayı: Yak. *tāy*, Türk. *dāyi*
tāy- kaymak: Uyg. Br. *tāy-*, Türk. *tāy-*
yā yay: MK *yā*, Kırg. *cā*, Yak. *sā*, Türk. *yāy*
yāğ yağ: MK *yāğ*, Türk. *yağ*, Har. *yāğ*, Hlç. *yā'ağ*
yāl yele: MK *yāl*, Türk. *yāl*, Yak. *sāl* “yele altındaki yağ”
yālga- yalamak: Türk. *yāla-*
yān yan: MK *yān*, Türk. *yān*, Hlç. *yā'an*
yān- tehdit etmek, korkutmak: Gag. *yān-*, Yak. *sān-*, Nij. *yāni-*
yār yar, uçurum: MK *yār*, Türk. *yār*, Yak. *sīr*
yār- yarmak: MK *yār-*, Türk. *yār-*, Har. *yār-*
yāra yara: Az. Kerk. *yāra* (bk. *yār-*)
yārin sabah, sabahleyin, yarın: Behc. *yārin*, Gag. *yārin*
yāriş - yarışmak: Türk. *yāriş-*
yās yas, matem: MK *yās*, Türk. *yās*, (Mac. *gyász* < Trk.)
yāş yaş, yıl: MK *yāş*, Türk. *yāş*, Yak. *sās*, Hlç. *yā'aş*
yāş yaş, taze, yeşil: MK *yāş*, Türk. *yāş*, Hlç. *yā'aş*
yāt yad, yabancıl: MK *yāt*, Türk. *yāt*, Har. *yāt*, Az. Kaş. *yād*, Trk., Az. *yad*
yātūrka- yadırgamak: Türk. *yādirga-*, Trk., Az. *yadırğa-*
yāy yaz: MK *yāy*, Türk. *yāyin* “yazın”, Az. Kaş. *yōy*
yāy- yayık dövmek: Türk. *yāy-*, Hlç. *yā'a*
yāy- hamur açmak: Türk. *yāy-*
yāyin yayın: Türk. *yāyin*
yāz ilkbahar: MK *yāz*, Türk. *yāz*, Yak. *sās*, Hlç. *yā'aż*
yāz- sapmak, yoldan çıkmak, yanılmak: Türk. *yāz-*, Yak. *sīs-*
yāzuk suç, günah Uyg. Br. *yāsoq*, Türk. *yāzik*, MK *yāzuk*

ī

ī ağaç topluluğu, orman: Uyg. *u*, Uyg., MK *yığaç*, Orh. *igaç* (< *i-gaç*)
ī-, īd- göndermek: MK *īd-*, Yak. *īt-*, Çuv. *yar-*
īçan- sakınmak, çekinmek, kaçınmak: Trk. (TS) *yacan-* utanmak (bk. *ācan-*)
īgla- ağlamak: Uyg. *igla-*, *yigla-*, Türk. *āyla-*
īr şarkı, türkü, şiir: Uyg. *īr*, *yīr*, MK *yīr*, Çuv. *yuri*

ır- yarmak, yirmek: Yak. *ır-*, Terc. *yırmak* “ırmak”, AH, IM, Trk. *ırmak*, Çuv. *sıрма* <*yırma(k)*>, Tat. *yırmak* “hendek, su yolu”
ıs, ış is, koku, duman: Türk. *ıs*, Yak. *ıs* <*ıs*>, Tuv. *ış*
ıt (*tyt?*) it, köpek: Alt., Kzk., Blk. *iyt*, M.Uyg. Hami *yit*, Çuv. *yiDı*
bıt (*bıyt?*) bit: Y.Uyg. Turf. *pit*, Kzk. *bıyt*, Har. *bıyt*, Çuv. *piyDı*
çı nem, yaşılk, rutubet: MK *çı*, Türk. *çığ*, Yak. *sık*, Tuv. *sık*
çık- nemlenmek: MK *çık-* (*çı-k-*), Yak. *sigir-*
çıkır- çığırmak, bağırmak: Türk. *çığır-*, Trk., Az. *çığır-*
çıp ince, yumuşak dal: MK *çıp*, Türk. *çibik*, Gag. *çibuk*, Az. *çubug*, Trk. *çubuk* < **çipuk*
çıpgan çiban: Türk. *çiban*, Trk. *çiban*, Az. *çiban*, MK, Çağ. vb. *çipkan*
çıpın sinek: Türk. *çıpın*, Az. *çibin*, Trk. *cibin-lik*, Kzk. *şibin*, Krg. *çimin*
kī çağrıma ünlemi: MK *kī*, Türk. *gīv* (bk. *kükir-*)
kıçı- gicimak, kaçınmak: Türk. *gīca-*, Yak. *kihuy-* (bk. *kiçi-*)
kükir- bağırmak, çağırmak: Uyg., MK *kikir-*, Tefs. *kīkur-, kīgur-*, Türk. *gīgir-* Trk. (TS) *kıgır-*, Krg. *kıykır-* (bk. *kī*)
kımul hareket: Türk. *gīmul*, *gīmildi*, Krg. *kıymul*
kīn kin: MK *kīn*, Yak. *kīn*, Türk. *gīn*, Çuv. *yīnī*
kīn ceza, iğkence: Uyg. *kīyn*, *kin*, Tefs. *kīyin*, Türk. *kīn-* “zor, çetin”, *gīna-* “iğkence etmek”
kīr kır, gri: Türk. *gīr*
kıṣ- meyletmek, sapmak: MK *kıṣ-* Türk. *gīṣik* “eğri, yamuk”, Krg. vb.
kıysık
kīz kız: MK *kīz*, Türk. *gīz*, Yak. *kīs*
sī- kırmak: MK *sī-*, *sī-tur-*, Türk. *sī-n-*, Hlç. *si-*
sīgun yaban sığırı, egypt: MK *sīgun*, Türk. *sūgün*
sīl- silmek: Türk. *sīl-*, Özb. *silliq* temiz, düz, pürüzüsüz
sīk sığ, az: MK *sīk*, Tuv. *sīk*, *sīga-* (su) azalmak, Trk. *sīg*
sīn gözlem, müşahede, deneme: Türk. *sīn*, *sīna-*
sīkur- ıslık çalmak: MK *sīkir-*, Türk. *sīgır-*, Küer. *sikkir-*
sīruk sırik: Uyg., MK *struk*, Türk. *sīrik*
sīṣ - şışmek: MK *sīṣ-*, Türk. *çīṣ-*, Y.Uyg. *iṣṣi* - (< **sīṣ-*-*ı-*)
sīṣ şış, kabarık, yumru: MK *sīṣ*, Türk. *çīṣ*, Har. *çīṣ*
sīṣ şış, kebab şısı: MK *sīṣ*, Türk. *çīṣ*, Har. *çīṣ*
tīn nefes: MK *tīn*, Yak. *tīn*
tīn yular, dizgin: MK *tīn*, Sag. *tīn*, Türk. *dīn* “ip”, Tuv. *dīn* “yular”
tīn- dinlenmek, nefes almak; dinmek, durmak: Türk. *dīn-*, Yak. *tīn-*

tīnç dinç, sakin: Türk. *dīnç* “dinlenme”, Har. *tīnç*, Az. *dinc*
tīt- ditmek: Yak. *tīt-*, *tit-*, Türk. (Räs.) *dīt-*, Az. *did-* (bk. *tūt-*)
yıl- hareket etmek, yürümek, kımıldanmak, sürünmek: Yak. *sīl-*, Alt. *yıl-*, Tuv. Hak. *çīl-*, Trk. *yılma* kaygan

ō

ōn 10: Uyg. *oon*, MK *ōn*, *ōnunç*, Türk. *ōn*, Yak. *uon*, Hlç. *ūōn*, *uon*
ōp- içmek, yutmak: Yak. *uop-*, Trk., Az. *obur*
ōpa köy: Türk. *ōba*, Trk., Az. *oba*
ōy- oymak: Türk. *ōy-*
ōy oyuk, çukur, alçak arazi, vadi: Türk. *ōy*, *ōyluk*, Az.Dm. *ōva* “ova” < *ōy-a*
ōy- dikmek: Türk. *ōymak* yüksük, Yak. *ūy-* dikmek
ōy fikir, düşünce: Türk. *ōy*, Har. *ōy*
ōyun oyun Koyb. *ōyen*, Yak. *ōnū*, *ōnño-* “oynamak”
ōz- kurtulmak: Uyg. *ooz-*, MK *ōz-*
bō bu: Uyg. *boo*, Uyg.Br. *bo*, *bho*, *po*, MK *bō*, Tuv. *bō*, Türk. *bū*
bōl- olmak: MK *bōl-*, Türk. (leh.) *bōl-*, Az. Kerk. *ōl-*, Kaş. *ūl-*, Yak. *buol-*
bōr tebeşir, sarı toprak: Türk. (Räs.) *bōr*, Yak. *buor*
bōrç borç: Türk. *bōrç*, Y. Uyg. (Tar., Turf.) *bōrç*, Trk., Az. *bor* < Soğd.
bōs boş: Uyg. *booṣ*, MK *bōṣ*, Yak. *bīhan-* kurtulmak, boşanmak (< **bōsun-*)
bōtu deve yavrusu: MK *botu*, *botuk*, Türk. *bōt-la-* (deve) yavrulamak, Trk. *poduk*
bōyin, *bōyun* boyun: MK *bōyin-i*, *bōyun-in*, Yak. *mōy*, *mōyn*
çō- ateşe tutup ısıtmak, kızdırmak: Türk. *çōy-* (bk. *çōg*)
çōcka, *çōcuk* domuz yavrusu: Karag. *şoşka*, Türk. *cōcuk*, Trk. *çocuk*
çōg ateşin alevi, harareti: Uyg. *coog*, MK *çōg*, Türk. *çōg* (bk. *çō-*)
çōri, *çōra* kul, köle: Türk. *cōra*, (Räs.) *çōri*, Har. *cōra*
çōṣ - çosmak: Türk., *cōṣ-*, Az. Kaş. *cuṣ-*, Krg. *coṣu-*
hōpur- oymak, aşındırmak: Türk. *ōbur-*, Trk. (TS) *obruk* “çukur”, *obrul-* çökmek, çukurlaşmak”, Hlç. *hopruk* “çukur”, Yak. *uobuhun-* (< *ōp-uz-un-*)
hōs- yellenmek, *hōsur-*: Krg. *ōsur-*, Hlç. *hosar-*
hōt ateş, od: Uyg. *oot*, MK *ōt*, Türk. *ōt*, Az. *od*, Yak. *uot*, Hlç. *hūot*

hōtçuk, hōtçak: Uyg. *otçuk*, *oçuk*, MK *oçak*, Türk. *ōcak*, Trk., Az. *ocak*, Hlç. *hūçak*
hōtuŋ odun: MK *otuŋ*, IM *ödun*, Türk. *ödun*, Har. *ödin*, Hlç. *hūtun*
kōk- azalmak, azalıp bitmek: Türk. *gūğar-*, Trk. (TS) *koğuz*, *kovuz*
kōl kol: Uyg. *kool*, *koolıçak* “kolcuk”, Az. Kaş. *kül*
kōm deve hamudu: MK *kōm*, Türk. *gōm*
kōm dalga, fırtına: MK *kōm* “dalga”, Türk. *gōm* “fırtına”
kōn koyun, koltuk altı, sine: MK *kōy*, Yak. *hōy*, *hōyn*, Hlç. *kōon*
kōr kor, köz: Türk. *gōr*, Gag. *kōr*
kōr zarar, ziyan: Uyg. *koor*, MK *kōr* (bk. *kōri-*)
kōrçi- kurcalamak, harekete getirmek: Türk. *gōrca-* (bk. *kōzga-*)
kōri- korumak: Türk. *gōra-* (bk. *kōr* “zarar, ziyan”)
kōs çift, çifte: Uyg. *kooş*, MK *kōs*, Har. *kōs*, Özb. (leh.) *koşşa*, Kaş. *guşa*
kōs - koşmak, katmak, çiftlemek: Uyg. *koos-*, (bk. *kōs*)
kōzga- oynatmak, kimildatmak, harekete getirmek: Türk. *gōzga-*
mōnçuk boncuk: Türk. *mōncuk*, D.Trk. (Menges) *mōnçak*
sōçl- ürkme, sıçramak: Hlç. *sūçuk* ürkme, sıçrama
sōgun soğan: MK soğan, Terc. *sōgan*, CC *sorgan*
sōl sol: MK *sōl*, Türk. *sōl*
sōl- solmak, kurumak: Hlç. *sūolu-*, Yak. *uol-*
sōr- sormak, emmek, içine çekmek: MK *sōr-*, Türk. *sōr-*, D. Trk. (Jar.) *sōr-*, Tat. *suwir-*
sōr(a)- sormak, sual etmek: MK *sōr-*, Türk. *sōra-*, Çuv. *şira-*
tōl- dolmuk: Türk. *dōl-*, Yak. *tuol-*, Kaş. *dūl-*
tōn elbise, üst giyecek: Uyg. *toon*, MK *tōn*, Türk. *dōn*, D.Trk. *tōn*
tōr ağ, tuzak: Uyg. *toor*, MK *tōr*, Mac. *tōr* < Trk.
tōr, tōrug doru Türk. *dōr*, Kız. *tōr*, *tōriğ*, Koyb. *tōroh*, *tōreh*
tōr- zayıflamak: MK *tōr-*, Yak. *tuor-*
tōrum deve yavrusu: MK *tōrum*, Türk. *tōrum*, (Räs.) *tōrim*
tōsun vahşi, eğitilmemiş, haşarı: Uyg. *toosun*, *toosin*
tōtak dudak; vulva: Türk. *dōdak*, CC *toodak*, Har. *dūdak*, D.Trk. *tōtak*
tōz toz: Uyg. *tooz*, MK *tōz*, Gag. *tōz*, Türk. *tōz*
tōz kayın ağacı kabuğu: MK *tōz*, Yak. *tuos*
yōd- silmek: MK *yōd-*, Trk. (TS) *yöyüll-* (bk. *yōk*)
yōg cenaze töreni: MK *yōg* (bk. *yōk*)
yōk yok: Orh. *yook*, Uyg. *yook*, MK *yok*, Türk. *yōk*, Yak. *suoh*, Hlç. *yūok*
yōl yol: MK *yōl*, Yak. *suol*, Kaş. *yul*, Hlç. *yūol*

yō-n-, yō-r- yontmak: Türk. *yōn-*, Yak. *suor-*
yōr- yormak, tabir etmek: MK *yōr-*, Uyg. *yōr-*, Yak. *süör-* (bk. *yōr-*)
yōri- yürümek: Uyg. Br. *yorri-*, *yuorri-*, MK *yōri-*, Tat. *yuwirt-* (< *yor-t-*),
 Türk. (Räs.) *yōrga* rahvan at.

ū

ū uyku: Uyg. *uu*, MK *ū*, Yak. *ū* (bk. *ūdi-*)
ūca uca, kuyruk sokumu, kuç, arka: AH *ūca*, Türk. *ūca*, Trk. (TS) *uca*
ūcuz kolay, degersiz: IM *ūcuz*, Trk., Az. *ucüz*, Türk. *ucüz*, *uciz*
ūdi- uyumak: Uyg. *uudi-* (bk. *ū*)
ūk çadırın üst direği, esas direği: MK, AH *ūg*, Türk. *ūk*, Kırg. *ūk*
ūk kabile, soy, aile: Çuv. *yih*, Uyg. Br. *ūhūs*, *uquz*, Yak. *ūs* (< **ūguş*)
ūl temel, esas: Uyg. *uul*, MK *ūl* (bk. *ūla-*)
ūla- ulamak, bağlamak: MK *ūla-*, *ūla-n-* (bk. *ūl*)
ūli- ulumak: MK *ūli-t-*, Türk. *uvla-*
ūşak dedikodu, iftira: CC *uüşah*, *uşah*
ūya yuva: MK *ūya*, IM *ūya*, Trk. (TS) *yuva*, Az. *yuya*, Yak. *ūya*, *uya*
ūz iyi, güzel, biçimli; mahir, ustalık: MK *ūz*, Türk. *ūz*, Yak. *ūs*
ūtun kötü, fena, pis, alçak: Uyg. *uutun*, MK *ūtun*, Ateb. *udun*, *utun*
bū bugu: MK *bū*, Çağ., Trk. (TS) *bug*, Türk. *būğ*, Trk. *bugu*
būçgak köşe, bucak, uç: Terc. *būcak*, Trk. (TS) *bucak*, *bucag*, Az. *bucag*,
 Türk. *būcak* tulumun alt uçları, uç

būka boğa: Orh. *buuka*, Türk. Az. *buğa*, Trk. *boğa*
büt bud, bacak, kalça: MK *büt*, Türk. *büt*, Yak. *büt*, Trk., Az. *buđ*
būti-, būta- budamak: AH *būda-*, Türk. *pūda-*, Trk., Az. *buda-*
būz buz: MK *būz*, Türk. *būz*, Yak. *mūs*
çūlik çulluk: MK *çulik*, Trk. *çulluk*, Tat. *çullik*
hūç uç: MK *ūç*, Türk. *ūç*, Trk. (TS), Az. *uc*, Hlç. *hūuç*
hūn un: MK *ūn*, Türk. *ūn*, Hlç. *hūn*
hūr- vurmak; koymak, bırakmak: MK *ūr-*, IM *vūr-* Trk. *vur-*, Az. *vur-*,
 Yak. *ūr-* koymak, bırakmak, Hlç. *hur-*
kūç- kucaklamak: Trk. (TS) *kuç-*, *kuc-*, Az. Kaş. *gūç-*, Az. *guc-*, *gucu-*,
 Yak. *kūs-*
kūçak kucak: Har. *kūcak*, Türk. *gucak*, Az. *gucag*, Trk. *kucak*
kūri- kurumak: MK *kūr* “kuru”, Türk. *gūra-*, Yak. *kūr-* (< **kūri-*)
kūrt kurt, böcek: Trk. (TS) *kurd*, Türk. *gūrt*, Az. *gurd*

kūtru- kudurmak, azmak, aşırı olmak, zapturapt altına girmemek: Türk. *kūdura*- Har. *kūdr-*, Trk. *kudur-*, Az. *gudur-*

sū- uzatmak: MK *sū-* (bk. *sūn-*)

sūb su: MK *sūw*, Çuv. *ṣiv* (< **syuv* < **sūb*)

sūba- sıvamak: Hlç. *sīva-* (bk. *sūb*)

sūn- sünmek, uzamak: Yak. *ūn-*, Türk. *sūyn-*, Trk. *sūn-*

tūc tunç: MK *tūc*, Az. *tunc*, Trk. *tunc*

tūg tuğ, sancak: Uyg. *tuug*, Türk. *tūg*

tūn ilk doğan (çocuk): MK *tūn*, Yak. *tūn*

tūş karşı, civar, yakın; eş, denk: MK *tūş*, Türk. *dūş*

tūş - karşı gelmek, rastlamak: Türk. *dūş-*

tūz tuz: MK *tūz*, Türk. *dūz*, Yak. *tūs*, Çuv. *tīvar*

yū- yıkamak: MK *yū-*, Türk. *yuv-*, Kırg. *cū-*, Yak. *sūy-*

yūl pınar, kaynak: Uşg. *yuul*, Uyg. Br. *yūl*, MK *yūl*

yūñ yün: MK *yūñ*, Tuhf. *yüvün*, Türk. *yūñ* Trk., Az. *yün*, Gag. *ūñ*

yūrt yaylak, obanın göçüp konduğu yer: Türk. *yūrt*, *yuvirt*, Yak. *sūrt*, *sūt*, Trk., Az. *yurd*

yūt- yutmak: MK *yūt-*, Türk. *yuvut-*, Trk. (TS) *yud-*, Az. *ud-*

ē

ēb- evmek, acele etmek: MK *iw-*, Türk. *ēv-*

ēder eyer: Türk. *eyyer*, Az. *yeher*, Koyb., Karag. *izer*

ēg- eğmek: Yak. *ieh-* (< *ēk-*)

ēke- eğelemek: Türk. *īge* "ege", Koyb. *ēgek*, *īgek* ay., Çuv. *yīGev*

ēr- ermek, erişmek: Hlç. *īer-*

ēr- yorulmak; bıkmak, usanmak: Türk. *īr-*, Trk. (SDD) *yerin-*

ēs bellek, hafıza, hatırlı: Türk. *ēsle-* "hatırlamak", *ēsger-* "hatırını saymak"

ētük kısa konçlu çizme: Türk. *ēdik*, Soy. *ēdik*, Kırg. öytük, Tura *ītik*

bē kısırak: MK *bī*, Kırg. *bē*, Yak. *bie*, Sarı Uyg. *pī*, Nij. *bīye*

bēg bey: MK *bēg*, Uyg. Br. *pāg*

bēle- kundaklamak: Hlç. *bīle-*

bērū beri; Tefs. *bērū*, Türk. *bēri*, Tuv. *bēr*, Hak. *pēr*

bēz bez, gudde: MK *bīz*, Türk. *mēz*

çēk bir çeşit pamuklu dokuma: MK *çēk* deve tüyünden astarsız giyim (bk. *çēkmen*)

çēkmen cepken: Türk. *çēkmen*, Karag. *şēkpen* (bk. *çēk*)

çērig çeri, ordu, asker: Terc. *şēri*, CC *çeyri*, *çeri*

çēs çise, duman: Terc. *çēs*, Türk. *çīsne-* "çiselemek"

hēr er, erkek, adam: Uyg. Br. *hārä* Hlç. *her*, Türk. *ēr*, Soy. *ēr*, Koyb. *īr*

kēb- gevrek, ağızında çığnemek: Türk. *gēvüş* "geviş"

kēkir- geğirmek: Türk. *gēgir-*, Az. *geyir-* (bk. *kēklik*)

kēklik keklik: Türk. *kēkilik* (krş. *kēkir-*)

kēmi, **kēme** gemi, kayık: Türk. *gēmi*, Turf. (L.C.) *kīme*, Kuça (L.C.) *kēmi*, Tat. *köyme*

kēnç çocuk, hayvan yavrusu: MK *kēnç*, Az. *genc*

kēpe şışik, şışkin: Türk. *gēbe*, Trk. *gebe*

kēper- şışmek: Türk. *gē ber-*, Trk. *geber-* "ölmek"

kēt- gedik açmak: Türk. *gēt-*, *gedik* "gedik", Trk. *gedil-*, *gedik*, Az. *gedik*

nē ne: MK *nē*, Türk. *nē*, *nēce*, *nēme*

sēk seki: Mac. *szék*

sēk- sıçramak, sekmek, (at) dört nala gitmek(bk. *sēkri-*): Türk. *sēk-dir-*

sēkri- sıçramak, koşmak, seğirmek, seğirtmek: Yak. *ekkirie-*, Nij. *sikir-*, Az. *seyir-t-*, Trk. *segir-*

tēlim çok: Uyg. Br. *tālim*, Trk. (SDD) *tellim*

tēlü deli: Terc. *teli*, Tefs. *dēlü*, Türk. *dēli*

tēp- depremek, kımıldamak, harekete geçmek: Türk. *dēbşekle-*

tēri deri: Hak. *tēr*

tēt(i)- acele etmek, atik davranışmak, tetik davranışmak: MK *teytik* "tetik, zeki", Yak. *tietey-* acele etmek, atik davranışmak

yēl- yılmak, tırış gitmek, koşmak: Yak. *siel-*

ē

ēdi sahip: IM *idi*, D.Trk. (LC) *īge*, Az. *yiye*, Sarı Uyg. Hlç. *eydi*, Yak. *iççi*

ēki 2: Yen. *ēki*, Orh. *eki*, *iki*, Uyg. Br. *īkircgü* "şüphe", MK *ikki*, Terc. *yekei*, *yekiz* "ikiz", Bulg. *yekindü* "ikindi", Yak. *ikki*, (Hlç. *äkki!*)

ēl halk, kabile: Yen. *ēl*, Orh. *el*, *il*, MK *īl*, Türk. *īl*, Az. *ēl*

ēn en, genişlik: MK *īn*, Türk. *īn*, Yak. *ien*, Az. *ēn*

ēn- inmek: Orh. *in-*, MK *īn* iniş, inişli, Türk. *īn-*, Hlç. *ī en-der-*, Az. *ēn-*

ēnç huzur, ranat, sükünet: Uyg. Br. *ēnc*, MK *īnç*, Türk. *īncal-* avunmak, *ēnç* eskin olmak, rahat etmek (< **īnçel-*), CC *enç* sakin

ēr er, erken: Çağ. *ir*, Türk. *īr*, Har. *ēr*, Az. *ēr*

ēş eş, arkadaş, çiftin teki: Uyg. Br. *ēş*, MK *īş*, Karag. *eyş*, Az. *ēş*

ēşik kapı: Uyg. *īşik*, Türk. *īşik*, Hlç. *īeşük*, *īeşik*, Trk. (SDD) *ēşşik*, Az. *ēşik*

ēt- düzenlemek, tanzim ve tertip etmek: Orh. *et-*, *it-*, Yak. *it-* (tüfeği) doldurmak
bēr- vermek: Orh. *ber-*, *bir-*, Uyg. Br. *bēr-*, MK *bir-*, Türk. *bēr-*, Yak. *bier-*, Az. *vér-*, Eyn. *bēr-*, *vēr-*
bēş 5: Orh. *beş*, *bis*, Uyg. Br. *bēş*, Türk. *bēş*, Yak. *bies*
bēşik beşik: MK *bışık*, Türk. *bışık*, Nij. *bışık*, Az. *bēşik*
kēç geç: Uyg. *kiç*, MK *kīç*, Türk. *gīç*, Har. *gēç*, Az. *gēc*
kēçe akşam: Uyg. Br. *kiçe*, Türk. *gīce*, Har. *gēce*, Yak. *kiehe*, Az. *gēce*
kēd arka, geri, son: MK *kīd*, *kīdin* "sonra", Uyg. Br. *kēn* sonra, *kit* son
kēj geniş: Uyg. Br. *kēj*, MK *kīñü-* genişlemek, Türk. *gīñ*, Yak. *kieñ*
kēp kalıp, şekil, model: MK *kip*, Türk. *gēp*, Yak. *kiep*, Trk. *gib-i*
kēş sadak, okluk: Yen. *kēş*, MK *kīş*
kēt- gitmek: Uyg. Br. *kēt-*, MK *kīt-er-*, Trk. (TS) *gid-*, Az. *gēt-*
tē- demek: Orh. *te-*, *ti-*, Uyg. Br. *tē-*, MK *ti-*, Türk. *diy-*, Yak. *die-*
tēr- dermek, toplamak: MK *tīr-*, Türk. *tīr-*, Koyb., Hak. *tēr-* (Az. *der-!*)
tēmin demin, az önce, hemen: MK *tīmin*, Yak. *tīm* an, Trk. *demin*, Hlç. *tī̄mi*
yē- yemek: Uyg. Br. *yē*, MK *yi-*, *yiy-se-*, Türk. *iy-*, Özb. Buh. *yē-*, *yey-*, Yak. *sie-*
yēl yel, rüzgâr: Uyg. *yīl*, Uyg. Br. *yēl*, MK *yīl*, Mac. *szél* (< Trk.), Az. *yēl*
yēl yele: Yak. *siel*, Tuv. *çel*, Çuv. *śil-he*, Hak. *cılıñ*, Trk. *yel-e*
yēj yen: MK *yīñ*, Yak. *sieh*
yēt- yedmek, yedeğinde götürmek: Türk. *it-*, Yak. *siet-*, Trk. *yed-*
yēti 7: Orh. *yeti*, *yiti*, Uyg. Br. *yte*, MK *yetti*, *yiti*, AH *yedi*, *yetti*, Vol. Bulg. *cieti*, Trk. (TS) *yedi*, *yidi*, Türk. *yedi*, Az. *yeddi*, Yak. *sette*, Çuv. *śic̚i*
yētmış 70: Yen. *yētmış*, Yen. *yētmış*, Uyg. *yetmiş*, *yitmiş*, IM *yītmış*, Çuv. *śitmil* (bk. *yēti*)

i

īg hastalık: MK *īg*, Uyg. Br. *īg*, *ik*, Türk. *īgle-* hastalık sonucu zayıflamak
īk iğ: MK *īk*, *yīk*, Türk. *īk*, Çuv. *yīGe*
īl- ilmek, ilişirmek: Uyg. *il-*, *yil-*, Türk. *īl-*, Yak. *īl-*
īncük baldır, baldır kemiği: Çağ. *incük*, Osm. (TS) *incik*, Türk. *īncik*
īrig iri: büyük: Türk. *īri*, Hlç. *īre*
īş iş: MK *īş*, Türk. *īş*, Yak. *īs* el işi, dikiş

īş- (yün, iplik vb.) bükmek, eğirmek: Türk. *īş-*
īz iz: MK *īz*, Türk. *īz* "iz; ard, arka" (< *īz*), Özb. Har. *īz*
ībī bıçak, bıçak yüzü: Yak. *ībī*, *mī*
ībīçin maymun: MK *ībīçin*, Türk. *ībīçin*
ībin- binmek: MK *īmin-*, Yak. *īmin-*
ībīr 1: Türk. *ībīr*, *bīrik-*, Yak. *ībīr*
ībīz biz, cuvaldız: Türk. *ībīz*, Blk. *ībīz*
īçik nemli, rutubetli: Türk. *īçik*, Az. *çiy*, Yak. *sīk*
īhīn in: Hlç. *hīn*, MK *īn*, *yīn*, Türk. *īn*, Az. *hin*, Yak. *īn*
īkīçi- gicimek, kaşınmak: Türk. *gīce-*
īkin göbek: Yak. *īkin*
īkir- girmek: Türk. *gīr-*, Yak. *īkir-*
īkīş samur: MK *īkīş*, Yak. *īkīs*
īsīd- siyemek: MK *īsīd-* (< *sī-d-*), Yak. *īk* "sidik" (< *sī-k*)
ītīr- yaşamak: MK *ītīrig*, Türk. *ītīri*
ītīre- diremek, dayamak: Türk. *ītīre-*, *dīrek*
ītīş dis: MK *ītīş*, Türk. *ītīş*, Özb. Har. *ītīş*, Yak. *ītīş*
ītīt kara çam, fistık çamı: MK *ītīt*, Yak. *ītīt*
ītīt- ditmek: MK *ītīt*, *tītīş-*, Yak. *ītīt*, *tītīt*, Trk., Az. *did-* (bk. *tūt-*)
ītīz diz: MK *ītīz*, Türk. *ītīz* (< *ītīz*), Özb. *tizze* (< *ītīz-e*)
īyīg çığ, pişmemiş: MK *īyīg*, Türk. *īçig*, Az. *çīy*, Yak. *sīk*
īyīn vücut, beden: MK *īyīn*, Türk. *īn*, Yak. *īn*
īyīnge ince: Türk. *īnçe*

ō

ō- düşünmek, anlamak: Uyg. *ōö*, MK *ō-*, Yak. *üöy-*
ōki-, ōkir- öğürmek: Türk. *ōge-*, Az. *öyü-*, Trk. *ögür-*
ōr- (ot) çıkmak, belirmek, yükselmek: MK *ōr-*, Türk. *ōr-*, Hak. *ōre* yukarı
ōs- büyümek: Yak. *üöske-* bitmek, çıkmak, nes'et etmek (< *ōs-ke-*)
ōs- esmek, savurmak: Türk. *övüs-*, Çuv. *avīs-*
ōt öd, safra kesesi: MK *ōt*, Türk. *ōt*, Hak. *ōt*, Az., Trk. *ōd*, Yak. *üös*
ōt- ötmek (gök) gürlemek: Yak. *üöt-*, Çuv. *avīt-*
ōte- ödemek: Türk. *ōde-*, Trk., Az. *ōde-*
ōz öz, nefis, kendi; can, ruh, gönü'l, iç, karın, merkez, orta; vadi: MK *ōz*, Türk. *ōz*, Yak. *üös*, Çuv. *var*
ōze yukarıya, yukarıda, yukarı: MK *ōze*, Yak. *üöhe*
ōbō örümcek: MK *bōg*, *bōy*, Kırg. *bō*, *bōy*, Türk. *mōy*

bōcek böcek: Türk. *mōcek* kurt, Trk. *böcek*
bōkir- böğürmek Türk. *bōgür-*, Trk. *bögür-*, Az. *böyür-*
bōl- bölmek: Türk. *bōl-*, Trk. (lehçe) *bōlme* oda
bōri kurt: Türk. *bōri*, Alt. *bōri*, *mōri*, Tuv. *pūrū*, Hak. *pūr*
hōç öc, intikam: MK *ōç*, Uyg. *ööç*, Türk. *ōç*, Hlç. *hiēcāş-* öc almak, Az. *öc*
hōçe- öc almak: Uyg. *ööçe-*, Hlç. *hiēcāş-*
hōl ıslak, yaşı; nem, rutubet: MK *ōl*, Türk. *ōl*, *hōl*, Az. *hōl*, Hlç. *hiēl*
hōli- nemlenmek: Hlç. *hiēlii-* (bkz. *hōl*)
hōr- örme: MK *ōr-*, Türk. *ōr-*, Az. *hōr-*, Çağ. *yörümçi* örümcek
hōrdeк ördek: Terc. *ördek*, Türk. *ördek*, D.Trk. (Le Coq) *hōrdeк*
kōk gök, mavi: MK *kōk*, Türk. *gōk*, Az. *gōy*, Yak. *küöh*, Çuv. *kivak*, Hlç. *kiēk*
kōl göl: MK *kōl*, Türk. *gōl*, Yak. *küöl*
kōn gön, deri, at derisi, ham deri: MK *kōn*, Türk. *gōn*
kōpek göbek: Türk. *gōbek*, Trk. *göbek*, Çuv. *kīvaBa*
kōrük körük: IM *kōrük*, Türk. *kōrük*, Yak. *küört*, *küöt*
kōse köse: Terc. *kōse*, Türk. *kōse*
kōşek deve yavrusu: Terc. *kōşek*, Türk. *kōşek*
kōşi- örtmek, gizlemek: Hlç. *küöşü-*, MK *kōşik* örtü, perde
kōz köz, kor, ateş: MK *kōz*, Türk. *kōz*, Çuv. *kīvar*
sō geçmiş zaman, uzun zaman: Uyg. *sōö*
sōk- sövmek, küfretmek: MK *sōk-*, Türk. *sōğ-*, Az. *söy-*, Yak. *üöh-*
sōn- sönmek: Terc., *söyüñ-* Tuhf. *sövün-*, Trk. (TS) *söyüñ-*, Türk. *sōñ-*
tōn- dönmek: MK *tōn-*, Türk. *dōn-*, Kaş. *dūn-*
tōr çadırın baş köşesi: MK *tōr*, Türk. *tōr*
tōr- kazmak, kurcalamak, alt-üst etmek: Türk. *dōr-*, Yak. *tüör-*
tōrt 4: MK *tōrt*, Türk. *dōrt*, Yak. *tüört*
tōş döş, göğüs: MK *tōş*, Türk. *dōş*, Yak. *tüös*
tōz kök, asıl, esas: Uyg. *tōöz*, MK *tōz*, Hlç. *tiēz*
tōz- sabretmek, dayanmak, katlanmak: MK *tōz-*, Mac. *tūr-* (< Es.Bulg.*tōr-*)
yōr- çözmek: MK *yōr-*, Yak. *süör-*

ü

üki-, *ükit-* üğütmek, üvütmek: IM *ügüüt-*, *yügüüt-*, Türk. *üve-*, *üvet-*, Az. *üyüt-*, Kır. *ük-*, Kzk. *ügi-*, Alt., Tel. *ökkö-*
üle--ş - üleşmek, paylaşmak: Tuhf. *yüles-tir-*, Yak. *ülles-*, Çuv. *valeş-*

üm şalvar: MK *üm*, *ümlüig*, Hlç. *īem*, S.Uyg. *yem*, Çuv. *yim*
ün ün, ses: MK *ün*, Türk. *üyn*
üş vaşak: IM, Osm. *üşek*, Osm. *vaşak*, Yak. *üş*
üşen- üşenmek, tembellilik etmek, bıkmak: Gag. *üşen-*, Yak. *üöhey-* (< *üše-*)
çüri- çürümek: Türk. *çüyre-*
hün- çıkmak, (yerden) bitmek, büyümek: MK *ün-*, Yak. *ün-*, Hlç. *hī-*, *hīn-*, Türk. *ōn-*
hür- ürmek, havlamak: MK *ür-*, Türk. *üyr-*, Tuv. *ēr-*, Az. *hür-*
hür- üflemek, üfürmek: Trk. (TS) *üvür-*, *üfür-*, Şor. *übür-*, *ügür-*, Çağ. *hür-*
hürün beyaz: Uyg. *ürüñ*, *yürüñ*, MK *yürüñ*, Hlç. *hürün*, *hirin*
hüt delik: MK *üt*, *üd*, Yak. *üt*, Hlç. *hiēt*
kü ün, şöhret: Uyg. *küü*, MK *kü*
kü- korumak, kollamak, gözetmek: Uyg. *küü-*, MK *kü-d-*, Türk. *güyt-*, Yak. *kiüt-*
küç güç, kuvvet: MK *küç*, Türk. *güyc*, Yak. *kǖs*, Az. *giyc*
küll- atın ayağını bağlamak, kösteklemek = Türk. *güyl-*
kün gün, güneş: Uyg. *küün*, MK *kün*, Vol. Blg. *küwen*
küse- arzu etmek: Türk. *küyse-*
küz güz, sonbahar: MK *küz*, Türk. *güyz*, Yak. *kühün* (< * *küzün*)
sü ordu, asker: Uyg. *süü*, MK *sü*
süçi- tatlılaşmak: Trk. (TS) *süci*, *sücü* şarap (< *süçig*), Türk. *süyce-*, Kzk. *tuşşı* tatlı (< *süçig*)
süçig tatlı: MK *süçig*, Türk. *süyici*, Har. *süci*, Trk. (TS) *süci*, *sücü*, Kzk. *tuşşı*
süür- sürmek: Hlç. *siēr-*, Yak. *üř-*
süt süt: MK *süt*, Türk. *süyt*, Hlç. *siēt*, Hlç. *ǖt*, Az. *süd*
süz- süzmek: MK *süz-*, Özb. (Buh.) *syus-*, Mac. *szür-* (< Es.Bulg. * *sür-*)
tü tüy, kıl; saç; renk, at donu: Uyg. *tüü*, MK *tü*, Türk. *tüy*, Yak. *tü*
tün gece: MK *tün*, Türk. *düyn* dün, Yak. *tün*, Tuv. *tün*
tüp dip: MK *tüp*, Türk. *düyp*, Hlç. *dib*, Az. *dib*
tür- dürmek, katlamak, toplamak, tomar yapmak: MK *tür-*, Türk. *düyr-*, Yak. *tǖr-*
tüş düş, rüya: MK *tüş*, Türk. *diyış*, Yak. *tǖl*
tüş gün ortası, öğle vakti: MK *tüş*, Mac. *dél* (< * *dü'l*)
tüt- (*tüt-*, *tǖt-*) ditmek: Türk. *tüyt-* (bk. *tīt-*)

yü öz su, usare: Uyg. *yüü*, Tel. *cü*
yüz yüz, çehre, yüzey: Uyg. *yüüz*, MK *yüz*, Yak. *süs* alın
yüz 100: MK *yüz*, Yak. *süs*, Kaş. *üz*

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

- Abdullayev, F.A., "Urgenç şevesinin ba'zi bir fonetik hususiyetleri", *Ozbek dialektologiyasinden materialler*, I, Taşkent 1957, 299-311.
- Abdullayev, F.A., *Fonetika horezmskih govorov*, Taşkent 1967 (= Özb. Har.).
- Aliyiv, A.-Bööriyev, K., *Orıṣça-türkmençe sözlük*. Aşkabat 1929.
- Aptullah Battal, *İbnü-Mühennâ Lûgati*, T.D.T.C. yay. İstanbul 1934
- Annanürov, A., "Türkmen dilinin ērsarı dialektinde uzın ve gisga çekimlileriň ularılış ayratinlıkları", *Trudi instituta yazikoznaniya i literatura*, AN TSSR, 1962, vıp. 4, 207-214.
- Arat, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.
- Atalay, Besim (çeviren), *Ettuhfet-üz-zekkiye fil-lûgat-it-türkiyye*, İstanbul 1945 (= Tuhf.).
- Azmun, Yusuf, "Türkmen halk edebiyatı hakkında", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, 32-83.
- Bang, W.-Rahmeti, R., *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936 (= OK).
- Baskakov, N.A. ve İnkijekova-Grekul, A.İ., *Hakassko-russkiy slovar'*, Moskva 1953 (= Hak.).
- Batmanov, İ.A., *Fonetičeskaya Sistema sovremennoogo kirgizskogo yazika*, Frunze 1946.
- Behcetü'l-hadâ'ik, fi mev'izeti'l-halâ'ik (Tipkibası), yay. İ.H. Ertaylan, İ.Ü. Ed Fak. yay. No. 859, İstanbul 1960. (= Bahc.).
- Biysiçev, A., *Perviçniye dolgiye glasniye v tyurkskih yazikah*, Ufa 1963.
- Borovkov, A.K. *Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII v.v.*, Moskva 1963. (= Tefs.).
- Böhtingk, Otto, *Über die Sprache der Jakuten I-II*, St. Petersburg 1848-1851 (Yeni baskı: Leiden 1967). (= Böht.).
- Budenz, J., "Khivai Tatárság", *Nyelvtud. Közl.* IV, 1865, s. 316.
- Buluç, Sadettin, "Kerkük hoyratlarına dair", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, 142154 (= Kerk.).
- Caferoğlu, Ahmet, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-atrâk*, İstanbul 1931 (= AH).
- Caferoğlu, A.-Doerfer, G., "Das Aserbaidschanische", *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, 280-307.
- Castrén, A.-Shiefner, *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre*, St.Petersburg 1857.
- Divanü lûgat-it-türk (çev. Besim Atalay), I, II, III ve Dizin, Ankara 1939-1943 (= MK).

- Djangidze, V.T., *Dmanisskiy govor kazahskogo dialektta azerbaydjanskogo yazika*, Baku 1965. (= Az.Dma.).
- Dmitriev, N.K., "Dolgiye glasniye v turkmenskom yazike", *İssl.* I, 182-191.
- Dmitriev, N.K., "Dolgiye glasniye v yakutskom yazike", *İssl.* I, 192-197
- Doerfer, G., "Das Gagausische", *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden 1959, 260-272.
- Doerfer, G., "Das Chaladsch-eine archaische Türk Sprache in Zentralpersien", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 118, 79-112
- Doerfer, G., W. Hesche, H. Scheinherdt, S. Tezcan, *Khalaj Materials*, Uralic and Altaic Series 115, Bloomington 1971 (= Kh.M.).
- Doerfer, G. ve Semih Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
- Drevnetyurkskiy Slovar'*, AN SSSR, Institut Yazikoznaniya, Leningrad 1969 (= DTS).
- Direnkova, N.A., "Tofalarskiy yazik", *Tyurkologiceskiye Issledovaniya*, MoskvaLeningrad 1963, 5-23 (= Dir.).
- Eckmann, János, *Chagatay Manual*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 60 Bloomington 1966 (= Eck.).
- Emre, A.Cevat, "Türkçede uzun vokaller (ünsüller)", *Türk Dili-Belleten*, Seri: III, Sayı: 10-11 (1946), 1-5.
- Emre, A.Cevat, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri*, Birinci Kitap: Fonetik, İstanbul 1949, ss. 60-65 ve 370-373.
- Ezizbeyov, H. E., *Azerbaycanca-Rusça luget*, Bakı 1965 (= Az.).
- Foy, Karl, "Türkische Vocal-studien", *Mitteilungen des Seminars der Orientalischen Sprachen* III, Abteilung 2, Westasiatische Studien, Berlin 1900, 180-215.
- Gabain, A. von, *Türkische Turfan-Texte* VIII, ABAW, Kl. für Spr., Lit., Kunst 1952, 7 (= Uyg. Br.).
- Gafarov, B.G., "K voprosu o fonetiçeskij osobennostyâh nekotorij glasnih gagauzskogo yazika", *Trudi Instituta yazikoznaniya AN TSSR*, IV, 1962, 5-18.
- Gombocz, Zoltán, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (= Mémoirs e la Société finno-ougrienne, XXX), Helsinki 1912 (= Gom.).
- Grönbech, Kaare, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942 (= Kom.).
- Grönbech, Vilh., *Forstudier til turkisk lydhistorie*, Kopenhagen 1902; "Die langen Vokale der Wurzelsilbe", *Keleti Szemle*, IV, 2, 229-240.

- Hartmann, M.- "Ein türkischer Text aus Käşyar", *Keleti Szemle*, VI, 26-65.
- Hazai, G. und P. Zieme, *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Meister Fu"*, 1971 Berlin. (= BT I)
- Houtsma, M.Th., *Ein türkisch-arabischer Glossar*, Leiden 1894 (= Tarc.).
- İshakov, F.G., "Dolgiye glasniye v tyurkiskih yazikah", *İssl.* I, Moskva 1955, 160-174.
- Jarring, G., *Studien zu einer Ostturkischen Lautlehre*, Lund 1933.
- Jarring, G., *Uzbek Texts from Afghan Turkestan*, Lund 1938
- Jarring, G., *Materials to the knowledge of Eastern Turki: I-IV*, Lund 1946-1951
- Jarring, G., *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund 1964. (= D.Türk. Jar.).
- Kara, Georg und P.Zieme, *Fragmente tantrischer werke in uigurischer Übersetzung*, 1976 Berlin. (= BT VII)
- Kara, Georg und P.Zieme, *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Mañjusrīnāmasaṅgīti*, 1977 Berlin. (= BT VIII)
- Korkmaz, Zeynep, "Bati Anadolu ağızlarında ~~birincil~~ vokal uzunlukları hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1953, 197-203.
- Kowalski, T., *Zapiski Sir A. Steina w dialekcie Äinallu z poludniowej Persji*, PAU, Kraków 1937.
- Kürenov, S., "Demirczik Kavkaz (Stavropol) türkmenleriniň gepleşiginiň kěbir fonetik ayratılıkları", *Trudi instituta yazikoznaniya i literatura*, AN TSSR, 1959, vıp. 3, 154-177
- Le Coq, A. von, "Das Lî Ki-tâbî," *Körösi Csoma Archivum*, I, 439-480.
- Le Coq, A. von, "Osttürkische Gedichte und Erzählungen", *Keleti Szemle*, XVIII, 50-118.
- Ligeti, L., "Les voyelles longues en turc", *Journal Asiatique* 1938, 177-204; Türkçesi: "Türkçede uzun vokaller", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), 82-94 (Çev. Tayyip Gökbilgin) (= Lig.).
- Ligeti, L., "Sur la langue des Afchars d'Afghanistan", *Acta Orintalia Academiae scientiarum Hungaricae*, VII, Fasc. 2-3, 109-156.
- Malov, S.Ye., *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva-Leningrad 1952 (= Yen.).
- Malov, S.Ye., *Uygurskiy yazik. Hamiyskoye nareçkiye*, Moskva-Leningrad 1954.
- Malov, S.Ye., *Yazık jolnih uygurov*, Alma-ata 1957 (= S.Uyg.).
- Melioranskiy, P.M., *Arab-Filolog o turetskom yazike*, St. Petersburg 1903 (= IM).

- Menges, Karl, "Drei özbekische Texte", *Der Islam*, c. 21, Leipzig 1933.
- Menges, Karl, "Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen", *Archiv Orientální* (Prag 1938), 7-34.
- Muhîyev, H., "Türkmen diliniň nohur dialektiniň kēbir fonetik aýratınlıkları", *Trudi instituta yazikoznaniya i literatura*, AN TSSR, vip. 3, 94-109.
- Németh, J., "Die langen Vokale im Jakutischen", *Keleti Szemle*. XV, No. 1-3 (Budapest 1914/15), 150-164.
- Paasonen, H. Çuvaş Sözlüğü, İstanbul 1950 (= Çuv.).
- Pal'mbah, A.A., "Dolgiye i poludolgiye glasniye tuvinskogo yazika", *İssl.* I, 175-181.
- Pekarskiy, E.K., *Slovar yakutskogo yazika* I-III, Petrograd 1917-1930 (Yeni baskı: 1958/1959) (= Yak.).
- Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden 1959 (= Fund. I).
- Polivanov, Y.D., "K voprosu ob obşče-turetskoy dolgote glasnij", *Byulleten 1-go sredne-aziatskogo gosudarstvennogo universiteta*, No. 6 (Nisan 1924, Taškent), s. 157.
- Polivanov, Ye.D., "K voprosu o dolgih glasnij v obşče-turetskom prayazike", *Dokladi AN SSSR*, 1927, 151-153.
- Polivanov, Ye. D., "Fonetičeskaya sistema govora kışlaka İkan", *Izvestiya AN SSSR*, Seri: VII, Otdeleniye gumanitarnih nauk, No. 7 (Leningrad 1929), 511-537.
- Pokrovskaya, L.A., *Grammatika gagauzskogo yazika*, Fonetika i Morfologiya, Moskva 1964, s. 29.
- Poppe, N., "Çuvaşskiy yazık i yego otноsenije k mongol'skomu i turetskim yazikam", *IRAN* 1925, 405-424.
- Poppe, Nikolaus, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil 1: Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1961.
- Poppe, Nicholas, "On the long vowels in Common Mongolian", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 68:4, 1-31.
- Pritsak, O., *Die bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden 1955.
- Pritsak, Omeljan, "Die ursprüngliche türkischen Vokallängen im Balkarischen", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, 203-207.
- Radloff, W., *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.
- Radloff, W., "Zur geschichte der türkischen Vokalsystems", *Izvestiya imperatorskoy AN-Bulletin de L'Academie impériale des Sciences*, XIV, No. 4 (St. -Petersbourg 1901), 425-462.

- Radloff, W., "Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen", *Zapiski imperatorskoy AN*, VIII, No.7 (St.-Petersburg 1908).
- Ramstedt, G.J., "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 38:1 (Helsinki 1922).
- Ramstedt, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, I-II, Helsinki 1957, 1952. (= R. I, II)
- Räsänen, Martti, "Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen", *Finnisch-Ugrische Forschungen* XXIV, Heft 1-3 (Helsinki 1937), 246-255.
- Räsänen, Martti, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, (= *Studia Orientalia* XV), Helsinki 1949.
- Räsänen, Martti, "Türkische Miszellen, I: Die Vokallängen der ersten Silbe im Türkmenischen", *Studia Orientalia* XXV: 1 (1960) (= Räs.).
- Romaskeviç, A.A., "Pesni kaşkaytsev", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, V: 2 (Leningrad 1925), 573-610.
- Röhrlborn, Klaus, *Eine uigurische Totenmesse*, 1971 Berlin. (= BT II)
- Rüstemov, R.E., *Ğuba dialekti*, Baku 1948.
- Şerbak, A.M., "O tyurkskom vokalizme", *Tyurkologiceskiye issledovaniya*, Moskva/Leningrad 1963, 24-40.
- Şerbak, A.M., "Tyurkskiye glasniye v koliçestvennom otnošenii", *Tyurkologiceskiy Sbornik*, Moskva 1966, 146-162.
- Şerbak, A.M., "O proishodjeniye pervičnih dolgih glasnij v tyurkskih yazikah", *Voprosi yazikoznaniya*. 1967, No. 6, 34-47.
- Tekin, Şinasi, *Maitrisimit nom Bitig I-II*, 1980 Berlin. (= BT IX)
- Tekin, Şinasi, *Buddhistische uigurica aus der Yuan-zeit*, 1980 Budapest. (BuddhUig I, II)
- Tekin, Talât, "Determination of Middle-Turkic Long Vowels through 'arūd'", *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae*, XX, Fasc. 2 (Budapest 1967), 151-170.
- Tekin, Talât, "Long Vowels in 'Atabatu'l-Haqā'iq", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 68:5, 1-20.
- Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington 1968.
- Tezcan, Semih, *Das uigurische Insadi-Sūtra*, 1974 Berlin. (= BT III)
- Tezcan, Semih, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, AÜ-DTCF (Yayınlanmamış Doçentlik tezi), 1975 Ankara. (Ht X)

- Menges, Karl, "Drei özbekische Texte", *Der Islam*, c. 21, Leipzig 1933.
- Menges, Karl, "Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen", *Archiv Orientální* (Prag 1938), 7-34.
- Muhîyev, H., "Türkmen diliniň nohur dialektiniň kēbir fonetik aýratınlıkları", *Trudi instituta yazikoznaniya i literatura*, AN TSSR, vip. 3, 94-109.
- Németh, J., "Die langen Vokale im Jakutischen", *Keleti Szemle*. XV, No. 1-3 (Budapest 1914/15), 150-164.
- Paasonen, H. Çuvaş Sözlüğü, İstanbul 1950 (= Çuv.).
- Pal'mbah, A.A., "Dolgiye i poludolgiye glasniye tuvinskogo yazika", *İssl.* I, 175-181.
- Pekarskiy, E.K., *Slovar yakutskogo yazika* I-III, Petrograd 1917-1930 (Yeni baskı: 1958/1959) (= Yak.).
- Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden 1959 (= Fund. I).
- Polivanov, Y.D., "K voprosu ob obşče-turetskoy dolgote glasnij", *Byulleten 1-go sredne-aziatskogo gosudarstvennogo universiteta*, No. 6 (Nisan 1924, Taškent), s. 157.
- Polivanov, Ye.D., "K voprosu o dolgih glasnij v obşče-turetskom prayazike", *Dokladi AN SSSR*, 1927, 151-153.
- Polivanov, Ye. D., "Fonetičeskaya sistema govora kışlaka İkan", *Izvestiya AN SSSR*, Seri: VII, Otdeleniye gumanitarnih nauk, No. 7 (Leningrad 1929), 511-537.
- Pokrovskaya, L.A., *Grammatika gagauzskogo yazika*, Fonetika i Morfologiya, Moskva 1964, s. 29.
- Poppe, N., "Çuvaşskiy yazık i yego otноsenije k mongol'skomu i turetskim yazikam", *IRAN* 1925, 405-424.
- Poppe, Nikolaus, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil 1: Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1961.
- Poppe, Nicholas, "On the long vowels in Common Mongolian", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 68:4, 1-31.
- Pritsak, O., *Die bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden 1955.
- Pritsak, Omeljan, "Die ursprüngliche türkischen Vokallängen im Balkarischen", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, 203-207.
- Radloff, W., *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.
- Radloff, W., "Zur geschichte der türkischen Vokalsystems", *Izvestiya imperatorskoy AN-Bulletin de L'Academie impériale des Sciences*, XIV, No. 4 (St. -Petersbourg 1901), 425-462.

- Radloff, W., "Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen", *Zapiski imperatorskoy AN*, VIII, No.7 (St.-Petersburg 1908).
- Ramstedt, G.J., "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 38:1 (Helsinki 1922).
- Ramstedt, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, I-II, Helsinki 1957, 1952. (= R. I, II)
- Räsänen, Martti, "Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen", *Finnisch-Ugrische Forschungen* XXIV, Heft 1-3 (Helsinki 1937), 246-255.
- Räsänen, Martti, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, (= *Studia Orientalia* XV), Helsinki 1949.
- Räsänen, Martti, "Türkische Miszellen, I: Die Vokallängen der ersten Silbe im Türkmenischen", *Studia Orientalia* XXV: 1 (1960) (= Räs.).
- Romaskeviç, A.A., "Pesni kaşkaytsev", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, V: 2 (Leningrad 1925), 573-610.
- Röhrlborn, Klaus, *Eine uigurische Totenmesse*, 1971 Berlin. (= BT II)
- Rüstemov, R.E., *Ğuba dialekti*, Baku 1948.
- Şerbak, A.M., "O tyurkskom vokalizme", *Tyurkologiceskiye issledovaniya*, Moskva/Leningrad 1963, 24-40.
- Şerbak, A.M., "Tyurkskiye glasniye v koliçestvennom otnošenii", *Tyurkologiceskiy Sbornik*, Moskva 1966, 146-162.
- Şerbak, A.M., "O proishodjeniye pervičnih dolgih glasnij v tyurkskih yazikah", *Voprosi yazikoznaniya*. 1967, No. 6, 34-47.
- Tekin, Şinasi, *Maitrisimit nom Bitig I-II*, 1980 Berlin. (= BT IX)
- Tekin, Şinasi, *Buddhistische uigurica aus der Yuan-zeit*, 1980 Budapest. (BuddhUig I, II)
- Tekin, Talât, "Determination of Middle-Turkic Long Vowels through 'arūd'", *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae*, XX, Fasc. 2 (Budapest 1967), 151-170.
- Tekin, Talât, "Long Vowels in 'Atabatu'l-Haqā'iq", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 68:5, 1-20.
- Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington 1968.
- Tezcan, Semih, *Das uigurische Insadi-Sūtra*, 1974 Berlin. (= BT III)
- Tezcan, Semih, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, AÜ-DTCF (Yayınlanmamış Doçentlik tezi), 1975 Ankara. (Ht X)

- Thomsen, Vilh., "Dr. M.A. Stein's manuscripts in Turkish 'Runic' script from Miran and Tun-Huang", *Samlede Afhandlinger III*, 226-254 (= IB).
- Thomsen, V., "Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséï", *Journal de la Société finno-ougrienne*, 30: 4 (1913), 1-9.
- Tugușeva, L. Yu. *Uygurskaya versiya biografi syuan'-tszana*. Moskva 1991.
- Tuna, Osman Nedim, "Göktürk yazılı belgelerde ve Uygurcada uzun vokaller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1960*: 213-282.
- Turkmensko-russkiy slovar'*, pod obşcey redaktsiey N.A. Baskakova, B.A. Karriyeva, M.Ya. Hamzayeva, AN TSSR İnst. yaz., Moskva 1968 (= Türk.).
- Tuvinsko-russkiy slovar'*, pod redaktsiey A.A. Pal'maha, Moskva 1955 (= Tuv.).
- Türkmen diliniň sözlüğü*, M.A. Hamzayev'in umumi redaktsiyası bilen, AN TSSR İnst. yaz., Aşkabat 1962 (= Türk.).
- Yegorov, V.G., *Etimologičeskiy slovar' Çuvaşskogo yazika*, Çeboksarı 1954 (= Çuv.).
- Yudahin, K.K., "Nekotoriye osobennosti karabulakskogo govora", *Ozbek dialektoziyasiden materiallar*, I, Taškent 1957, 31-51.
- Yudahin, K.K., *Kirgizsko-russkiy slovar'*, Moskva 1965 (= Kirg.).
- Yusupov, G.B., *Vvedeniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku*, Moskva-Leningrad 1960.
- Zajaczkowski, Ananiasz, *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk. Bulğat al-muštāq fi luğat at-Turk wa-l-qifzāq*, I,II, Warszawa 1954-1958 (= Bulg.).
- Zieme, Peter, *Manichäisch-türkische Texte*, 1975 Berlin. (= BT V)
- Zieme, Peter, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, 1985 Berlin. (= BT XIII)
- Zieme, Peter, "Zum uigurischen Tārā-Ekavimśatistotra", *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae*, c. XXXVI, 1982.
- Zieme, Peter, "Zur Verwendung der Brāhmī-Schrift bei den Uiguren", *Altorientalische Forschungen* 11 (1982): 331-346.

Həsən Bay
TABRIZ